

153. évfolyam (2019) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
153. évfolyam (2019) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MAGYAR HIVATALVISELŐK MÁRIA TERÉZIA SZOLGÁLATÁBAN

<i>Forgó András</i> : Bevezető.....	1079
<i>Kulcsár Krisztina</i> : A 18. századi helytartó feladatai és politikai mozgástere Albert szász-tescheni herceg példája alapján.....	1081
<i>Nagy János</i> : Idősebb Brunszvik Antal közéleti karrierjének vázlata.....	1101
<i>Olga Khavanova</i> : Madridtól Szentpétervárig. Gróf Esterházy Miklós, Mária Terézia első magyar karrierdiplomatája	1123
<i>Kalmár János</i> : Adalékok Esterházy II. Pál Antal nápolyi követ pályájához.....	1141
<i>Gőzsy Zoltán</i> : A püspök-főispánokkal kapcsolatos elvárások és minták Mária Terézia idején. Klimó György püspök és főispán.....	1167
<i>Szijártó M. István</i> : A „professzionális” hivatalnokok tereziánus nemzedéke és a „bürokraták” hatalomátvétele	1189

TANULMÁNYOK

<i>Katona Csete</i> : A viking, aki magyar királyt ölt. Egy középkori izlandi saga magyar vonatkozásai	1207
<i>Deák Ágnes</i> : Konzervatív kiegyezési kísérlet 1863 tavaszán	1233

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Körmendi Tamás</i> : Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája (<i>Bagi Dániel</i>)	1269
<i>Szőcs Tibor</i> : Damus pro memoria-oklevelek (<i>Veres Kristóf György</i>).....	1271
<i>Katalin Szende</i> : Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary (<i>Veszprémy László</i>).....	1273

<i>Csorba László</i> : „Magyarország csillaga”, Széchenyi István. 225 éve született a sopronnyéki kerület '48-as képviselője (<i>Czinege Szilvia</i>).....	1276
<i>Kalocsai Péter</i> : Közlekedés- és várostörténeti tanulmányok (19–20. század) (<i>Horváth Csaba Sándor</i>)	1278
<i>Stefan Dorondel</i> : Disrupted Landscapes: State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania (<i>Pál Viktor</i>).....	1281
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1285

MAGYAR HIVATALVISELŐK MÁRIA TERÉZIA SZOLGÁLATÁBAN

BEVEZETŐ

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetének Újkortörténeti Tanszéke, a Magyar 18. századkutató Társaság, valamint a „Magyar rendiség politikai kultúrája” kutatócsoport (NKFI K 116166) 2017. november 22-én műhelykonferenciát rendezett a királynő születésének 300. évfordulója alkalmából. A rendezvény egyike volt annak a számos tudományos tanácskozásnak és emlékülésnek, amelyet a kerek évforduló apropóján szerveztek a Habsburg Monarchia utódállamaiban, így Magyarországon is. A műhelykonferencia ugyan Mária Terézia emléke előtt tisztelgett, mégsem őt, hanem „a királynő embereit” állította középpontba. Ezzel lehetőséget kívánt biztosítani arra, hogy a nagy uralkodónő mellett tevékenykedő, de nála jóval kevésbé vizsgált, sőt nem egyszer méltatlanul feledésbe merült történelmi személyiségek kerüljenek reflektorfénybe, akik nemcsak végrehajtották, de alakították is azt a politikát, amely Mária Terézia történelmi léptékkal mérve is hosszú, kerek negyvenéves uralkodását jellemezte Magyarországon. Az egynapos rendezvény előadásaiból készült válogatást tartja kezében az Olvasó.

Az első tanulmány Kulcsár Krisztina tollából Albert szász-tescheni herceg magyarországi helytartói tevékenységével foglalkozik. Bemutatja egyrészt azt a bizalmas viszonyt, amellyel Mária Terézia a veje karrierjét egyengette, ezzel is méltóvá téve őt szeretett lánya kezére, másrészt megismerteti az olvasókkal azokat a nehézségeket, amelyekkel a magyar rendi politikában járatlan és a hivatali ügyintézésben is tapasztalatlan hercegnek meg kellett küzdenie ideiglenesnek szánt, mégis másfél évtizedre nyúló helytartói tevékenysége során.

A következő három tanulmány egy-egy korabeli hivatalnoki karrier bemutatására vállalkozik. Nagy János Brunszvik Antal pályáját kíséri végig gazdag forrásanyag felhasználásával, érzékletesen szemléltetve, milyen szerepet játszott felemelkedésében a Mária Terézia által szorgalmazott meritokratikus szemlélet és a kiváló személyes, valamint családi kapcsolatrendszer. Olga Khavanova és Kalmár János két diplomatakarriert mutat be egy-egy Esterházy példáján. Előbbi gróf Esterházy Miklósnak, Esterházy Ferenc magyar udvari kancellár bátyjának szentpétervári tevékenységét állítja vizsgálata középpontjába, utóbbi herceg Esterházy Pál Antal nápolyi követségét dolgozza fel. Bár szolgálati idejük hossza jelentősen eltért, ami tevékenységük megítélését befolyásolja, összességében elmondhatjuk, hogy egyik diplomata tevékenysége sem tekinthető sikeresnek. Miklós gróf szentpétervári missziója mégis az uralkodónő megalégedésére szolgált, míg Pál Antal herceg maga is kudarcként tekintett itáliai szereplésére. A tanulmányokat olvasva az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált források

bevonásának köszönhetően megelevenedik a szentpétervári és a nápolyi udvar belső világa, és betekintést nyerünk a 18. századi diplomataélet mindennapjaiba is, megismerve a karrierutak előmozdítóit és buktatóit.

A hivatali és diplomáciai karriereket követően Gözsy Zoltán tanulmánya egy egyházi életutat hoz közel az olvasóhoz a kor egyik emblematikus püspöke, Klimó György példáján. A dolgozat filológiai módszereket is hasznosítva meggyőzően bizonyítja, miként estek egybe az uralkodónőnek a püspök-főispánokkal szembeni elvárásai a kor tudós egyházfőjének, XIV. Benedek pápának a főpásztorok számára megfogalmazott követelményeivel, és miként próbált az alacsony származású Klimó e magas mércének megfelelni.

Összeállításunk utolsó darabja Szijártó István kvantitatív vizsgálata a 18. század vezető hivatalnokainak csoportjáról, négy nemzedéket elkülönítve egymástól. A vizsgálat egyik fontos eredménye annak kimutatása, hogy Mária Terézia uralkodásának második felében, az 1770-es évek elején őrösváltás zajlott a vezető hivatalnokok körében, amely II. József uralkodása alatt fejeződött be. A szerző ehhez kapcsolódó másik, a tanulmány címében is megfogalmazott következtetése a „bürokraták hatalomátvétele”, vagyis hogy Mária Terézia uralkodásának végére az országos dikasztériumok vezető pozícióiban nagy többséggel olyan hivatalnokok ültek, akik a bürokrácia alsóbb szintjeiről emelkedtek hivatalukba. Az uralkodónő mélyreható reformjainak hatása tehát a hivatalnoki kar összetételében is érzékelhető volt.

Mint minden hasonló vállalkozásról, így összeállításunkról is elmondható, hogy nem ad átfogó képet választott témájáról, az itt közölt tanulmányok csak mozaikszerűen egészítik ki a kutatás eddigi eredményeit. Másrésről azonban színes képet festenek Mária Terézia magyar államférfiaiáról, közelebb hozva évszázadok távolából a tereziánus kor udvari és egyházi elitjének világát, megismertetve az olvasóval az uralkodónő személyi politikájának főbb vonásait és gyakorlati megvalósulását.

Forgó András

A 18. SZÁZADI HELYTARTÓ FELADATAI ÉS POLITIKAI MOZGÁSTERE ALBERT SZÁSZ-TESCHENI HERCEG PÉLDÁJA ALAPJÁN

A 18. századi helytartói intézményt vizsgálva nem kerülhetjük meg a középkori és a kora újkori előzményeket. Míg Iványi Emma még azt a nézetet vallotta, hogy „törvény és szokás alapján Magyarország nádora egyúttal a magyar király helytartója is volt”,¹ addig az újabb szakirodalom nemcsak jobban árnyalja a nádor és a helytartó szerepét, hanem új megvilágításba is helyezi azokat.² Eszerint akadályoztatása, külföldi tartózkodása vagy kiskorúsága esetén 1490-ig a király helyettesítőket nevezett ki, ezt követően pedig az uralkodók helytartó kinevezéséhez folyamodtak, az éppen hivatalban lévő nádor személyében.³ Különösen szükség volt a helytartóra a kora újkori Magyar Királyságban, mivel a Habsburg uralkodók rendszerint nem tartózkodtak az országban, így nevükben ők járhattak el. A korábban elfogadott nézetektől eltérően azonban a helytartóként is működő nádor több jogköre, így a sokat vitatott főkapitányi feladatkör is csak a 16. század közepétől kezdve létezett.⁴ A nádori jogkör ilyen mértékű bővülését Nádasdi Tamásnál figyelhetjük meg, akinek 1562-ben bekövetkezett halála után sokáig nem került sor nádorválasztásra, és a 17. század elejéig csak helytartót neveztek ki, ami az uralkodó és a rendek közötti feszült viszonyt jelzi. A helytartónak ugyanis a nádorral ellentétben nem volt törvényben rögzített hatásköre, így ilyenkor a király (korlátozva a rendek befolyását) önállóbb politikát folytathatott.⁵ A magyar rendek az 1606. évi bécsi béke óta küzdöttek azért, hogy ismét nádort válasszassanak, aki védi a magyar alkotmányt és kiváltságait. Végül az 1608. évi III. tc. megerősítette a kötelező nádorválasztást – ettől kezdődően az uralkodó általában a rendek által megválasztott nádort nevezte ki királyi helytartóvá, aki leggyakrabban egy királyhű magyar főúr volt.⁶ A 18. században azonban három

¹ *Iványi Emma*: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége, 1681–1713. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 10.) Bp. 1991. 43.

² *C. Tóth Norbert*: A nádori cikkelyek keletkezése. In: Rendség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. ifj. Bertényi Iván et al. Bp. 2013. 36–45.; *Uő*: A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562). Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2016.; *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2015. 280–289.

³ *C. Tóth N.*: A Magyar Királyság nádora i. m. 5., 176. Kivétel ez alól, amikor a királyné töltötte be a helytartói tisztelet, lásd uo. 171.

⁴ *Uő*: A nádori cikkelyek keletkezése i. m. 41–43.

⁵ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 103.

⁶ Uo. 112.

helytartói kinevezésre is sor került, ugyanakkor egyikük sem viselte egyidejűleg a nádori méltóságot. 1732-ben Lotaringiai Ferenc István herceg, 1765-ben Albert herceg, majd 1795-ben József főherceg került a helytartói posztra (öt csak később, az 1796. évi országgyűlésen választották nádorrá) – ők azonban elsődlegesen nem a rendekkel folytatott küzdelem miatt jutottak e különleges tisztséghez. Tanulmányomban azt mutatom be, milyen politikai és személyes okok vezettek odáig, hogy 1765-ben Mária Terézia a (leendő) vejét, Albert szász(-tescheni) herceget nevezte ki helytartónak, és megvizsgálom, milyen mozgástere volt a hercegnek a nádori méltóságot és a korábbi helytartói címet viselőkhöz mérten. A levéltári források segítségével megállapítható, hogy a hercegnek voltak-e sajátos feladat- és jogkörei, valamint az is, beszélhetünk-e esetében egyedi helyzetről amiatt, hogy az uralkodó vérrokona, sőt veje volt. A források arról is felvilágosítást nyújtanak, hogy alkalmazott-e a királynő vele szemben különleges, kivételező bánásmódot, és arról is, mennyire sikerült a hercegnek betartania a hivatalával járó előírásokat, illetőleg milyen következményei lettek azok megszegésének.

A helytartó személye

Albert Kázmér szász és lengyel királyi herceg (1738–1822) hatodszülött fiúként nem számíthatott sem birtokra, sem arra, hogy apjától, II. Frigyes Ágost szász választófejedelemtől valamilyen tényleges címet örököljön. A sokgyermekes főúri családok tagjaihoz hasonlóan ő is vagy az egyházi, vagy a katonai pályát választhatta, ha rangjához méltó megélhetést szeretett volna. Végző döntését nagyban befolyásolta, hogy 1759-ben a szövetséges birodalmi csapatok felszabadították a három éve porosz megszállás alatt álló Drezdát. Albert herceg Kelemen fivérével együtt ekkor elmenekült Szászországból, majd önkéntesként mindketten beálltak a császári-királyi hadseregbe. A szász hercegeket a hadjáratok között szívélyesen fogadták a bécsi udvarban: Mária Terézia királynő felkarolta a szegény „rokon” hercegeket, és támogatásáról biztosította őket. Az uralkodónő így jellemezte őket apjuknak 1760-ban: „A két herceget mindenben dicséretre és Öfelségedhez méltónak találtuk. Öfelséged igen elégedett lehet, hogy személyükben olyan gyermekei vannak, akiktől joggal remél mindenféle örömet.”⁷ Egy

⁷ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Staatskanzlei (a továbbiakban: StK), Diplomatische Korrespondenzen, Sachsen, Hofkorrespondenz 1. Schreiben der Kaiserin Maria Theresia an die Churfürsten Friedrich August II. und III., Könige von Pohlen. fol. 141r. Mária Terézia fogalmazványa II. Frigyes Ágostnak. Bécs, 1760. jan. 20. Közölve: Kaiserin Maria Theresia und Kurfürstin Maria Antonia von Sachsen. Briefwechsel 1747–1772 mit einem Anhang ergänzender Briefe. (Aus den Schriften der Königlich Sächsischen Kommission für Geschichte XIV.) Hrsg. Woldemar Lippert. Leipzig 1908. Anhang 361–362. Nr. 54.

évvel később így fogalmazott: „Úgy érzem, sem [Albert hercegért], sem Kelemen hercegért nem tettem eddig semmit sem, mivel az a kevés, amelyet tenni tudtam, nem fogható mindahhoz, amit megtennék értük és Önért.”⁸ Ez a támogatás mégsem volt lebecsülendő: Kelemen herceg regensburg-freisingi püspökként kezdte egyházi pályafutását, Albert a katonai pályán érvényesült. 1760-ban császári-királyi altábornagyi kinevezésben részesült és ezredtulajdonos lett, amely már állandó bevételt is jelentett számára.⁹ A hétéves háborút lezáró hubertusburgi békét (1763) követő években a herceg egyre magasabb katonai posztokba került, hiszen királyi és hercegi címéhez illő, megfelelő pozíciót kellett találni számára. Először így lovassági tábornoki rangot nyert el,¹⁰ majd Mária Terézia 1763. március 18-án kinevezte Komárom kormányzójává.¹¹ Állomáshelyét azonban a júniusi földrendés pusztítása miatt nem foglalhatta el, ideiglenesen Budára helyezték.¹² A magányos budai napok után Pozsonyba került át, így már könnyebben mozoghatott Pozsony és Bécs között. A folytonos és huzamosabb idejű bécsi tartózkodások során a herceg egyre többször találkozott a császári családdal, és mivel édesanyja, Mária Jozefa főhercegnő (1699–1757) I. József császár leánya volt, rokonként viszonyultak hozzá. Albert már legelső bécsi látogatása (1760) során beleszeretett a királynő másodszülött lányába, Mária Krisztina főhercegnőbe (1742–1798), aki idővel viszonzta a szász herceg érzelmeit. Lotaringiai Ferenc István császár (1708–1765) azonban bármennyire kedvelte és pártolta is Albertet, nem egyezett volna bele egy „rangon aluli” esküvőbe, így erre csak elhunyt után kerülhetett sor. A legendás szerelmi házasságkötést Mária Terézia támogatta, de komoly gondot jelentett, hogy Albert herceg szegény és rangon aluli volt, és – a hadseregben szerzetten kívül – sem valódi súlyú ranggal, sem birtokkal nem rendelkezett. Így amikor 1765. október 26-án elhunyt Batthyány Lajos nádor, a megüresedett nádori posztot nem töltötték be, hanem helyette Mária Terézia december 24-én „ideiglenesen” (*provisorio modo*), tehát egy következő nádorválasztó országgyűlésig helytartót nevezett ki a Magyar Királyság élére. Leendő veje ebben a

⁸ ÖStA HHStA StK Diplomatische Korrespondenzen, Sachsen, Hofkorrespondenz 1. fol. 147r. Mária Terézia fogalmazványa II. Frigyes Ágostnak. Bécs, 1761. ápr. 27. Közölve: Maria Theresia i. m. Anhang, 392. Nr. 75. Az idegen nyelvű forrásokat a szerző fordította magyarra.

⁹ ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Zentralstellen, Hofkriegsrat, Hauptreihe Akten (a továbbiakban: ZSt HKR HR Akten), 1760 7 April 362. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Albert hercegnek. Bécs, 1760. ápr. 24. és uo. 1760 11 May 237. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Albert hercegnek. Bécs, 1760. máj. 13.

¹⁰ ÖStA KA ZSt HKR HR Akten 1763 März Nr. 101. Daun tábornagy előterjesztése Mária Teréziának. Bécs, 1763. márc. 3.

¹¹ Uo. 1763 März Nr. 632. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Albertnek és Pálffy Lipótnak. Bécs, 1763. márc. 18.

¹² HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Personalia VII. 35. Hadik András iratai, 1763/VIII-73. Daun tábornagy Hadiknak. Bécs, 1763. aug. 6.

pozícióban már méltóbb lehetett a Habsburg-Lotaringiai főhercegnő kezére,¹³ a királyság élére pedig – ahogy az a kinevezési okirat indoklásában is olvasható – egy vérrokon herceg került.¹⁴ Többek között ez az indok is közrejátszhatott abban, hogy a magyar rendek ez alkalommal nem protestáltak, és nem tudunk semmilyen ellenkezésről sem a kinevezéssel kapcsolatban.

Bármennyire is úgy tűnhet, hogy a herceg kinevezése ad hoc történt, és személyes okokból, a fiatalok házasságkötése miatt került rá sor, egy lojális helytartó kinevezésének a gondolata valójában már korábban is felfedezhető volt a bécsi tanácsadók között. Az 1761 óta működő Államtanács tagjaiban ugyanis már az 1760-as évek elején felmerült, hogy a nádor helyett más személy, lehetőség szerint egy főherceg-nádor kerüljön a Magyar Királyságba.¹⁵ Mária Terézia döntéséhez hozzájárulhatott az 1764–1765. évi országgyűlés eseményei miatt érzett csalódottsága is, de hasonlóképpen közrejátszott az a meggyőződése is, hogy szerintem nem volt alkalmas személy a királyság főnemesei között a nádori posztra.¹⁶ Gyermekei sorsáról és ellátásáról szóló, 1765 végén papírra vetett francia nyelvű összeállításában már maga is említette egy főherceg-helytartó kinevezését (tehát az 1790-es évek eseményeinél jóval korábban). Ekkor azonban idősebb fiai már a Habsburg Monarchia egy-egy tartományának az élén álltak, Miksa főherceg pedig még túl fiatal, mindössze kilencéves volt. Megbízható és kompetens magyar főurak hiányában így Mária Terézia nem is gondolt arra, hogy ilyen fiatalon állítsa fiát a királyság élére.¹⁷ Így szinte „kapóra jött” a családba beházasodó szegény rokon szász herceg, akinek hűségéhez és lojalitásához nem férhetett kétség, hiszen házasságkötése miatt lekötöztetve volt az uralkodónőnek, kinevezésével tehát megoldódott az ország egységes felfogású kormányzása is.

¹³ Erre részletesen lásd *Kulcsár Krisztina*: A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon. Aetas 17. (2002) 1. sz. 51–66., passim.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Libri regii (a továbbiakban: A 57), 47. kötet, 363–364. A herceg számára kiállított okirat: MNL OL Regnicolaris levéltár, Archivum palatinalae, Archivum locumtenentiale Alberti Ducis Saxoniae (a továbbiakban: N 13), Lad. 67. Fasc. 1. No. 3.

¹⁵ *Ember Győző*: Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung, 1761–1768. Acta Historica 6. (1959) 1–2. sz. 105–153., 3–4. sz. 331–371.; Acta Historica 7. (1960) 1–2. sz. 149–182.; Acta Historica 6. (1959) 3–4. sz. 349. Az Államtanács 1763. évi 2874. számú ügyének véleményezésénél.

¹⁶ ÖStA HHStA Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv, Hausarchiv (a továbbiakban: HausA), Hofkommission in Familienangelegenheiten 1-1. Verhandlungsakten der zur Regulierung der Familienvermögensangelegenheiten von Kaiser Franz II. aufgestellten Hofkommission und der Staatskanzlei in Betreff des Testaments und der Abhandlung des Nachlasses der Erzherzogin Marie Christine, Gemahlin des Erzherzogs Albrechts von Sachsen-Teschen. fol. 166v.

¹⁷ Uo. Talán más lett volna a helyzet, ha 1761-ben nem hal meg Károly főherceg, a másodszülött fiú (1745–1761), aki ekkor 20 éves lett volna, de ennek a feltevésnek egyelőre nem találtuk nyomát a forrásokban.

Nádor és helytartó – különbségek és hasonlóságok

Az új helytartó jogköreinek meghatározásához kikérték mind a Magyar Királyi Udvari Kancellária, mind a bécsi Titkos Udvari és Államkancellária véleményét. Megállapítható, hogy nem újat alkottak, hanem a nádorok, valamint a korábbi helytartók, elsősorban Lotaringiai Ferenc István jogköreit vették alapul, aki 1732 és 1741 között szintén helytartó volt a királyságban. 1765-ben a kinevezett helytartó a következő feladatokat látta el: ő lett a Magyar Királyi Helytartótanács és a Hétszemélyes Tábla elnöke, Pest-Pilis-Solt vármegye főispánja, valamint a jászkun kiváltságos kerület főbírája. Fontos azonban látni, melyek azok a pontok, amelyekben a korábbi példához vagy a nádor jogköréhez képest eltérések figyelhetők meg,¹⁸ ezeket a királynő nyomatékosan kiemelte döntésében.

Két esetben jelentős különbséget fedezhetünk fel. Az 1659. évi LXXVI. tc. megszabta, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye főispánságát a mindenkori nádorispán birtokolja. Mivel a hivatali ügyek legtöbbször távol tartották a nádort a vármegyétől, az ügyeket nem személyesen, hanem adminisztrátor útján intézte. A herceg esetében az adminisztrátor kinevezése azonban nem választás volt, hanem uralkodói kikötés: Albert herceg a vármegyei főispánságot csak azzal a feltétellel kapta meg, ha adminisztrátor kerül a törvényhatóság élére. A személyt ez alkalommal nem a helytartó választotta ki (mint az a nádorok esetében szokás volt¹⁹), hanem az uralkodónő jelölte a posztra Szvetics Jakab személynököt,²⁰ ami helyismeretével, a személynök hivatali feladatával és ezzel összefüggésben a pesti állandó székhelyével is magyarázható.

Még egy lényeges megfigyelést kell kiemelnünk: az adományozások és kinevezések jogát. A herceg kinevezési okirata is arra hivatkozik, hogy Lotaringiai Ferenc Istvánhoz hasonló jogokat élvezhet, és a királynő (hasonlóképpen, ahogyan férjénél is szokás volt) „mindegyik adományozást kifejezetten” fenntartotta magának.²¹ Az egyik a nádori birtokadományozási jog, amely a helytartói jogkörből származik, és elsőként Hunyadi János kormányzónál találkozunk vele (1440. évi X. tc.). Ezt megelőzően csak a király tehetett birtokadományt a korona javaiból, a nádor

¹⁸ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Conceptus expeditionum (a továbbiakban: A 35), 1766. III. No. 91.; uo. Originales referadae (a továbbiakban: A 1), 1765/457.

¹⁹ Vö. *Csizmadia Andor*: Az adminisztrátori rendszer Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár 1975. 233–274., itt: 236.

²⁰ MNL OL Regnicolaris levéltár, Archivum palatinale, Archivum locumtenentiale Alberti ducis Saxoniae (a továbbiakban: N 13), Lad. 67. Fasc. 1. No. 5. Eszterházy Ferenc előterjesztése. Bécs, 1765. dec. 30. és Szveticsnek. Pozsony, 1766. jan. 8.

²¹ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv (a továbbiakban: KA), Staatsrat (a továbbiakban: StR), Protokoll (a továbbiakban: Prot.), 1765. Nr. 2656.

mindössze saját birtokából vagy az általa elítéltek birtokaiból adományozhatott. Az 1567. évi XXVI. tc. erősítette meg, hogy a helytartó 32 jobbágytelekig terjedő mértékben adományozhatott birtokot.²² A 17. század elejétől ezt az adományt már nádori adománynak nevezhetjük.²³ A birtokadomány azonban csak nemes részére volt megengedett, hiszen ellenkező esetben nemesítést is jelentett volna, amely kizárólag királyi felségjog volt. A birtokadományra nem a nádor vagy a helytartó tett javaslatot, hanem a birtokért kérvényt kellett benyújtania a nemesembernek, érdemeire hivatkozva, pártfogótól szerzett ajánlással. Ezt követően a nádor elrendelte, vizsgálják meg, jogos-e a kérés, és egyáltalán, szabad-e a birtok. A donációkat a nádori levéltár adománykönyveibe másolták be,²⁴ és ezekből tudjuk, hogy Lotaringiai Ferenc István nem tett ilyen adományokat.²⁵ A másik uralkodói jog, amely csakis a királynőt illette meg, a kitüntetések, rangemlések joga volt.

Albert herceg új posztjához kapcsolódóan külön instrukció készült, amely eltért a megszokott nádori instrukcióktól,²⁶ az övé ugyanis nem általános vagy égető gondok megoldását célozta. A fennmaradt „kiegészítés” sokkal inkább a helytartótanácsi hivatali ügymenetet szabályozta.²⁷ Bírói feladatait tekintve viszont nem állítottak össze újabb utasítást a Hétszemélyes Tábla részére.²⁸ Ezen felül a forrásokból tudjuk, hogy készült számára egy titkos instrukció is,²⁹ de az nem maradt fenn sem a helytartói levéltárában, sem a hagyatékában. A bécsi Államkancelláriában nincs nyoma a fogalmazványnak, az Államtanács iratai között pedig elégett a példány,³⁰ így nem tudjuk megállapítani, milyen különleges feladatokat kellett ellátnia, és azt sem, vajon kellett-e valamilyen kényes ügyre külön ügyelnie.

Néhány támpontot ugyan átvehetünk Lotaringiai Ferenc István instrukciójából, amelyben egyértelműen megjelenik, hogy a nádori méltóság a 18. század első harmadára a kíváncsóságnál nagyobb súlyt ért el, és ezt ellensúlyozandó kellett a

²² Egy jobbágytelek 32 királyi, azaz mintegy 1600 katasztrális holdat jelentett. Vö. *Iványi E.*: Esterházy Pál i. m. 76.

²³ Uo. 67–68.

²⁴ A nádori levéltár példányai: MNL OL Regnicolaris levéltár, Archivum palatinale, Archivum palatinale comitis Ludovici Batthyány (a továbbiakban: N 12), Lad. 17. Protocollum donationum et consensuum.

²⁵ MNL OL A 1 1732/33. 5. pont és uo. 1766/448. MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, Donationales palatinales (a továbbiakban: A 119). 1732 és 1741 között nem jegyezték be helytartói adományokat.

²⁶ Ehhez vö. *Kulcsár Krisztina*: Náadorság és ami vele jár. A nádor hivatali feladatai a 18. században Batthyány Lajos példája alapján. In: Batthyány Lajos nádor. Szerk. Móricz Péter. Kőrmend 2017. 53.

²⁷ MNL OL A 1 1766/2. és uo. A 35 1766. I. No. 6.

²⁸ Uo. A 1 1766/299; ÖStA HHStA KA StR Prot. 1766. Nr. 14. A kancellária előterjesztése, 1766. jan. 3.

²⁹ Uo. 1765. Nr. 2997.

³⁰ Albert titkos instrukciójáról nem található bővebb információ Ember Győző hagyatékában sem, a kijegyzetelt Államtanács-cédulákon. MNL OL Ember Győző hagyatéka (a továbbiakban: P 2093), 150. doboz, Az államtanácsi iratok gépelt kivonatai, 1765:2849.

helytartónak is az uralkodó autoritását erősítenie.³¹ A megoldandó további gondok között szerepelt a magyar nemesek számának növekedése (ezen a sorozatos nemes-ségigazolások voltak hivatottak segíteni) és így az adózók számának csökkenése, valamint az 1723-ban bevezetett újfajta közigazgatási rend hatékonyabbá tétele. A konkrétumokon kívül III. Károly kijelentette, hogy kérdéses esetekben majd a lotaringiai herceg eltérő véleményét veszi figyelembe, valamint tanácsokat adott neki, hogyan viselkedjen a helytartótanácsosokkal szemben, és miként tárgyalja meg a mellé kinevezett bizalmas tanácsadóval a tanács elé vezetendő ügyeket.

Míg Lotaringiai Ferenc István titkos utasítása részletekbe menően előírta a helytartó feladatait (különösképpen a vallásügyre vonatkozóan), addig Albertnél az instrukció hiánya miatt ezeket a súlypontokat kevésbé ismerjük. A hivatali munkák, ügyiratok és a véleményezési ívek segítségével azonban mégis fényt deríthetünk rá, milyen mozgásteret volt, és milyen feladatokat bízott rá az uralkodónő. Az első éveiről maga a herceg így vallott: „bár kezdetben egy kissé kelletlenül, de legalább lelkiismeretesen végeztem mindazt, amit új tisztségem részéről megkövetelt”.³² E szűkszavú mondatból is kiderül, a herceg számára kezdetben nyűg lehetett az ismeretlen ország, az ismeretlen hivatali ügymenet, sőt a használt latin nyelv is. A közigazgatásban képzettsége hiányos volt, ismeretei kívánnivalót hagytak maga után. A királynő ezen hasonlóképpen segített, mint apja Lotaringiai Ferenc István esetében: hozzáértő, tehetséges szakértőket nevezett ki veje mellé. A közigazgatásban, de valójában mindennemű feladatnál Kempelen János Nepomuk ezredes állt rendelkezésére, ő lett a helytartói kancellária irodaigazgatója.³³ Mária Terézia nagy becsben tartotta Kempelent, leveleiben mind leányát, mind vejét arra intette, hogy fogadják meg tanácsait.³⁴ Az ezredes volt az (és nem a helytartó), aki a helytartótanácsához érkező iratokat 1766-tól kézhez kapta, ő készítette el a jegyzéküket és nyújtotta át a helytartónak. Feltehetően referált is neki róluk, hogy Albert értesüljön az ügyekről, és csak ezt követően kezdődött meg az ügyintézés.³⁵

³¹ ÖStA HHStA HausA Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv 39-5. fol. 9–24. „Instruktion und Anweisung...” Laxenburg, 1732. máj. 17.

³² MNL OL A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai (a továbbiakban: P 298), 2. tétel, A. II. 12/2. fol. 3r–v.

³³ Kempelen János Nepomuk (Pozsony, 1725. nov. 28. – Buda?, 1801. márc. 31.) 1744-től a Szirmay-gyalogezredben szolgált. 1753 és 1762 között Esterházy Miklós követ mellett Oroszországban állomásozott, majd Ferdinánd főherceg ezredébe osztották be. 1765-től segédkezett Albert hercegnek. 1767-ben elnyerte a Szt. István-rend kiskeresztjét. 1774-ben (1765-re visszatárumozott) vezérőrnagyi kinevezést kapott. 1781-ben ő is csatlakozott a Németalföldre induló főhercegi párhoz, mint magán-titkáruk. *Alice Reiningger*: Wolfgang von Kempelen. Eine Biografie. Wien 2007. 24–26. és magyarul: *Uő*: Kempelen Farkas. Wolfgang von Kempelen. Életrajz. Bp. 2011. 27–29. A történeti szakirodalom az ezredet gyakorta összekeveri fivérével, Kempelen Farkas kamarai tanácsossal. Vö. *Ember Győző*: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Bp. 1940. 18.

³⁴ *Adam Wolf*: Marie Christine, Erzherzogin von Oesterreich I–II. Wien 1863. II. 215–220.

³⁵ MNL OL N 13 Lad. 62. Fasc. 12. No. 1. Vö. *Ember Gy.*: Ügyintézés i. m. 18–19.

E változtatás ellenére a hivatali feladatok a 18. század derekára már kialakult módon zajlottak, így sem a királynő, sem az államtanácsosok nem tartották szükségesnek, hogy az ezredes külön utasítást kapjon kézhez – a hercegnek kiadott titkos instrukció esetében pedig szóban történt a tájékoztatás.³⁶

Albert herceg a törvénykezés terén sem volt szakavatott, ezért itt elsődlegesen Niczky Kristófra (1725–1787) támaszkodhatott, aki 1762-től a Magyar Királyi Udvari Kancellárián dolgozott, és széles körű jogi ismeretei voltak. Tudása, tapasztalata és megbízhatósága miatt nagyívű karriert futott be: tankerületi főigazgató lett, majd ő vezette a Temesi Bánság visszacsatolását megszervező bizottságot. II. József uralkodása idején a Magyar Udvari Kamara elnöke, később tárnokmester, országbíró, majd a helytartótanács elnöke, végül 1787-ben királyi személynök is lett.³⁷ 1766-ban a királynő megbízására neki kellett megismertetnie a herceggel a magyar közjogi helyzetet. A gróf a helytartó Albert számára egy kéziratot munkát állított össze *Staatskenntniss von Ungarn* címmel. A 80 oldalas kis méretű keményfedeles füzet a Magyar Királyság államjogi felépítéséről, rendjeiről, fő hivatalairól és tisztviselőiről, nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról, valamint – természetesen – a törvénykezéséről ad tájékoztatást, de inkább csak alapszinten.³⁸

A herceg elsődleges feladata a 18. század nádoraihoz hasonlóan az elnöklés volt a helytartótanács ülésein, amelyeket Pozsonyban (kivételes módon) nem a városban, hanem a helytartói pár rezidenciájában, a pozsonyi királyi várban tartottak. Ez egyértelműen szimbolizálja a herceg rangját, és jól mutatja a méltóságával járó egykorú ceremóniális előírásokat is: a tanácsosok járuljanak elé, ne ő kocsizzon a városba.³⁹ Ez az engedmény egyértelműen megkönnyítette a helytartó életét, mivel sűrű volt a napirendje: a helytartótanács plenáris üléseire a délelőtti órákban került sor, akár mindennap, de általában hetente ötször. A délutánokat a bizottsági üléseknek tartották fenn, ezeken a hercegnek nem kellett részt vennie. Nem állíthatjuk, hogy Albert herceg valamennyi ülésen elnökölt volna, 1766-ban a 129 ülésből mindössze 45-ön vett részt.⁴⁰ 1767-ben a 104 ülésből csupán 35-ön, az ülések egyharmadán volt jelen. Egy évvel később már jelentősen javult a herceg részvétele a helytartótanács ülésein, az összes tanácskozás csaknem 43%-án megjelent, a 106 ülésből pedig 46-on elnökölt. A rendszeres távollétek ellenére Albert hitvesének büszkén dicsekedett első, 1766. január 10-ei elnökségével. (Mária Krisztina

³⁶ ÖStA HHStA KA StR Prot. 1765. Nr. 2849 és kicsivel bővebben lásd MNL OL P 2093 150. doboz, Az államtanácsi iratok gépelt kivonatai, 1765:2849.

³⁷ *Szentkláray Jenő*: Gróf Niczky Kristóf életrajza. Pozsony–Bp. 1886. 9.

³⁸ Uo. 12. A forrás: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Germ. 127.

³⁹ MNL OL A 1 1766/340. 4. pont. és ÖStA HHStA KA StR Prot 1765. Nr. 2656.

⁴⁰ Az elnökségre vonatkozó adatokat a helytartótanács ülésjegyzőkönyvei alapján gyűjtöttem. Vö. MNL OL Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Protocollum sessionale (C 1), 1766., 1767. és 1768. évi kötetek.

főhercegnő 1766. január 14-én Bécsben láthatta is az Albert által első ízben aláírt és kiadott iratokat. Jellemző módon Mária Terézia magát az eseményt, míg a főhercegnő inkább vőlegénye kézírásának külalakját dicsérte meg.)⁴¹ Ezen az állandó feladatkörén túl a Hétszemélyes Tábla elnökeként évente kétszer főbírói feladatát is el kellett látnia. Az 1722–1723. évi országgyűlésen elfogadott XXV. tc.-nek megfelelően a Királyi Kúria (a Magyar Királyság legfőbb bírósági szerve) rendszeresen ítélkező bírósággá vált, székhelyül pedig Pestet jelölték ki. A Királyi Kúria két fórumból, a Királyi Ítéltáblából és a Hétszemélyes Táblából állt. Ez utóbbi (1694-től ezen a néven) a nádor (királyi helytartó) ítélőszékéből alakult ki, és tisztán fellebbviteli fórum volt, itt tehát peres ügyeket nem indítottak, csak panasz, ellenvetés, „fellebbezés” esetén tárgyalták újra azokat. A Hétszemélyes Táblának kezdetben az elnökön kívül hat jogértő ülnöke volt (1715. évi XXIV. tc.), akiknek a számát 1723-ban nyolccal bővítették (1723. évi XXIV. tc.), majd a létszámot 1741-ben további négy személlyel növelték (1741. évi XXIV. tc.). A Hétszemélyes Tábla – eltérően az állandóan ítélkező Királyi Ítéltáblától – meghatározott időszakonként ülésezett csak. Kezdetben évente négyszer 40 napon át tartó törvénykezési időszakot tartottak, de a 18. század közepére már csak kettő volt kötelező.⁴² A nádornak vagy a helytartónak ilyenkor külön e célból át kellett költöznie Pestre (illetőleg Budára), hogy elnökölhessen az üléseken.

Albert herceg legelső elnöklése alkalmával is megfigyelhető, hogy kedvéért eltérnek a megszokott ceremóniától,⁴³ mindezt egyértelműen a királynő szorgalmazta, aki így szándékozott egyrészt nagyobb reprezentációs súlyt adni vejének, másrészt itt is megkönnyíteni az újdonsült helytartó helyzetét. Két lényeges különbség is lokális okokkal függött össze: a herceg és ifjú hitvese a budai várban szálltak meg, és ezért ott tartották meg az üléseket.⁴⁴ A bevett gyakorlat szerint a fellebbezett perek úgynevezett sorjegyzékét (*series*) annak a háznak az ajtajára tűzték ki, amelyben a tábla elnöke szállást kapott és így a Hétszemélyes Tábla üléseinek helyt adott. 1766-ban azonban nem tűnt megfelelőnek, hogy a budai palota kapujára szögezzék ki a tárgyalandó perek listáját, ezért az ülésekre kijelölt ház kapujára került fel a jegyzék. Egy másik szokást is megváltoztattak: a törvényszak

⁴¹ MNL OL P 298 8a. tétel, fol. 39r. Mária Krisztina Albertnek, 1766. jan. 15. A levélben említett kiadványok: MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Literae Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici (A 23), 1766/40, 1766/46, 1766/49, 1766/50–52.

⁴² Varga Endre: A Királyi Curia, 1780–1850. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 4.) Bp. 1974. 17–18.

⁴³ A ceremóniatervet: Burgenländisches Landesarchiv, Gräfl. u. N. Niczky'sche Familien- und Herrschaftsarchiv in Nebersdorf. (Politica) Fasc. 117. Nr. 71. 7282. Zeremoniell bei Zusammentritt der Septemviral-Tafel. Közlései: August Ernst: Zeremoniell bei Zusammentritt der Septemviraltafel. Burgenländische Heimatblätter 19. (1957) 9–15.; P. Szabó Béla: A hétszemélyes tábla ülészakának megnyitásával kapcsolatos ceremónia a 18. század második felében. Jogtörténeti Szemle (2007) Különszám 198–204.

⁴⁴ MNL OL A 1 1766/340; MNL OL N 13 Lad 67. Fasc. 1. No. 11.

megnyitásakor általában a pesti épülettel szemben álló ferences rendi templomban tartották a közösen meghallgatott istentiszteletet, a Veni Sanctét. Ez alkalommal azonban a budai várkápolnában gyűltek össze, hogy szálláshelyük közepén legyen a mise. Az időbeli eltérés (a szokásos 10 órai kezdet helyett az ülések már 9-kor megkezdődtek, és délután 2-ig tarthattak)⁴⁵ oka az ebédidővel függött össze. A hercegi pár így időben elfogyaszthatta ebédjét, amire legtöbbször Pesten, a Duna túlsópartján került sor valamelyik magyar főúr palotájában.⁴⁶

Véleményezés és javaslattevés – hivatalból

Helytartóként és a helytartótanács elnökeként a herceg elé kerültek a legfontosabb, a királyság alapvető helyzetét, kérdéseit illető ügyek. A hivatali ügyiratok arról tanúskodnak, hogy a véleményét kikérték – de vajon az uralkodói döntésnél mennyiben volt meghatározó az általa képviselt álláspont, és vajon akadt-e olyan ügykör, amely jobban vagy éppen kevésbé érintette? Katonai szerepvállalása és tapasztalata miatt érthető, hogy a jelentős hadügyi kérdésekben véleményt nyilvánított, különösen az országban állomásozó csapatok elosztása és bekvártélyozása ügyében. Az 1770-es évek elején Albert herceg a helytartótanács közvetlen munkatársainak segítségével egy új rendszert dolgozott ki, amely – az úrbérrendezéshez hasonlóan – a törvényhatóságok tényleges erejét felmérve igazságosabban osztotta volna el a csapatokat. Az egyenlőtlenségek felmérésére felállított bizottság tagjai Csáky János, Balassa János, Stettner József, Kempelen János, Skerlecz Ferenc és Radkovicz Ferenc voltak. Céljuk a hadsereg ellátásának és bekvártélyozásának megismerése, az ország állapotának felmérése volt, hogy az egyes vármegyék ereje szerint tudják elosztani a csapatokat, és ennek megfelelően lehessen beosztani a katonaságot. A helytartó személy szerint szót emelt például Vas és Sopron vármegye teherviselésének csökkentése érdekében, Vas vármegyének így tervezete szerint a korábbi tíz helyett csupán kilenc svadront (lovasszázadot) kellett volna ellátnia. Javaslatát többek között a helyi magas terményárakkal indokolta, összehasonlítva ugyanis a vármegyéknél beküldött piaci árakat, kiderült, hogy ott háromszor annyit kellett fizetni a terményekért, mint máshol, például a pécsi főbiztosi kerületben. Győr, Moson és Pozsony vármegye esetében a sorozatos áradások miatt kiemelték a terményhiányt, valamint azt hangsúlyozták, hogy ezek

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ ÖStA HHStA Hofarchiv, Obersthofmeisteramt (a továbbiakban: OHMeA), Hofzeremonielldepartement, Ältere Zeremonialakten (a továbbiakban: ÄZA) 72-4. Vermählung der Erzherzogin Maria Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen, fol. 185v; fol. 199r; fol. 210v; fol. 211r; fol. 212v; fol. 217v.

állandó felvonulási területek, így hamar kimerülnek.⁴⁷ Az előterjesztést véleményezte a magyar kancellária is, amely egyértelműen az új rendszer, az új elosztás ellen foglalt állást, azzal az indoklással, hogy a rossz termés miatt kieső rész a kincstárnak okozna pénzügyi terhet, valamint hogy az alattvalók az átalakított rendszerrel járó többletterheket (a megnövelt bekvártélyozást, a távolról szállítandó termények fuvarozását) nem bírnák. A kancellár azt is kifogásolta, hogy a bizottság tagjait ugyan a helytartótanács tanácsosaiból választották, de a tervezetet végül sem a helytartótanács plénuma elé nem terjesztették véleményezésre, sem a kancellária nem látta előzetesen. Az ellenkezés okai sejthetők: egyrészt féltékenységgel a kompetenciák keveredése miatt, másrészt a mellőzöttség érzete és így félelem a befolyás csökkenésétől, hiszen mindaddig a kancellária állította össze a tervezetet a helytartótanács információi, adatai alapján. Nem utolsósorban azonban az ellenkezés mögött azt is feltételezhetjük, hogy a kancellária ellene volt mindenfajta változtatásnak, új rendszer bevezetésének, amely eltér a bevett, megszokott módszerektől. A királynő a döntésében mégis egyértelműen a herceg javaslata mellett állt ki: „teljesen egyetértek vele” – írta, sőt nyomatékul az Udvari Haditanács elnökének, Franz Moritz von Lacy grófnak a helyeslő véleményét is megemlítette.⁴⁸

Mária Terézia hasonlóan kedvező döntést hozott 1772-ben az adókievetés új rendszeréről benyújtott javaslat esetében. Ennek célja a rovásadó új elosztása és kiszámítása volt. Nyilvánvalóan látszik, hogy ezt a tervezetet nem a külföldi, a magyar viszonyokat belülről kevésbé értő és ismerő helytartó dolgozta ki. Segítségére itt is egyértelműen Kempelen János ezredes volt, aki nem csupán ebben, hanem több más reformjavaslat összeállításában és megfogalmazásában is oroszánrészt vállalt, ami az előterjesztések kézírásával jól bizonyítható. A díkakievetés új rendszerének javaslatát nem a helytartó, hanem Kempelen nyújtotta be a királynőnek, tehát itt sem hivatalos felkérésről, hanem egyéni kezdeményezésről van szó. Mária Terézia a tervezetet Albertnek is elküldte illetékességből. A herceg érthető módon támogatta, mert, ahogy fogalmazott, mindenről tud, hiszen azt az ezredes „vele egyetértésben dolgozta ki, és hasznos s jól alkalmazható” a rendszer. Ezúttal azonban az előterjesztők óvatosabban jártak el, és tanultak az előző évi hibájukból: kimondottan kikérték a magyar kancellária véleményét.⁴⁹

Albert herceg véleményező szerepét és Kempelen jelentőségét mutatja az is, hogy mindkettőjük véleményét kikérték horvát–szlavón–dalmát ügyekben, így a horvát adókievetés rendszeréről is.⁵⁰ Ez azért különleges, mert ekkor, 1767 és 1779 között

⁴⁷ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Acta generalia (a továbbiakban: A 39), 1771/5806.

⁴⁸ MNL OL A 39 1771/5806. 1771. nov. 9. Eszterházy magyar udvari kancellár véleménye.

⁴⁹ Uo. 1772/2869. Kempelen előterjesztése, dátum nélkül.

⁵⁰ Uo. 1773/1805. Kempelen előterjesztése Albert hercegnek, 1773. ápr. 12.

ezeket az ügyeket nem a Magyar Királyi Helytartótanács, hanem egy külön kormány szerv, a Horvát Tanács intézte, amely független volt a helytartótanácsától, így Albert hercegtől is.⁵¹ Az ügy jó példa arra, mi módon szerezte értesüléseit a helytartó: Kempelen részletesen tájékoztatta őt a horvát–szlavón vármegyék úrbéri helyzetéről, egyúttal közölte vele Pálffy Miklós országbíró véleményét. Ezek ismeretében már a herceg is kialakíthatta az álláspontját. Nem lehet azonban azt állítani, hogy a herceg mindig és mindenkor véleményt nyilvánított volna (vagy felhasználta volna tanácsadóinak tudását): voltak olyan ügyek is, amelyekben bevallotta, hogy nem ismeri a tényállást, de nem is illetékes bennük. Ilyen volt 1776-ban például a nagyváradi püspökség felmérése, a dikakivetés rendszerének táblázata vagy a pozsonyi Duna-szakaszon végzett vízi munkálatok – mivel ezek a magyar kamara hatáskörébe tartoztak. Tette mindezt annak ellenére, hogy az ügyeket intéző hivatalnokok felterjesztésükben ellátták őt a szükséges adatokkal.⁵²

A herceg aktív részt vállalt 1768–1769 folyamán, amikor a helytartótanács ügyvitelének a megreformálása volt a cél. Hivatalának megfelelően ezúttal az uralkodónő kérte fel őt, hogy feltárja az okokat, amelyek a tanács ügyintézésének akadozásához vezettek. Itt is megfigyelhető, hogy Albert herceg kikérte megbízható tanácsosainak véleményét. A kiválasztottak már évek óta alkalmazásban álltak a tanácsban, és alaposan ismerték az ügymenetet. Fontos kiemelni, hogy a herceg a javaslatételnél nem a származásra, hanem a hozzáértésre és a tapasztalatra helyezte a hangsúlyt, így a köznemesi rangú tanácsosokat, Balogh Lászlót és Győry Ferencet (mindketten 1754-től alkalmazottak), Herlein Ferencet (1750-től szolgált) és Kvassay Józsefet (1758-ban lépett be a tanácsba) kérdezte meg.⁵³ Az ő javaslatukat ismerve állította össze Albert – Kempelen János segítségével – a terjedelmes, 55 oldalas előterjesztését.⁵⁴ Annak ellenére, hogy a királynő veje, illetőleg főrangú származású volt, az uralkodónő Albert előterjesztését véleményezésre továbbküldte a helytartótanács néhány más tagjának, például Pálffy Miklós országbírónak és Balassa Ferencnek, és kikérte az ő véleményüket is a tervezetről. Ha összevetjük a helytartótanácsnak 1769. január 18-án kiadott végső hivatali utasítás szövegét Albert tervezetével, akkor láthatjuk, hogy a helytartó összeállítását nem vették át változtatás nélkül, néhány elemét (például az önálló

⁵¹ Vö. *Ivana Horbec*: Kroatisher königlicher Rat (1767–1779). Eine Wende in der Entwicklung des öffentlichen Dienstes in Kroatien. In: „Die habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus“. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien XVI.) Hrsg. András Forgó – Krisztina Kulcsár. Wien 2018. 137–159.

⁵² MNL OL A 39 1776/5988.

⁵³ Hivatali előmeneteliükről lásd *Kulcsár K.*: Adalék a helytartótanács 1769. évi reformjához. Albert szász-tescheni herceg első helytartói évei és 1768. évi előterjesztése. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70. éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp. 2012. 223–234., itt: 224–225. és vö. MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Index individuorum Cancellariae (A 79).

⁵⁴ Uo. 70–77.

ügykezelésre vonatkozót vagy a megtartandó bizottságokról szóló véleményét) pedig teljességgel figyelmen kívül hagyták.⁵⁵ Megállapítható tehát, hogy feladata (titulusa ellenére) ez alkalommal neki is csak annyi volt, mint a többi hivatalnoknak: véleményezés és javaslattevés. Úgy vélem, ezáltal nem a herceg jószándékát vagy munkáját vonták kétségbe, hanem egy átfogó, alapos szabályozást kívántak előkészíteni.

Engedmények és kivételes jogok

Ahogy az előzőekben hangsúlyoztam, a hivatalnokok kinevezése a királynő jogköre maradt, de míg korábban a Magyar Királyi Udvari Kancellária tett javaslatot és mondott véleményt a jelentkezőkről, addig üresedés esetén 1766-tól kezdődően a herceg döntő szót emelhetett az új posztokra kerülő személyek érdekében. A királynő megbízott választásában, jóváhagyta javaslatait, például a Magyar Udvari Kamarától a helytartótanácsához áthelyezendő kiválasztását teljes mértékben Albertre bízta.⁵⁶ Ennek köszönhetően többen meghatározó pozícióba kerültek, vagy egyre feljebb léptek a ranglétrán. Miután Berchtold Ferenc tanácsos elnyerte a beszercebányai püspöki széket, Albert javasolta a helyére Nagy Ignácot, majd miután egy évre rá Nagy Ignác a székesfehérvári püspökség élére került, a megüresedett tanácsosi helyre Okolicsányi Imre kanonokot választotta ki. Albert támogatásával kapott tanácsosi kinevezést és került be a tanácsba Bacsák János, Pozsony vármegye alispánja, akit feltehetően személyesen is ismert. Albert nem csupán a helytartótanácsba, hanem a Hétszemélyes Tábla ülnöki helyeire is ajánlott személyeket,⁵⁷ és megfigyelhető, hogy egyik esetben sem volt szükséges a javasolt hivatalnokok érdemeit vagy addigi pályafutását részletezni: a helytartó ajánlása elegendő volt. Rendhagyónak számít az is, hogy 1769-ben Albert herceg nyomatékos kérésére Radkovicz (Radkovics) Ferencet, a számvevőség hivatalnokát kinevezték helytartótanácsi tanácsossá. Radkovicz már 1752-től alkalmazásban állt a helytartótanács számvevőségén, és átfogó ismeretekre tett szert. A pénzügyek fontossága és a hivatalnok rendkívüli ismeretei miatt döntöttek úgy, hogy engedélyezik a példa nélküli kinevezést.⁵⁸ Az addigi gyakorlattól eltérően ráadásul esetében a tanácsosság nem jelentette azt, hogy megvált volna számvevői feladataitól, hanem egyszerre töltötte be mindkettőt, de csak akkor vehetett részt a tanácsüléseken, amikor ezt a számvevőségi ügyek megengedték, elsődlegesen tehát ezen a téren használták tudását.⁵⁹ A herceg felemelte szavát a fizetés nélkül foglalkoztatottak érdekében, és az

⁵⁵ Erre részletesebben lásd *Kulcsár K.*: Adalék i. m. 234.

⁵⁶ MNL OL A 39 1772/5440.

⁵⁷ Uo. 1776/5554; 1777/895.

⁵⁸ MNL OL A 1 1769/36.

⁵⁹ Lásd még MNL OL A 39 1771/110; 1771/5849.

alacsonyabb beosztású hivatalnokok fizetésemelésére is javaslatot tett.⁶⁰ A beosztott hivatalnokok átfogó jövedelememelését ugyan időről időre előterjesztette az udvarban, az eseti kezelésen túl azonban a királynő általában elutasította azzal az indokkal, hogy ez hosszú távon megnövekedett terhet jelentene a kincstárnak. A herceg 1776-ban nem maradt meg már csupán a kérvényezésnél, hanem a tettek mezejére lépett, és saját hatáskörében megvizsgáltatta, mi módon lehetne a fizetésemelést mégis megvalósítani a kincstár megterhelése nélkül. Úgy vélte, mivel az elhalálozások miatt és az alacsonyabb fizetésű tanácsosok alkalmazása révén fennmaradt egy bizonyos összeg, azt szét lehetne osztani a hivatalnokok között. A herceg a fizetésemelést elsősorban az alacsonyabb beosztásban szolgálók részére, a járulnokok számára kérvényezte, akik csupán évi 200 forintot kaptak kézhez. A részletes tervezet személyenként 100 forint emelést tartalmazott, így összesen 2500 forint pluszterhet jelentett. Ennek csak egy részét lehetett volna a más beosztásban szolgáló tanácsosok fennmaradó fizetéséből fedezni. A hiányzó összegnek, valamint további nyolc szorgos, de kisfizetésű alkalmazott díjazásának a biztosítását Albert herceg a királynő jóindulatára bízta. Előterjesztésében azzal is érvelt, hogy a különböző kormányzervek beosztottjai nem esnek egyenlő elbírálás alá, mert a hasonló munkakörű kamarai alkalmazottak magasabb fizetést kaptak.⁶¹ A kancellária néhány részletben cáfolta ugyan Albert számításait, de a királynő végül kedvezően viszonyult veje javaslataihoz, bár egy köztes megoldás mellett döntött. Jóváhagyta a kamarai fizetésekkel egyező díjazásokat, de korlátozta az alsóbb rendű hivatalnokok számát. Az alacsony fizetésűek esetében viszont nem járult hozzá az általános fizetésemeléshez, ez valószínűleg más hivatalnál is emelést, és így végső soron ténylegesen a kincstár kiadásainak emelkedését vonta volna maga után. Mária Terézia különleges kegyként évente 1000 forintot bocsátott a kincstárból a herceg rendelkezésére, amelyből Albert megjutalmazhatta a szegényebb és szorgos tisztviselőket, de az összeget nem fordíthatta állandó fizetés-kiegészítésre.⁶² Ez egyrészt mutatja a királynő jóindulatát és a herceg kezdeményezésének támogatását is, másrészt azonban megoldása biztosította, hogy ne váljon általánossá a kifizetés, hanem kizárólag a herceg személyéhez kötődjön.

A herceg pozíciója révén köztes helyet töltött be az uralkodó és az ország lakosai, rendjei között, így alkalmas volt közvetítő szerepre. Ezért sokan fordultak hozzá támogatás és protekció reményében. Önálló adományozási, kitüntetési, kinevezési joga nem volt, csupán ajánlatot tehetett a kitüntetésekre, rangemlésekre, ahogy ezt a királynő már kinevezésekor leszögezte.⁶³ Úgy tűnik, Albert

⁶⁰ MNL OL N 13 Lad. 62. Fasc. 6. No. 13; MNL OL A 39 1771/5849; 1776/5989.

⁶¹ MNL OL A 39 1776/5989.

⁶² Uo. 1776/6358.

⁶³ ÖStA HHStA KA StR Prot. 1765. Nr. 2656.

különösen hivatali időszaka kezdetén élt ezzel a kegygel, a későbbi években mint-ha alábbhagyott volna ilyen irányú lelkesedése. A herceg alig lépett hivatalba, amikor már 1766 márciusában támogatta Christoffy Ignác kérelmét, aki hivatali előmenetele okán nemesítési kérvényt nyújtott be. Christoffy 1758-tól lelkiismeretesen dolgozott járulnökként a helytartótanácsban, már Batthyány Lajos nádor is javasolta a nemesítését, de a nádor elhunytja miatt megakadt az ügye. A javaslat végül meghallgatásra talált, és a hivatalnok 1767-ben nemességet nyert el, de ügye jelentőségét mutatja, hogy a kérvény egészen az Államtanácsig eljutott.⁶⁴ Christoffy megérdemelte a bizalmat: a herceg 1776-ban is dicsérettel szólt róla: éjt nappallá téve dolgozott, hétvégén és ünnepnapokon is, hogy mint iktatóhivatalnok a beérkező iratokat iktassa. Pályafutása sikeresnek mondható, 1801-ben mint titkár és irattáros vonult nyugállományba.⁶⁵

1772-ben Laczkovics Imre, Pest vármegye alispánja ahhoz kért támogatást, hogy János fiát felvegyék a nemesi testőrségbe.⁶⁶ A herceg ajánlását a kancellária is pártolta az apa érdemeire való tekintettel, de a királynő nem kivételezett, hiszen a gárdisták létszáma és a pénzösszeg kötött volt: csak abban az esetben engedélyezte a fiú felvételét, amennyiben Albert herceg egy másik személyt átvesz a gárdától a saját ezredébe.⁶⁷ A csere részben mondható sikeresnek: Laczkovics János csaknem négy évig szolgált testőrként. Ezután ő is katonai pályára lépett, de miután 1790-ben lemondott tisztí rangjáról, majd nem sikerült a visszajutása a hadseregbe, 1794-ben csatlakozott a magyar jakobinusokhoz, és 1795-ben lefejezték.⁶⁸

A herceg támogatását remélték elnyerni a másvallásúak is. Köztudott, hogy nagyapja, I. Frigyes Ágost (1670–1733) maga is konvertált, és a drezdai udvarban több evangélikus vallású alkalmazott szolgált. Különleges kegyként a hercegnek azt is engedélyezték, hogy pozsonyi udvartartásában nem katolikusokat is alkalmazzanak.⁶⁹ Egyrészt ezért érthető, másrészt mégis figyelemre méltó, hogy 1767-ben Karl Gottlieb von Windisch, pozsonyi evangélikus tudós és folyóirat-szerkesztő abban kérte a helytartó közbenjárását Mária Teréziánál, hogy a megüresedett pozsonyi evangélikus belső tanácsosi helyre őt választassák meg. A herceg ebben a támogatásban nem talált semmi kivetnivalót (feltehetően ad-jutása, Theodor Alexander Militz és Kempelen János révén ismerte is a neves

⁶⁴ MNL OL A 35 1767. V. No. 16. Vö. ÖStA HHStA KA StR Prot. 1766. Nr. 738.

⁶⁵ MNL OL A 39 1776/6358; MNL OL Helytartótanácsi levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Kézíkönyvtár (C 96), 3. kötet: Status personalis [...], Christoffy.

⁶⁶ MNL OL A 39 1772/5247.

⁶⁷ Uo. 1772/5392. A kancellária előterjesztése, 1772. nov. 11.

⁶⁸ *Hellebronth Károly*: A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918. H. é. n. [Bp. 1940]. 232–233.

⁶⁹ ÖStA HHStA Hofarchiv, OHMeA, Hofzeremonielldepartement, ÄZA 72-4. fol. 163r. Vö. *Kulcsár Krisztina*: Der Statthalter des Königreichs Ungarn. In: *Die Gründung der Albertina. Herzog Albert und seine Zeit*. Hrsg. Christian Benedik – Klaus Albrecht Schröder. Wien 2014. 99–105., itt: 102.

Windischt),⁷⁰ és az uralkodónőhöz fordult a tudós, a „legfelvilágosultabb” pozsonyi személy egyikének érdekében, mint aki megérdemli a támogatást, mivel a hozzá hasonló „jó alattvalók” hiányoznak – Albert szerint – a városból. A Magyar Királyi Udvari Kancellária azonban óva intette a királynőt, hogy megfogadja a herceg felvetését, és a városi tanácsot leirattal befolyásolja a szabad választási jogában, inkább más mód megfontolását javasolta.⁷¹

A királynő elnézőbb volt vejével kapcsolatban egyéb, gazdasági ügyekben is. 1770-ben nem vont felelősségre például Pest–Pilis–Solt vármegye rendjeit. A vármegyei házipénztári elszámolások felülvizsgálatakor derült ki, hogy a helyiek alaposan kiköltektek a helytartói pár 1766. évi első látogatásakor. Állítólag 3186 forint 88 krajcár értékű ajándékokkal köszöntötték a helytartói párt és az őket kísérő tiszteket. A legjelentősebb tételt az Erdélyből hozatott lovak és a nyergek jelentették 1995 forint értékben, de csaknem 1000 forintot tett ki az a nyolc hordó tokaji bor, amellyel Albertet és Kempelen Jánost is meglepték.⁷² A vármegye rendjeinek buzgósa érthető: a lehető legillendőbb módon akarták köszönteni az új helytartót és egyben az új főispánjukat, de az ajándékokra szánt összeg túlzásnak tűnik. Hasonlóképpen vélekedett az uralkodónő is, de vejével elnéző volt. Mária Terézia ezt az egy esetet kivételesen, „hallgatólagosan” engedélyezte, de a jövőre nézve megtiltotta, hogy a vármegyék a házi pénztárukból ilyen kiadásokra költsenek.⁷³

Különlegességnak és egyedinek számít a herceg új katonai rangja is, amelyet szintén 1765 decemberének végén nyert el.⁷⁴ Ez esetben Mária Terézia valami teljesen újat, Magyarországon addig nem létezőt hozott létre, hogy kedvezzen vejének, aki házasságkötéséig a katonai pályán érvényesült. A németalföldi és az itáliai (toszkán, illetőleg milánói) gyakorlaton és tapasztalatokon nyugvó, új katonai méltóság a *Capitain général* volt. Albert ezáltal a Magyar Királyságban átlomásozó császári–királyi gyalogos és lovascsapatok, helyőrségek, erődített helyek és valamennyi katonasághoz tartozó csapategység főparancsnokává vált. Az új katonai méltóság azonban illetékességi kérdéseket vetett fel. Milyen jogköre lesz a hercegnek, és milyen viszonyban áll majd az 1740-ben felállított magyar főhadparancsnoksággal és a bécsi székhelyű Udvari Haditanáccsal? Az új katonai

⁷⁰ Fritz Valjavec: Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südestdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München 1936. 15–16. Köszönöm Tóth Árpádnak, hogy segített Windisch pozsonyi kapcsolatainak feltérképezésében.

⁷¹ MNL OL A 1 1767/177. Albert herceg levele (dátum nélkül) és a kancellária előterjesztése, 1767. febr. 28. Windisch 1768-ban végül szenátor lett.

⁷² MNL Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: PML), IV. 23-b/1. Számadási iratok, 1765–1766. III. „Rationes perceptuales Cassae Domestica Inclytorum comitatum Pest Pilis et Solt [...] 1765/66”. Extraordinaria, No. 19, No. 95, No. 101, No. 103.

⁷³ MNL OL A 39 1770/520 és a Pest vármegyei példány: MNL PML IV. 1-c/1. Mandata et intimata politica. 1770. 03. 17. No. 12. Köszönöm Kiss Anita és Schramek László (MNL PML) segítségét.

⁷⁴ MNL OL A 57 47. kötet, 379.

méltóság miatt ugyanis komoly hatásköri összeütközések voltak várhatók, mivel ez azt jelentette, hogy a főparancsnoki és a helytartótanács elnöki tiszte egy személy kezében összpontosul. Előfordulhatott volna, hogy önmagával kell leveleznie, önmaga javaslatait indítványoznia a másik hatóság tanácskozásán, ezekről határozatot hoznia – és emiatt akár ellentmondásba is keveredhetett volna.

Pálffy János nádor és tábornagy (1664–1751) példája hasonló helyzetet teremtett, aki szintúgy egy személyben egyesített két tisztséget, és elhunytá után akadozott a helytartótanács és a magyar főhadparancsnokság levélváltása. Ezért az Udvari Haditanács azt az álláspontot képviselte, hogy csak olyan személyt nevezzenek ki, akinek feltétlenül megbízhatnak becsületességében és együttműködési készségében.⁷⁵ Feltehetően attól tartottak, hogy csorbulhat az Udvari Haditanács hatásköre, a kinevezett főkapitány esetleg felülvizsgálhatná az onnan érkező utasításokat. Az Albert számára összeállított 23 pontos utasítás ezért lefekteti az alapelveket, és rendkívül konkrét feladatokat tartalmaz, tisztázza a viszonyokat, még akkor is, ha Albert lojalitásában senki sem kételkedett.⁷⁶ A magyar főhadparancsnokság szerepköre nem csorbult, továbbra is e hatóság folytatta a levelezést a helytartótanáccsal és az Udvari Haditanáccsal, de Albertet mindenről értesítenie kellett. Másfelől a hercegnek is egyeztetnie kellett minden lépéséről a vezénylő tábornokkal, esetünkben az 1757-ben kinevezett Pálffy Lipóttal. Véleménykülönbség esetén a főhadparancsnok ugyan kifejthette eltérő nézeteit, de köteles volt Albert rendelkezései szerint eljárni, akinek tényleges vezényleti joga azonban nem volt, nehogy felülvizsgálja a Bécsből érkező utasításokat. A havonta kötelező jelszó megadásán kívül Albert instrukciója valójában szinte semmi konkrét katonai-hadi feladatot és jogkört nem tartalmazott, e téren is mindenben meg kellett várnia a királynő döntését. A katonákat szintén csak az uralkodó nevezhette ki és bocsáthatta el, a civilekéhez hasonlóan a rangemeléseket is megtartotta magának, Albertnek ebbe semmilyen beleszólása nem volt. Az újonnan létrehozott katonai pozíciót tehát Mária Terézia nagyvonalú gesztusaként és leendő veje iránti szereteteként és bizalmaként értelmezhetjük.

Buzgóság és tapasztalatlanság – és azok következményei

Ha a herceg magyar helytartóként eltöltött 15 évét vizsgáljuk, felmerül a kérdés: mennyiben tudta szerteágazó munkáját és sokrétű feladatait felelősségteljesen és megbízhatóan végezni? Az előzőekben bemutattam, mennyire sokféle ügyben kellett állást foglalnia és helytállnia, valamint mennyire rá volt utalva a körülményeket

⁷⁵ ÖStA KA ZSt HKR HR Akten 1765 Dezember Nr. 712-9. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. dec. 18.

⁷⁶ Uo.

jobban ismerő magyar szakértők segítségére. Különösen a kezdeti években a herceg figyelmetlenségéből és a helyi viszonyok ismeretének hiánya miatt hibákat is elkövetett. Egy 1766. évi eset jól mutatja, mennyire nem volt még tisztában alárendelt helyzetével és azzal, hogy önállóan valójában semmiben sem dönthetett. Subich (Subics) Ferenc Heves vármegye javaslatára került a nemesi testőrségbe, majd kiépve onnan előző támogatója, Barkóczy Ferenc hercegprímás magántitkára lett. A prímás halála utána Subich kérvényben fordult a magyar kancelláriához, hogy újabb alkalmazásáig biztosítsák számára a korábban neki járó 500 forint fizetést. Kérvénye még az Államtanács elé is eljutott, és a királynő végül csekélyebb, 400 forint fizetéssel kinevezte a Magyar Udvari Kamarához,⁷⁷ majd egy újabb uralkodói parancslevelével a helytartótanácsához helyezte át.⁷⁸ A törekvő fiatal azonban elérte, hogy az új helytartó az irodájában titkárként kívánja őt alkalmazni (kihasználva talán a Barkóczynál szerzett tudását), de Albert az áthelyezésnél nem a bevett módon járt el. Önkényesen visszatartotta az uralkodónő előző parancslevelét, sőt az okiratot vissza is küldte Bécsbe. Ezzel felülbíráta a királynő döntését, amelyet a kancellária nem hagyhatott szó nélkül. Esterházy Ferenc magyar udvari kancellár udvarias, de igen határozott hangú előterjesztésében hallatlannak és rendkívül veszélyesnek nevezte, ha bármelyik „akárhogy is nevezendő” kormány szerv elnöke ilyen önkényes cselekedetre szánja el magát. Ez ugyanis az uralkodói tekintély és a hivatali rend megsértését jelenti. A királynő döntésszövege azonban a bizalmát és a herceg lojalitásába vetett hitét tükrözi: „minden reflexió helytálló, amelyet a kancellária tett, de a herceg esetében soha nem kell aggódni”.⁷⁹

Kényes helyzetet okozott a herceg figyelmetlensége, amikor az 1771. évi kötelező hadkiegészítést elrendelő leiratokat szignálta.⁸⁰ Buzgóságában mint helytartó és a helytartótanács elnöke maga is intézett leiratokat a főispánokhoz, amelyekben az újoncozásra próbálta ösztönözni őket.⁸¹ Az erről szóló uralkodói parancslevelét két törvényhatóságot nem nevezett meg a címzettek között (a jász-kun kerületeket, illetőleg a hajdúvárosokat), így ezeket a herceg nem szólította meg. A helytartótanácsosok azonban önhatalmúlag felülbírálták a parancsot, és úgy vélték, hogy a teherviselésnek általánosnak kell lennie, így az egyébként hiányzó kerületeknek is részt kell benne vállalniuk. Ezért a körrendeletként szétküldendő helytartótanácsi leiratba ezeket is felvették címzettként, és így terjesztették Albert elé, aki ezt az

⁷⁷ ÖStA HHStA KA StR Prot. 1765. Nr. 2216; A fogalmazvány, Subich kérvényével: MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus referadarum (A 34), 1765/243; további vonatkozó iratok: uo. 1766/160; 1766/186.

⁷⁸ MNL OL N 13 Lad. 67. Fasc. 1. No. 4. 1765. dec. 29.

⁷⁹ MNL OL A 1 1766/253.

⁸⁰ Ehhez vö. *Balázs László*: Der politische Hintergrund der Rekrutenstellungen in Ungarn während der 1770er Jahre. In: „Die habsburgische Variante des aufgeklärten Absolutismus“ i. m. 163–179.

⁸¹ MNL OL A 39 1771/1620.

aláíráskor nem vette észre. Az esetet kínos magyarázkodás követte, a hercegnek éppen ellenlábasától, gróf Pálffy Miklós országbírótól kellett segítséget kérnie, hogyan tudná a hibát helyrehozni.⁸² Ez esetben a bonyodalmat az okozta, hogy a kancellária visszatartotta az információkat, mivel még a helytartótanáccsal, így Alberttel sem közölte, miért nem kívánták bevonni az újoncozás új rendszerébe a jász-kun kerületeket. Őket 1745. évi privilégiumuk ugyanis akár teljes, akár részleges inszurrekció esetében csupán katonák kiállítására kötelezte. Ezúttal azonban 500 ló biztosítását kívánták volna tőlük egy esetleges háború esetén – de II. József döntése miatt még ezt is függőben hagyták. Az ügy miatti titkolódzást jól mutatják a kancellária fogalmazványai: a magyarázatot Alberten kívül végül Kempelen Jánossal is csak arra hivatkozva közölték, hogy az ezredes tanácsosi rangban áll a kancelláriánál, így jogosult megismerni az okokat.⁸³ Az is kiderült, hogy a nehezen útjára indított újoncozás miatt attól tartottak, a hibásan elküldött felszólítás felhördülést fog kiváltani a kerületeknél és a szomszédos vármegyéknél, de végül ez elmaradt.

Mindezek a hibák természetesen nem nyomtak annyit a latba, hogy emiatt a királynő (bár jogában állt volna) visszahívja vagy lemondassa a helytartót. Albert herceg helytartói kinevezésének egyik jellemzője volt, hogy az nem élete végéig tartott, csupán ideiglenes jellegű volt, ahogy ezt az okirata is nyomatékosította. A herceg és hitvese ezzel az ideiglenes helyzettel arra vártak, hogy elfoglalhassák a házassági szerződésükben foglalt újabb posztjukat, amely – reményük szerint – életük végéig jelentős pozíciót, rangot, rangjukhoz méltó jövedelmet és életszínvonalat biztosíthat számukra. Alberték ugyanis a németalföldi helytartói és főkormányzói poszt várományosai voltak, de kinevezésükkel az akkori helytartó, Lotaringiai Károly élete végéig várniuk kellett. A nagybácsi 1780. július 4-én hunyt el, és ezzel megkezdődtek az előkészületek az átköltözésre. Albert egészen 1780. december 28-ig hivatalban maradt, amikor lemondott a Magyar Királyságban betöltött helytartói rangjáról.

Láthattuk, hogy a Magyar Királyság élére kinevezett rokon herceg helytartói tiszte miatt számos előjogot, kivételes privilégiumot élvezett, de csupa olyat, amely nem sarkalatos vagy uralkodói jogkört érintett, hanem a herceg pozícióját erősítette az ország rendjeivel szemben, segítve őt feladatai ellátásában. Bármennyire is lojális, odaadó és Mária Teréziához messzemenőig hűséges volt, a királynő mégsem engedett át neki olyan felségjogokat, amelyek az uralkodók sajátjai voltak, és amelyek átruházása sérthette volna saját abszolút hatalmát. Ezeket a szempontokat a jövőre (az elkövetkező uralkodókra) nézve már III. Károly is figyelembe vette Lotaringiai Ferenc István 1732. évi kinevezésekor,⁸⁴ mivel bizonyos engedmények, kivételezések

⁸² Uo. 1771/2001. Albert herceg Pálffy Miklósnak. Pozsony, 1771. ápr. 11.

⁸³ Uo. A magyar kancellária fogalmazványai Kempelen Jánosnak és Albert hercegnek. Bécs, 1771. ápr. 20.

⁸⁴ ÖStA HHStA HausA Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv, Lothringisches Hausarchiv 39-5. fol. 11r.

precedens helyzetet teremthettek volna. Ennek oly módon próbálták elejét venni, hogy csak eseti kivételt tettek. A bemutatott példák jól szemléltetik, hogy Mária Terézia és Albert herceg viszonyát kevésbé a méltóság, a hivatali pozíció és a feladatok fontossága, jóval inkább bizalmas kapcsolatuk, valamint kettejük személye és személyisége határozta meg. Legjobban erről azok a szavak tanúskodnak, amelyeket állítólag a királynő elhunyt előtt mondott Albertnek és Mária Krisztinának, és amelyeket a herceg Emlékirataiban jegyzett fel: mindazok közül, amelyet az életében tett, semmi sem sikerült olyan jól, és nem okozott neki olyan sok örömet és vigaszt, mint leányának és vejének a házasságkötése.⁸⁵ Ez azt is mutatja, hogy Albert esetében a kivételes frigy volt az elsődleges, amelynek létrejöttéhez megfelelő alapot biztosított a Magyar Királyságban elnyert fontos közjogi méltósága. Az ehhez kötődő kötelező hivatali feladatait azonban, hogy saját szavait idézzük, igyekezett a legjobb tudása szerint ellátni, posztját nem csupán reprezentációs célokra felhasználni.

THE DUTIES AND POLITICAL ELBOW-ROOM
OF AN EIGHTEENTH-CENTURY LIEUTENANT:
THE CASE OF ALBERT CASIMIR OF SAXONY, DUKE OF TESCHEN

by Krisztina Kulcsár

SUMMARY

It was as lieutenant of the Hungarian Kingdom (1765–1780) that Prince Albert Casimir of Saxony, Duke of Teschen, son-in-law of Maria Theresa, became worthy of obtaining the hand of Archduchess Maria Christina, Duchess of Teschen. In his person, a loyal and trustworthy individual presided at the Hungarian Royal Lieutenancy Council and the Septemviral Table. The Duke's authority was limited in relation to that of the palatine, the right of donation having been retained by the ruler. The paper explores the kinds of cases that Albert commented on, and the ways in which he did so, and also the preferential treatment he received: he could select his own officials, could decide by himself on their remuneration, and he was not rebuked even in the case of administrative mistakes. His rank as captain-general was unique: he became commander-in-chief of all military units in the Kingdom of Hungary, but without any practical right of command. The functioning of Albert (and his predecessor Francis Stephen of Lotharingia) as lieutenants related to the imperial-royal family constituted a kind of transition from the palatines elected from the Hungarian estates to the palatines who were Habsburg archdukes.

⁸⁵ MNL OL P 298 2. tétel, A. II. 12/2. fol. 399r.

IDŐSEBB BRUNSZVIK ANTAL (1709–1780) KÖZÉLETI KARRIERJÉNEK VÁZLATA*

Mária Terézia uralkodásának második felében saját hivatali érdemeinek köszönhetően a köznemességből üstökösszerűen emelkedett fel a „hivatali főnemesség” vagy újarisztokrácia csoportja. Iskolázottsága, közigazgatási és jogi jártassága révén könnyedén beépült a központi igazgatás szervezetébe és nagy szerepet vállalt Mária Terézia reformjainak megvalósításában. E réteg tagjai főként az 1760-as, 1770-es években sorra kaptak főnemesi rangemelést, legtöbbjük rögtön grófi címet.¹ A sort Fekete György 1758-as grófi címe indítja, majd (a teljesség igénye nélkül említve) ezt követte Niczky Kristóf (1765), Festetics Pál (1772), Balassa Ferenc (1772), galánthai Balogh László (1773), szendrői Török József (1774) grófi címadománya. A H. Balázs Éva által találóan „magyar taláros nemesség”-nek nevezett csoport jellegzetességeiről már számos értékes tanulmány látott napvilágot.² Az egyes életrajzok különböző mélységben és irányultsággal foglalkoztak e réteg képviselőivel, ám ezek áttekintése után megállapítható, hogy még jónéhány kulcsszerepet betöltő korabeli államférfi portréja hiányzik.³ Tanulmányomban az 1775-ben grófi rangemelést⁴ kapott

* A tanulmány A magyarországi rendiség politikai kultúrája című (NKFI K 116166) projekt támogatásával készült.

¹ *Szemethy Tamás*: Rangemelésben részesült új főrendek a 18. században. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2013. 299–317., különösen: 308., 310–311.

² A kor főnemesi hivatalviselőiről és benne az új hivatali főnemességről lásd *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégén. Bp. 1987. 123.; *Vörös Károly*: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: *Magyarország története 1686–1790*. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. (Magyarország története tíz kötetben IV.) Bp. 1989. 682–683.; *Cserpes Tünde – Szijártó M. István*: Nyitott elit? A magyar főmél-tóságok a 18. században. *Századok* 144. (2010) 1225–1261.

³ Ilyen tanulmány vagy kismonográfia terjedelmű életrajz áll rendelkezésre például Balassa Ferencről, Fekete Györgyről, Festetics Pálról, Grassalkovich Antalról, Niczky Kristófról. Lásd *Vajnági Márta*: Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében. *Sic itur* (2003) 2–3. sz. 175–226.; *Tuza Csilla*: Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja. (Vázlat a készülő életrajzhoz). *Századok* 140. (2006) 1519–1529.; *Josef Bölöny*: Maria Theresias vertrauter Ratgeber: Paul Festetics (1722–1782). In: *Maria Theresia und ihre Zeit*. Hrsg. Walter Koschatzky. Salzburg–Wien 1979. 105–112.; *Fallenbüchl Zoltán*: Grassalkovich Antal. Hivatalnok és főnemes a XVIII. században. Gödöllő 1997.; *Szentkláray Jenő*: Gróf Niczky Kristóf életrajza. Pozsony 1885.

⁴ A név írásmódja a korszakban még nem rögzült. A kortársak egyaránt használták a Brunsvik, Brunsvik, Bruncsvik, Brunsvick, Brunsvíg, ritkán a Brunsvik formulát. Írásom „főszereplője” maga a leggyakrabban a Bruncsvik vagy a Brunsvik formát használta. A család 18. századi történetével foglalkozó szakirodalomban a németes Brunswick névalak bukkan fel, ám az utóbbi időben a legtöbb hivatkozásban a kortársak következtelen névhasználatához mégis közelebb álló Brunsvik névalak terjedt el. Tanulmányom szövegében ezért én egységesen mindenhol a Brunsvik alakot fogom használni.

idősebb Brunszvik Antal (1709–1780) közéleti pályáját tekintem át, eddig részben ismeretlen források alapján.⁵

A történeti kutatás Brunszvik Antal személye kapcsán leginkább az 1765–1766-os dunántúli parasztmozgalom megfékezésével és az úrbéri rendelet végrehajtására kapott királyi biztosi megbízatásával foglalkozott.⁶ A helytörténeti irodalomba Martonvásár újratelepítőjeként került be.⁷ Legújabb országgyűlés-történeti összefoglalójában Szijártó István úgy mutatta be, mint az uralkodó iránt több nemzedéken keresztül lojális és alapvetően a diétai politizálás, illetve a központi kormánysszervekben komoly pozíciókat szerző, sikeres főnemesi család alapítóját.⁸ Jelen portrévázlatomban Brunszvik Antal karrierjének egyedi vonásaira helyezem a hangsúlyt: mi volt sikerének a kulcsa, mely területeken milyen hatékonysággal működött, és felemelkedésében mekkora szerepet játszott az a feltételezett kapcsolatháló, amely őt körbevette. Nem ragaszkodom életrajzának szorosan kronologikus elbeszéléséhez, hanem élete néhány – társadalmi felemelkedését tekintve – meghatározónak vélt csomópontját és sikerének néhány tényezőjét emelem ki. Nem térek ki részletesen hivatalviselése egyes állomásaira (például királyi biztosi megbízatásaira), miként nem tartom feladatommak azt sem, hogy anyagi viszonyainak alakulását, családi kapcsolatainak formálódását és uradalomszervezői tevékenységét értékeljem.

Az életút felvázolásához Brunszvik Antal kiadatlan, sokszor vázlatos jellegű, az 1775 őszeig tartó életeseményeket megörökítő önéletírása adta a legnagyobb segítséget.⁹ A szerző – a korszak emlékirói stratégiájának megfelelően – birtokainak helyzete és a családjával kapcsolatos változások mellett saját közéleti szerepéről, hivatali célú utazásairól, egyes mánásokhoz vagy főtisztviselőkhez való viszonyáról ír a legtöbbet.¹⁰ E kivételes forrás, mint egodokumentum segítségével

⁵ A rangemlést ekkor még saját maga és idősebb fia, ifj. Antal és leszármazottai számára kapta. Ez azonban nem terjedt ki kisebbik fiára, József-re, aki immár országbírói ítélőmesteri és hétszemélynyi ki pozíciót a háta mögött tudva kapott grófi címet 1790. nov. 18-án II. Lipóttól. Erre. *Szemethy T.*: Rangemlékben részesült i. m. 309–310., 316.

⁶ A magyarországi urbérrendezés története Mária Terézia korában I. Kiadja és bev. Szabó Dezső. Bp. 1933.; *Vörös Károly*: Az 1765–66. évi dunántúli parasztmozgalom és az urbérrendezés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Szerk. Spira György. Bp. 1952. 300–383.

⁷ *Üvegesné Hornyák Mária*: Martonvásár és a Brunszvik uradalom a XVIII. század második felében. Egyetemi doktori értekezés. 1986.; *Hornyák Mária*: Martonvásár. (Száz magyar falu könyvesháza) Bp. 2000. 39–50.

⁸ *Szijártó M. István*: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Bp. 2016.

⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt.) Duod. Lat. 110. Memorabilia vitae Antonii Brunszvik filii Michaelis. Memorabilia vitae per Antonium Brunszvik conscripta. I–II. (a továbbiakban: MV)

¹⁰ A kora újkori nyugat-európai memoáriródalom jellemzője volt, hogy az egyén közéletben való részvételére szorított, a magánélet inkább háttérbe szorult. Erre lásd *Jean Marie Goulemot*: Literacy Practices. Publicizing the private. In: A history of private life. III. Passions of Renaissance. Ed. Roger

a már idős korú politikus szemszögéből láthatjuk a kort és ismerhetjük meg főszereplőnk kapcsolatrendszerét.¹¹ Ezt a képet szerencsésen egészítik ki az egykori martonvásári és alsókorompai Brunszvik-levéltárak töredékesen fennmaradt, Budapesten a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és Pozsonyban a Szlovák Nemzeti Levéltárban található anyagai, különösen a hivatali- és magánlevelezése.¹² A két nézőpont, az önéletírás visszatekintő, valamint a levelek kortárs nézőpontjának metszéspontjain keresztül reményeim szerint közelebb kerülhetünk az időben is folyton változó „formált egyén”-hez, vagyis a vizsgált forrásokban megjelenő önazonossághoz.¹³

Család, iskoláztatás, műveltség

Meghatározó szerepe volt Brunszvik Antal indulásában a családi környezetnek, illetve az iskoláztatásnak. Ősei két évszázadra visszamenően álltak uralkodói szolgálatban, Galgócon voltak postamesterek, és kisebb birtokokkal rendelkeztek Pozsony és Nyitra megyében. Első ismert őse, Brunszvik Tóbiás evangélikus püspökként Pázmány Péter hatására katolizált, és jutalmul 1631-ban elnyerte a galgóczi harmincadosságot.¹⁴ Nemcsak apai ágon, hanem anyai ágon is jellemző volt a királyi szolgálat, például anyai nagyapja, Vitális Márton is a galgóczi harmincadosi hivatalt viselte.¹⁵ Antal 1709-ben született a Vág menti Lipótvárott köznemesi családba, és a Pozsony megyei Galgócon nevelkedett a szülői házban. Apja, Brunszvik Mihály Lipótvár császári parancsnokának volt a titkára a Rákóczi-szabadságharc idején. Emellett 1719 májusában, 47 éves korában bekövetkezett haláláig betöltötte az örökös postamesteri címet. Antal tízéves korában árvaságra jutott, de anyja, Vitális Mária továbbra is élvezte a galgóczi postamesterség jövedelmeit – ez nem volt

Chartier. 7. kiadás. Cambridge (USA)–London 2003. 363–395., különösen: 381. Az ilyen típusú közéleti bejegyzések ugyan nem kizárólagosak, de többségben vannak Brunszvik Antal művében is.

¹¹ Az egodokumentum fogalmára lásd *Winfried Schulze*: Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegung für die Tagung „Ego Dokumente”. In: Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte. (Selbstzeugnisse der Neuzeit 2.) Berlin 1996. 11–30., különösen: 14., 28.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 68 Brunswick család levéltára. Évredezett iratok (a továbbiakban: P 68), továbbá Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: SNA) Brunswick–Chotek család alsókorompai levéltára. III. Publica politica. Brunswick I. Antal hivatali iratai (a továbbiakban: Brunszvik I. Antal hivatali iratai).

¹³ A szerzők által az egodokumentumokban megteremtett önazonosság kérdéséről lásd *Kövér György*: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. In: *Uő*: Biográfia és társadalomtörténet. Bp. 2014. 101–102.

¹⁴ *Czeke Marianne*: Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései I. Bp. 1938. (genealógiai tábla)

¹⁵ *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. 60–61., 360.

kivételes a 18. században sem –, valószínűleg árendába adta azt.¹⁶ 1742-ben bekövetkezett haláláig özvegyként kezelte a Galgóc környékén nagyrészt zálogképpen kezébe került birtokokat is.¹⁷

Brunszvik Antal tanulmányait Nyitrán a piaristák iskolájában kezdte 1716-ban, majd 1721-ben Nagyszombatban folytatta, végül 1727-ben a nyitrai konviktusban fejezte be, ahová ebben az évben aritmetikát ment tanulni.¹⁸ Feljegyezte tanárai nevét is, közülük kiemelkedik az őt 1725–1726-ban Nagyszombatban tanító osztrák származású jezsuita költő, Schez Péter.¹⁹ Schez 1716-ban kiadott történeti eposza, az Ovidius hatását mutató *Metamorphosis Hungariae* a hun–magyar rokonság tételéből kiindulva a magyar történelem Habsburg-párti olvasatát nyújtotta, elítélve a magyar önállósági törekvéseket.²⁰ Ez a szellemi környezet meghatározhatta Brunszvik Antal politikai-közéleti indulását is.

Ezután a hagyományos nemesi oktatás egyik meghatározó szelétébe is belekóstolt: a patvariát Nyitra vármegye alispánja és ellenzéki vezérszónoka, Bartakovich Márton mellett kezdte meg, éppen az 1728–1729. évi diéta idején. A diétát követően Zichy Ádám nádori ítélmester, majd 1731-től Száraz György személynök mellett Pesten a Királyi Tábla jurátusaként szerzett tapasztalatot az igazságszolgáltatás és közigazgatás működéséről. Nyelvtudásáról a levéltári anyagban található iratok adnak fogódzót: a magyar, latin, német, szlovák nyelv mellett valószínűleg megtanult franciául is: nemcsak a könyvtárában lévő könyvek, hanem a galíciai hivatalnokoskodása alatt hozzá intézett francia nyelvű levelek is erről tanúskodnak.²¹ Leveleiből kiderül, hogy újságolvasó ember volt,²² önéletírásából pedig a világpolitikai eseményekben való naprakész tájékozottságára lehet következtetni.²³

A hagyományos, gyakorlati alapú jogi ismeretanyagot nemcsak a napi bírói-igazságszolgáltatási adminisztratív munkában alkalmazta, hanem ennek rendszerezett formában való összefoglalására is kísérletet tett. 1760 körül Batthyány

¹⁶ *Olga Khavanova*: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében. Századok 148. (2014) 1209–1228., különösen: 1219.

¹⁷ Brunszvikné halála után Antal és három lánytestvére között 1743 januárjában kelt osztálylevelet közli *Jedlicka Pál*: Kiskárpáti emlékek II. Eger 1891. 136.

¹⁸ OSZK Kt. MV. I. fol. 3.

¹⁹ Peter Schez 1716-ban, majd 1725–1726-ban tanított Nagyszombaton, amely egybevág Brunszvik Antal közlésével. Schezről újabban lásd *Szőrényi László*: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből. Bp. 2018. 127.

²⁰ *Szőrényi L.*: Hunok és jezsuiták i. m. 127., 146–147., 216.

²¹ Töredékesen, Martonvásáron fennmaradt könyvtára lásd A Brunszvik család martonvásári könyv- és kottatára. Szerk. Hornyák Mária. Martonvásár 1991. 16. Erre lásd MNL OL P 68 1776. év. No. 7., 9.

²² A visszacsatolt Galícia ügyei kapcsán említi, hogy újságból tájékozódott: MNL OL P 68 1773. év. No. 88. Bécs, 1773. dec. 20. Győry Ferenc levelére írt válaszfoglalmazvány.

²³ Például elítéli a XV. Lajos elleni 1757. évi párizsi merényletet, de a lengyel belpolitika eseményeiben is nagy jártasságot mutat: OSZK Kt. MV I. fol. 80–81. és II. fol. 67–68.

Lajos nádor megbízásából, még mint nádori ítélőmester kezdett bele egy elméleti bevezetővel is ellátott döntvénygyűjtemény összeállításába, amelyet később is használhattak a bírósági ügyvitelben.²⁴ Befejezésének valószínűsíthető időpontja 1776 tájára tehető.²⁵ Levelezésének tanúsága szerint a Mária Terézia utasítására 1769-ben elkészített kúriai döntvénygyűjtemény, a *Planum tabulare* felülvizsgálatát és véleményezését is ő végezte, ekkor már kancelláriai tanácsosként.²⁶ Jogi szakértelmét és tekintélyét mutatja, hogy hivatali iratainak tanúbizonysága szerint a magyarországi fenyítőház (*domus correctoria*) felállításáról készült, 1764-ben keletkezett kancelláriai előterjesztés munkálataiban is részt vett.²⁷

A felsőbb oktatást és a korszerűbb műveltség megszerzését fiai nevelése kapcsán is fontosnak tarthatta, mert mindkét fia, ifjabb Antal és József is a bécsi Theresianum hallgatója lett.²⁸ A pesti piaristáknál a nagyszombati jezsuitáknál tanuló Antal tíz éves, amikor apja francia nyelvű instruktort fogadott mellé.²⁹ A Wienerisches Diarium pedig ifjabb Antal kitűnő német nyelvtudását emelte ki a Theresianumban tett, 1766-os vizsgája alkalmával.³⁰ A két fiú Theresianumba jutásában szerepet játszott az a Mária Terézia által követett alapelv, amely az atyai érdemeket a fiúk iskoláztatása során nyújtott kedvezmények révén is igyekezett jutalmazni. 1766-ból származik az az Olga Khavanova által idézett (akár a magyar

²⁴ A magyar jakobinus mozgalomban kivégzett Őz Pál lefoglalt iratai között is megtalálható ennek egy példánya: Varga Endre: Bírósági levéltárak 1526–1869. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 6.) Bp. 1989. 213. A kéziratot lásd OSZK Kt. Fol. Lat. 4133. Processus Judicarius et usus processum.

²⁵ A munkának a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban is megtalálható egy példánya más címmel, valamint nagyobb terjedelemben, rajta az 1775-ös évszámmal. Valószínűleg Kollár Ádám, egykori udvari könyvtárigazgató révén kerülhetett a gyűjteménybe. Jelzete: Österreichische Nationalbibliothek. Handschriftensammlung, Cod. 12839. Norma procedendi, et causas recte diiudicandi, defendique, Praescripta 1775. Ez a példány azonos lehetett azzal a forrásban jogi vonatkozásúnak mondott és Brunsvik gróf által kidolgozott kézirattal, amelyet Mária Terézia udvarhölgye, Theresia Grass révén kért el Kollártól egy 1776. márc. 23-ai levél tanúsága szerint. Erre lásd Kollár Ádám Ferenc levelezése. S. a. r., bev. Soós István. Bp. 2000. 364.

²⁶ SNA Brunsvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Bécs, 1770. okt. 9. és nov. 13. Trajcsik Ádám levelei Brunsvik Antalhoz; A Planum tabulare történetére lásd *Degré Alajos: A Planum tabulare keletkezésével kapcsolatos kérdések*. In: Kolosváry Bálint emlékkönyv. Bp. 1939. 101–109.

²⁷ Fogalmazványai szerint a külföldi mintára meghonosítandó fenyítő- vagy dologház intézményét Budán kellene létrehozni, a helytartótanács felügyelete alatt, a hazai megyék és városok, illetve a Foglár-féle alapítvány anyagi forrásainak bevonásával: SNA Brunsvik I. Antal hivatali iratai. Mária Terézia-féle úrbírbrendezéssel kapcsolatos iratok. 106. doboz, fol. 308–309. és Uo. Főispáni utasítás, töredékek, fogalmazványok. 110. doboz. A dologházakról szóló fogalmazvány-töredék (év nélkül) fol. 89–90., 112. Az első hazai domus correctoriát – Esterházy Ferenc kancellár ingatlanadományának köszönhetően – 1772-ben nyitották meg Szempcen a szakirodalom szerint. Erre lásd *Mezey Barna: A börtönügy a 17–19. században. A börtön európai útja*. Bp. 2018. 369–370.

²⁸ Antal 1760–1766, József 1764–1770 között volt az intézmény tanulója. Erre lásd *Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Bp. 2004. 338., 339.

²⁹ OSZK Kt. MV I. fol. 78.

³⁰ Wienerisches Diarium 1766. No. 73. (Herbstmonat 10.)

nemesség bécsi integrációjáról szólva metaforikusnak is tekinthető) történet, miszerint ifjabb Antal német természetjogból kiválóan vizsgázott a Theresianumban. Ennek alkalmából a megérdemelt jutalmat, az aranyláncot maga Mária Terézia adta át neki személyesen, és a fiútól apja egészségi állapota felől érdeklődött. Válasza szerint apja a lábát fájlalta, mire a királynő azt üzenté neki, hogy magyar csizma helyett hordjon kényelmesebb német lábbelit.³¹ A kisebbik fiúról, Józsefről is tudható, hogy felvételét a Theresianumba a királynői ajánlás is segítette.³² A két Brunszvik-fiú fiatal éveivel kapcsolatos források vizsgálata alapján azonban úgy tűnik, hogy a hagyományos magyarországi joggyakorlat megismertetésére és az ezáltal történő kapcsolatépítésre is hasonló súlyt helyezhetett a gondos apa.³³ Végül nem lenne teljes a kép, ha nem ejtenék szót Brunszvik Antal lányainak neveltetéséről. Zsuzsannát, Franciskát és Erzsébetet a pozsonyi Notre Dame-kongregációjának előkelő nemesi lányok nevelésére létrehozott zárdájába íratta és ott neveltette a Habsburg Monarchia más előkelő családjaival együtt. A zárdának és növendékeinek Mária Terézia kitüntetett figyelmet szentelt, főnöknőivel rendszeresen levelezett, és többször személyesen is ellátogatott ide.³⁴

Kapcsolatrendszer: pártfogók és ellenségek

Az oktatás, művelődés szerepének felismerésén túl fontos volt a befolyásos patronusok, pártfogók támogatása Antal karrierjének alakulásában. Az egyes személyekről, a velük való viszonyáról önéletírásában vagy saját hivatali előléptetései kapcsán, illetve egy-egy jelentős személy halálakor, a róla való emlékezés gesztusaként ejt szót. Pályakezdésénél Pozsony vármegye főispánja, Pálffy János országbíró bábáskodott: az ő kancelláriáján nyert alkalmazást 1732-ben, a következő tisztújításon pedig Pálffy jelöltette és megválasztatta őt Pozsony megye

³¹ *Olga Khavanova*: Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok 140. (2006) 1503–1518., különösen: 1507. és MNL OL P 68 1766. év. No. 1. Bécs, 1766. szept. 9. Johann Heinrich von Kerens theresianumi igazgató levele Brunszvik Antalhoz.

³² SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Bécs, 1764. júl. 20. Johann Heinrich von Kerens theresianumi igazgató levele Brunszvik Antalhoz.

³³ Mindkét fiú theresianumi tanulmányait követően vett részt a patvarián. Ifjabb Antal három évig Pozsony vármegyéjénél volt gyakorlaton, majd Kőszegre Adelffy Antal kerületi táblai elnökhöz, innen a nagyszombati kerületi táblára, annak elnökéhez, Csery Sándorhoz, majd Pestre Kelcz József ítéltömes-terhez ment Pestre. József járt Szepes megyében Zbiskó József szepesi prépost beosztottjaként, majd az országbíró kancelláriájára került. Lásd OSZK Kt. MV. II. fol. 64., 70., 78., 87., 92.; *Pálmány Béla*: A magyar rendi országgyűlések történeti almanachja 1790–1812. 1. Bp. 2019. 123.

³⁴ MNL OL P 68 1770. év. No. 14. Pozsony, 1770. jún. 2. Ifjabb Brunszvik Antal levele apjához, és OSZK Kt. MV. II. fol. 78. A Notre-Dame-zárdáról lásd *Ingrid Vávrová-Stibraná*: A pozsonyi Notre-Dame zárda nemesi növendékeinek portréi a 18. század harmadik negyedéből. Művészettörténeti Értesítő 51. (2002) 1. sz. 51–68., különösen: 51–52.

aljegyzőjévé.³⁵ A megyei jegyzői poszt – miként a legfrissebb kutatások is kimutatták – a képzett, jogtudó köznemesek számára az egyik legjobb ugródeszka volt a korban a királyi dikasztériumokban való hivatalvállaláshoz.³⁶ A szakirodalomból tudjuk, hogy a Bécshez, Pozsonyhoz közeli nyugat-dunántúli és északnyugat-felvidéki vármegyék nemessége különösen felülreprezentált volt az egyes királyi dikasztériumok hivatalnokai karában. Ez a földrajzi közelség is megkönnyíthette Brunszvik bejutását ezekbe a pozíciókba.³⁷ 1738-ban helytartótanácsi titkári kinevezést kapott, amelyet – szakmai tapasztalatain túl – ugyanúgy korábbi támogatójának, Pálffy-nak köszönhetett.³⁸

Önéletírása lapjain felelevenednek a magyarországi nagypolitika formálói is, ki kedvezőbb, ki kevésbé kedvező színben feltüntetve. Ellentmondásos a viszonya Galgóc nagybirtokos családjával, az Erdődyekkel. Erdődy György kamaraelnök, majd országbíró Galgóc birtokosaként – miként az önéletírás több utalásából kiderül – állhatatos ellenlábasa Brunszviknak: a birtokai gyarapításában fáradhatatlan főúrnak éppen a környékbeli köznemesség a legszívósabb ellenfele. Ezek perbeli képviselőjét vállalta fel az ifjú Brunszvik az 1730-as években, illetve idővel az 1740-es években saját javainak kikerekítésén munkálkodva maga is szembekerült Erdődy Györggyel. A Magyar Kamara és Brunszvik Antal között 1746-tól húzódo, Bohunicz falu vitatott birtokjogát érintő perbe maga a kamaraelnök is beavatkozott azzal, hogy adományként kérte a királynőtől saját családja számára, ám az uralkodó személyes beavatkozása és Batthyány Lajos kancellár, majd nádor közbenjárása eredményeként végül Brunszvik nyerte meg a pert a birtokkal együtt.³⁹ Ellenszenve tovább fokozódott, amikor 1749-ben Erdődy országbíró lett, és ezáltal egyben az országbírói ítélőmesteri tisztet betöltő Brunszvik közvetlen hivatali főnöke.⁴⁰ György testvére, Erdődy Gábor egri püspök viszont pozitív szereplőként tűnik fel Brunszvik életében: ő közvetített például Brunszvik házasságkötésekor. Brunszvik – kollégája, Barinay László helytartótanácsi titkár közvetítésével – 1742-ben megkérte Adelffy János kancelláriai tanácsos lányának, Mária Annának a kezét, ám az apától az akkor még ismeretlen és vagyontalan ifjú kosarat kapott. Kétévi – Brunszvik részéről – „remény és félelem” múltán viszont éppen Erdődy Gábor

³⁵ OSZK Kt. MV I. fol. 5.

³⁶ *Sebők Richárd*: Professzionizáció az igazságszolgáltatásban a 18. században. A Királyi Kúria köznemes bírának példáján. Századok 150. (2016) 960.

³⁷ *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp. 1989. 61.

³⁸ *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 204.

³⁹ A per kezdeteire: MNL OL E 205-a 71. tétel. Magyar Kamara Archivuma. Acta cameralia. A fiskus pere Brunszvik Antal és mások ellen Bohunicz birtok ügyében (1746–1752). Erdődy György szerepére: MNL OL A 1 Magyar Kancelláriai Levéltár. Originales referadae (a továbbiakban: A 1). 1752. év. No. 53. A per kimenetelére: OSZK Kt. MV. I. fol. 36., 43.

⁴⁰ OSZK Kt. MV I. fol. 5., 43., 44.

egri püspök ajánlkozott közvetítőnek, ecsetelve a leendő apósna a helytartótanácsi titkár tehetségét, előléptetési esélyeit és vagyonát, ezúttal már sikerrel.⁴¹ (A bécsi nászmise utáni lakodalmon egyébként anyósa rokona, Koller Ferenc kancelláriai tanácsos, későbbi személynök volt a vőfélye). Innentől kezdve apósa bécsi kapcsolatrendszere is elősegítette Brunszvik érvényesülését.⁴² Jól jellemzi a helyzetet, hogy az országbírói ítélőmesteri pozícióba – egy fennmaradt levél tanúsága szerint – éppen apósa ajánlotta be Esterházy József akkori országbírónak 1748-ban.⁴³

A Királyi Táblán a korban nem szokványos módon végigjárta az ítélőmesteri hierarchiát: 1745-ben személynöki ítélőmesterségre, 1749-ben országbírói, végül 1756-ban a nádori ítélőmesterségre nyert kinevezést.⁴⁴ Az ítélőmesterek elvben a nagybírák familiárisai voltak, az ő kinevezésükkel nyerték el a hivatalt, ám Brunszvik Antal pályájára ez a patrónus-kliensi viszonyrendszer nem látszik igazolhatónak.⁴⁵ Kúriai karrierje már a professzionalizáció jegyeit mutatja.⁴⁶ Országbírói ítélőmesteri posztját még az sem veszélyeztette, hogy régi ellenlábasa, Erdődy György lett az országbíró 1748-ban. A hivatali hierarchiában való további előrelépése ezután is töretlen maradt, s feltehetően jogi szaktudásának és tapasztalatának köszönhetően Batthyány Lajos nádor is Brunszvik Antalt jelölte ki ítélőmesterének, amikor 1755-ben a tisztség korábbi betöltőjét hétszemélynökké léptették elő.⁴⁷ Ehhez azonban úgy tűnik, hogy a nádor mellett szüksége volt régi hivatali főnöke és pártfogója, Grassalkovich Antal személynök, későbbi kamaraelnök támogatására is.⁴⁸ Királyi táblai kinevezését követően – az országgyűléseket és hivatali munkáját leszámítva – több alkalma nyílt arra, hogy az uralkodó személyes rokonszenvét megnyerje és hűségét bizonyíthassa. Így 1755 januárjában – nádori ítélőmesteri kinevezését követően – egy audiencián Mária

⁴¹ OSZK Kt. MV I. fol. 15., 17. Adelffy Jánoshoz írt „házasságkövetítő” levelei: SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Pozsony, 1743. jan. 15., jan. 30. és ápr. 4.

⁴² *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Századok 148. (2014) 1153.

⁴³ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Pozsony, 1748. jan. 22. Esterházy József gróf országbíró Adelffy János kancelláriai tanácsoshoz.

⁴⁴ Sebők Richárd kutatásai szerint az 1722–1792 között kinevezést nyert 23 ítélőmester közül négyen töltötték be mindhárom tisztséget. Erre lásd *Sebők Richárd*: Az 1722–1792 közötti országgyűléseken részt vevő és részt nem vevő ítélőmesterek prozopográfiai elemzése. Aetas 18. (2017) 36–45., különösen: 40. Királyi Táblai hivatalviselésére lásd *Uő*: Professzionalizáció i. m. 957–958.

⁴⁵ *Uő*: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 15–50., különösen: 24.

⁴⁶ Hasonló párhuzamként felsőbüki Nagy István pályája kapcsán lásd *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. 160.

⁴⁷ MNL OL A 1 1755 No. 7. Pozsony, 1755. jan. 4. Batthyány Lajos kérvénye Nádasdy Lipót kancellárhoz.

⁴⁸ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Bécs, 1754. dec. 14. Grassalkovich Antal levele Brunszvik Antalhoz.

Terézia is fogadta, személyesen biztatva Brunszvikot további előléptetések ígéretével.⁴⁹ 1759-ben a nádor felhívására a hétéves háború költségeinek fedezésére önkéntes adományt tett (a Kúria több bírójával együtt) saját nevében 300 forint értékben.⁵⁰ 1760 októberében pedig Pozsony vármegye delegáltjaként József főherceg, trónörökös és Izabella pármái hercegnő bécsi esküvőjén vett részt.⁵¹

Önéletírása alapján úgy tűnik, azt követően, hogy a Királyi Táblára került, az 1740–1750-es évek fordulóján alakult ki az országos politikai elit meghatározó tagjaihoz kötődő kapcsolatrendszere, amely közhivatali pályájának további évtizedeit is végigkísérte. Erre az időre visszatekintve közvetlen hangon, pártfogójaként emlékezik meg Fekete Györgyről, aki személynökként a Királyi Táblán feljebbvalója volt, őt „tudós férfiú”-ként, a „hazának sokat szolgálni képes” hivatalnokként jellemezte, s aki vele – saját leírása szerint – „barátságos és familiáris” volt.⁵² Másik nagy pártfogója a már említett Grassalkovich Antal, aki korábban személynökként, majd kamaraelnökként került kapcsolatba Brunszvikkal. Őt „szerencsés és kiváló” emberként jellemzi, akit – az általános, pasquillusok által sugallt történeti képtől eltérően – az országlakók szerettek és tiszteltek, vagyonát nem a legjelentősebb famíliák kisemmizése révén gyarapította, hanem hivatali tevékenységének köszönhetően szerezte – vallotta önéletrajzában Brunszvik.⁵³ Kiemeli, hogy a kamaraelnök „senkinek sem ártott”.⁵⁴ Grassalkovich vállalta el elsőszülött fiának a keresztapaságát is 1746-ban.⁵⁵ Később keresztfia kamarai karrierjét, vagyis kincstári ügyvédi, majd pozsonyi kamarai titkári kinevezését is a kamaraelnök pártfogásának és a fia jövője érdekében végzett állhatatos apai érdekérvényesítésnek köszönhetette.⁵⁶ Ezen túl Grassalkovich nagy szerepet játszott abban, hogy a kamarára háramlott Fejér vármegyei martonvásári birtokra – az azt igénylő Nádasdy kancellárral és öccsével, Nádasdy Ferenc tábornok, horvát bán igényével szemben – több éves huzavona után végül a korábbi bérlő, Brunszvik nyerjen megerősítést, majd királyi adományt 1771-ben.⁵⁷ Ennek megfelelően Nádasdy Lipót kancellárról, aki 1746–1758 között töltötte be tisztségét,

⁴⁹ OSZK Kt. MV I. fol. 76.

⁵⁰ MNL OL P 68 1759. év. No. 1. Pest, 1759. szept. 21.

⁵¹ OSZK Kt. MV I. fol. 91.

⁵² OSZK Kt. MV I. fol. 36. Életrajzára lásd *Tuza Cs.*: Egy elfeledett i. m.

⁵³ A pasquillusok Grassalkovichról alkotott képére lásd *Fallenbüchl Z.*: Grassalkovich Antal i. m. 71.

⁵⁴ OSZK Kt. MV I. fol. 35.

⁵⁵ *Fallenbüchl Z.*: Grassalkovich Antal i. m. 30.

⁵⁶ MNL OL P 68 1770. év. No. 10. Korompa, 1770. aug. 17. Ifjabb Brunszvik Antal levele apjához; SNA Brunswick I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Gyöngyös, 1771. júl. 29. Brunszvik Antal levélfogalmazványa Grassalkovich Antalhoz.

⁵⁷ A 7500 holdas pusztát 1758-tól először Beniczky Sándortól, majd annak halála után, 1761-től az új tulajdonostól a Magyar Kamarától vette zálogba. Erre lásd *Üvegesné Hornyák M.*: Martonvásár és a Brunszvik uradalom i. m. 25–30.

visszafogottan nyilatkozik. Szerinte a kancellár nagy tapasztalatú és szorgalmas hivatalnok volt, de élete végére teljesen odaadta magát szenvedélyeinek és embergyűlölővé vált. Senkiért és semmilyen ügyért nem állt ki, néhány hűséges kliensén kívül. A kancellár élete végén már beszélni sem tudott, gutaütése miatt, állítólag egyik kliense, Zbiskó Károly József írta alá lemondólevelét.⁵⁸

Személyes kapcsolatai teremteték meg az alapot ahhoz, hogy Brunszvik élete utolsó szakaszában társadalmi presztízisének jelentős emelkedése következzen be. 1762-ben a nádor a megüresedett alnádori tisztségbe akarta kinevezni, amit végül visszautasított, és a hamarosan felajánlott kancelláriai tanácsosi állást fogadta el.⁵⁹ Állítólag új hivatalát egykori hivatali felettesének, galánthai Fekete Györgynek köszönhette, aki ugyanekkor kapta meg az alkancellári posztot.⁶⁰ Brunszvik döntését a magasabb fizetés és presztízis keresése motiválhatta, mivel éves javadalmazása kancelláriai tanácsosként 5000 forintra emelkedett.⁶¹ Két évvel később egy, az országgyűlés alatt Cornelius Nenny kabineti titkárhoz beérkezett jelentésben olvashatunk egy akkoriban felröppent feltételezésről, miszerint egy esetleges előléptetési hullám esetén Brunszvik Antal kerülne az alkancellári posztra esélyes Koller Ferenc helyére személynöknek.⁶² Tizenegy évvel később már Vass Mihály, Brunszvik bécsi levelezőpartnere – Szvetics Jakab esetleges alkancellári előléptetése esetén – őt látta esélyesnek a *personalisi* posztra.⁶³ Ez a pályáiv saját korában, de később sem lehetett kivételes: az egykori ítélőmesterek – néhány évnyi jogügyigazgatói, helytartótanácsi-, bécsi kancelláriai-, vagy udvari kamarai szolgálat után – gyakran tértek vissza a Királyi Tábla élére személynökként.⁶⁴ A személynöki tisztség a szorgalmas, jogtudó nemesek számára a további felemelkedés ugródeszkája volt: többen kaptak közülük szolgálataik eredményeképpen főnemesi címet.⁶⁵

⁵⁸ OSZK Kt. MV I. fol. 86. 1758. ápr. 13-ei bejegyzés.

⁵⁹ Kancelláriai tanácsosságra lásd *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században. Századok 148. (2014) 1131–1155., különösen: 1148.

⁶⁰ OSZK Kt. MV II. fol. 6.; *Fazekas István*: Egy magyar karrier Bécsben: Esterházy Ferenc kancellár pályaképe. Szélesvíz 1. (2014) 2. sz. 10.

⁶¹ OSZK Kt. MV II. fol. 6. és Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) Handschriftensammlung Bl. 794. Personalstände der Ungarischen Hofkanzlei. fol. 56. A Királyi Tábla tagjainak fizetése is csak II. József reformjai után érte el a 2000 forintot, vagyis a helytartótanácsosok javadalmazásának szintjét. Vö. *Varga Endre*: A királyi curia 1780–1850. Bp. 1974. 31–32.

⁶² ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Nachlass Nenny. Berichte von Paul Festetics. No. 41. 1764. okt. 6.

⁶³ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Bécs, 1773. febr. 12. Vass Mihály levele Brunszvik Antalhoz.

⁶⁴ *Varga E.*: A királyi curia i. m. 162.

⁶⁵ *Sebők R.*: Hivatali pályafutások i. m. 21–22.

Országgyűlési szereplések

Brunszvik Antal számára az országos és a bécsi udvarban való ismertséget a század közepének országgyűlései hozták meg. Jogászai rátermettsége mellett diétai szerepléseivel ekkor bizonyíthatta lojalitását az uralkodóház iránt, miként a Királyi Táblán szereplő sok más tehetséges ülnök vagy vármegyei követ is.⁶⁶ Már az 1741. évi koronázó országgyűlésen az új uralkodó, Mária Terézia arany-sarkantyús lovaggá avatta a pozsonyi ferencesek templomában, de valószínűleg még nem országgyűlési érdemei miatt, mivel ott funkciót nem vállalt, hanem helytartótanács hivatala okán.⁶⁷ Önéletírásából tudható, hogy a 1739–1740. évi pestisjárvány során Brunszvik a helytartótanács által kiküldött, a járvány megfékezésére intézkedéseket foganatosító bizottság munkájában jegyzőkönyvvezetőként – így a helyszíni kiszállásokban is – serényen kivette a részét.⁶⁸ Ez felkeltette előljárói figyelmét is, ami talán nem függetleníthető a lovaggá ütéstől sem.

Az 1751-es diétán országbírói ítélmesterként – mint általában a Királyi Táblának a diéta alsótábláján helyet foglaló tagjai – beszédeivel a magasabb adóösszeg eléréséért és a királyi előterjesztések támogatásáért állt ki.⁶⁹ Május 29-én a személynök jelölte ki a gazdasági tárgyú sérelmek megszerkesztésére felállított bizottság referensévé Brunszvik Antalt.⁷⁰ A diétáról és a bizottsági munkálatokról az ítélmester részletgazdag naplót vezetett, amely fennmaradt a család levéltárában.⁷¹ Önéletírásában Brunszvik plasztikusan ábrázolja a diéta végét, amikor Fekete György személynökkel és Nagy Pál ítélmesterrel részt vett a törvénycikkek megszerkesztésének éjszakába nyúló munkájában a kancellár szállásán. Elítélte a rendek ellenkezését Győr város szabad királyi címének becikkelyezése miatt, akik ezt „a királyi akarattal szemben bectelenül támadták”. Ugyanekkor még részt vett az új katonai szabályzat, a *regulamentum militare* megalkotásában.⁷² A diéta után, az ott kifejtett szerepéért – a szokásos taksa lefizetésének elengedésével – királyi tanácsosi címet és aranyéremmel ellátott nyakláncot kapott Mária Teréziáról.⁷³ Az 1751. évi aulikus diétai tevékenysége évtizedekkel később is hivatkozási alapul szolgált számára a királyi

⁶⁶ *Szijártó I.*: A diéta i. m. 163.

⁶⁷ OSZK Kt. MV I. fol. 11.

⁶⁸ OSZK Kt. MV I. fol. 9.

⁶⁹ Az 1751. évi diéta adóügyi vitáira és a Királyi Tábla szerepére általában lásd *Szijártó I.*: A diéta i. m. 246–248., 158–166.

⁷⁰ Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye, 700.470. *Diarium diaetae anni 1751.* 19–20.

⁷¹ SNA Brunszvik I. Antal iratai. 107. doboz. *Diaeta anni 1751.* [oldalszámozás nélkül]

⁷² OSZK Kt. MV I. fol. 57.

⁷³ OSZK Kt. MV I. fol. 58–59.

kegy elnyerésénél, így például 1761-ben a martonvásári puszta megszerzése⁷⁴ vagy 1778-ban a titkos tanácsosi cím odaítélése során.⁷⁵

Az 1764–1765. évi diéta idején már kancelláriai tanácsosként Bécsben működött. Már az országgyűlés elején „diétai correferens”-ként Niczky Kristóffal együtt őt küldik ki Pozsonyba a felmerülő ügyek intézésére, majd innen birtokaira távozik.⁷⁶ November elején Mária Terézia utasítására Esterházy kancellár, Szvetics Jakab és a már említett Niczky tanácsosok társaságában ismét őt rendelik ki Pozsonyba a diétára.⁷⁷ Ő volt a kancellária diétával kapcsolatos kiadmányainak szerkesztője, de a törvények végső formába öntését is ő felügyelte. Önéletírása szerint Brunszvik fogalmazta meg az uralkodó nevében azt a helytartótanácsához küldött királyi leiratot is, amely a rendi ellenzék rebellis hangú röpiratának, a *Vexatio dat intellectum*nak a bevonását és elégetését parancsba adta.⁷⁸

Úrbérrendezés – a királynővel ápoltt személyes viszony elmélyülése

Brunszvikra a királynő az „országgyűlés nélküli” időszakban is számíthatott. Az 1765–1766-ban zajló nyugat-dunántúli parasztfelkelés az ottani nagybirtokosok uradalmai által túlterhelt jobbágyságok spontán mozgalmaként indult, amelyet az udvar saját politikai szándékainak szolgálatába állított. A jobbágyság–földesúri viszonyba való beleavatkozás nemcsak a földesúri terhek csökkentését célozta, hanem ezek országos szinten való egységesítését, átláthatóbbá tételét, illetve ezen keresztül az állami adók növelését, illetve beszedhetőségének biztosítását is elősegítette. Mária Terézia 1766 januárjában küldte ki Brunszvik Antalt királyi biztosnak Vas és Zala megyébe a kibontakozó parasztmozgalom megfékezésére, majd a mintaként (elsőként elvégzendő) Zala megyei rendezés lebonyolítására.⁷⁹ Kinevezésének ötlete Brunszvik

⁷⁴ ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hoffinanz-Ungarn. 1761. febr. 4. Brunszvik Antal kérvénye (1760. aug. 23.)

⁷⁵ Érdeklődés, hogy külön kegyként a szokásos taksa elengedésével kapta meg a címzetes titkos tanácsosságot: ÖStA HHStA Reichkanzlei, Geheime Räte, B–E. Kt. 2. 19–28. Bécs, 1778. nov. 16. Brunszvik I. Antal címzetes titkos tanácsosi kinevezése.

⁷⁶ ÖStA HHStA Kabinettsarchiv (a továbbiakban: KA), Nachlass Nenny. Festetics Pál jelentése. No. 17. Pozsony, 1764. júl. 29.

⁷⁷ *Alfred Ritter von Arneth*: Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1780. Erster Band. Wien 1876. 514.

⁷⁸ OSZK Kt. MV II. fol. 17.

⁷⁹ Kinevezésére lásd *Szabó D.*: A magyarországi urbérrendezés i. m. 245., 777.

rendszeres levelezőpartnerétől, Balassa Ferenc helytartótanácsostól,⁸⁰ akkori szerémi főispántól származik, aki még az országgyűlés alatt többször is szóba hozta Mária Terézia kabineti titkára előtt a nevét, mint a megyébe kiküldendő királyi biztost.⁸¹ Javaslatra szerint a királyi kormányzások kisnemesi származású tanácsosait kell kiküldeni királyi biztосként, mivel nincs sok földjük, inkább hivatali fizetésükből élnek, tehát ezáltal is az uralkodó érdekeit tudják majd szolgálni, mint tőle függő emberek.⁸²

1766. januárban – a nyugat-dunántúli parasztfelkelés lecsillapítását célzó – királyi biztosi kiküldetését nemcsak lojalitásának és kapcsolatainak köszönhetette, hanem kiváló helyismeretének és a mezőgazdaságot elméleti és gyakorlati szinten is átlátó szakismereteinek, illetve érdeklődésének. Ilyen irányú érdeklődésére mutat, hogy francia nyelvű mezőgazdasági szakkönyve is volt könyvtárában. Élete végéről is maradt fenn levele, amelynek kíséretében az első hazai méhészeti szakkönyv szerzője küldte el neki, kérésére, a könyvét.⁸³ A térségről elegendő helyismerettel is rendelkezett, 1749–1754 között több alkalommal járt kiküldetésben a nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtoklása körüli, idősebb Batthyány Ádám, Imre és Zsigmond közötti perben.⁸⁴ Emellett tanácsosként Brunszvik referált úrbéri ügyekben a kancellárián, az 1765-től megszaporodó paraszti kérvényekkel és küldöttségekkel is ő foglalkozott, amelynek révén jó rálátása nyílt az elégedetlenség okainak megismerésére.⁸⁵

Tehetségét mutatja, hogy sikerült rábeszéléssel, az uralkodói rendezés ígéretével hazaküldenie és megbékítenie a paraszti küldöttségeket, így az esetek többségében a Nyugat-Dunántúlon komolyabb összecsapások nélkül ment végbe a „felkelés” felszámolása.⁸⁶ Az elnyomott jobbágyság iránti személyes együttérzésének, helyzetük javítása iránti felelősségérzetének mind önélettrajzában, mind

⁸⁰ Brunszvik Antal és Balassa Ferenc között az utóbbi Szerém megyei főispáni és itteni egészségügyi biztosi kiküldetése idején rendszeres levelezés folyt. Balassának a Brunszvik családdal való szívélyes viszonyára mutat, hogy ifjabb Antal apjával együtt például Balassát is meghívta egyik theresianumi vizsgájára: MNL OL P 1765 Balassa család levéltára (a továbbiakban: P 1765), Balassa Ferenc iratai No. 1608. Bécs, 1765. aug. 8.

⁸¹ ÖStA HHStA KA, Nachlass Nenny. Balassa Ferenc jelentése. Vukovár, 1764. szept. 26. A 1765. szept. 19-ei jelentést közli: Szabó D.: Az úrbérrendezés I. 625–626.

⁸² Vörös K.: Az 1765–66. évi i. m. 358. Brunszvikhoz hasonló társadalmi közegeből jött Győry Ferenc vagy Balogh László is.

⁸³ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Miskolc, 1771. jan. 12. Szathmáry Király György levele Brunszvik Antalnak, és a válaszlevél fogalmazványa ugyanitt.

⁸⁴ OSZK Kt. MV I. 62. fol. A németújvári, pinkafői, szentgotthárdi, szalónaki, csákányi és dobrai birtokrészeket érintő birtokosztályról volt szó, továbbá MNL OL A 1 1754. No. 342. Batthyány Ádám és testvérei Királyi Tábla előtti ügyében a nádor által kirendelt bizottság jelentése és iratai.

⁸⁵ Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés i. m. 76–77.

⁸⁶ OSZK Kt. MV II. fol. 34–35.

magánleveleiben is nyomát találjuk.⁸⁷ Felfogását Nenny kabinet titkárhoz írott, 1766-os jelentései világítják meg a legjobban. Ezek tanúbizonysága szerint számos esetben kritikusan viszonyult az itteni nagybirtokosokhoz, illetve a visszaélésekért leggyakrabban felelős gazdatisztjeikhez (például az úgynevezett hosszú fuvar, az aránytalanul magas robotkövetelések, a hegyvám emelése miatt), de a jogtalan földfoglalásokat és a hatóságokkal szemben erőszakot elkövető parasztokat is elítélte. Észrevette viszont, hogy egyes nagybirtokosok korábban jobbágyi használatú termőföldeket is elvettek és csatoltak majorságukhoz, amelyeket szerrinte a nép megélhetésének biztosítása miatt is vissza kell juttatni korábbi birtoklóinak. Fontosnak tartotta, hogy a parasztságot meggyőzzék az uralkodó jó szándékairól, ezért sürgette a kiadott és kiadandó rendeletek német, magyar, szláv nyelvekre való lefordítását és kinyomtatását.⁸⁸ Az Államtanácshoz befutott jelentései nagymértékben befolyásolhatták a birodalmi szintű döntések megvalósítását, ám ennek részleteit csak egy királyi biztosi működését részletesen vizsgáló kutatás tisztázhatja.⁸⁹ Ő volt az, aki kidolgozta azokat a tabellákat, amelyek alapján bármilyen nagyságú jobbágytelekhez kapcsolódó robotteher mértékét ki lehetett számítani.⁹⁰ A királyi biztosi instrukció szerint fő feladata a vármegyegyűléseken az immár országos érvényű úrbéri rendelet kihirdetése, a megyei tisztikar ellenőrzése a végrehajtás során, az elkészült összeírások, a telkek osztályozása, illetve urbáriumok felülvizsgálata, továbbítása a központi kormányzatokhoz, végül az elkészült munkák kihirdetése a megyegyűlésen.⁹¹

Miután az említett vármegyékben 1768-ban végzett feladatával, a királynő 1769-ben megbízta Heves, Nógrád és Borsod, majd 1771-ben Gömör és Torna vármegyék úrbéri munkálatainak felügyeletével királyi biztosként. 1772-ben küldte ki Zemplén, Szabolcs és Ung vármegye királyi biztosi feladatainak ellátására.⁹² Az úrbérrendezéssel kapcsolatos munkáit csak 1774 nyarán fejezte

⁸⁷ OSZK Kt. MV I. fol. 71. és SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Eger, 1770. máj. 31. és aug. 8. Brunszvik Antal levélfogalmazványa Rosty Ferenc vasi alispánhoz.

⁸⁸ ÖStA HHStA KA, Nachlass Nenny. Brunszvik Antal jelentései, 1766. febr. 17., 28., ápr. 29., jún. 8., jún. 11., 15., 17., 25.,

⁸⁹ *Ember Győző: Mária Terézia és az Államtanács.* Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve 5. (1935) 104–149., különösen: 141. és 149. Ember Győző munkájában az Államtanács úrbéri ügyekben végzett munkájára beadványaikkal legnagyobb hatást gyakorló magyarokat is megnevezi, így Fesetics Pált, Koller Ferencet, Balassa Ferencet. A megyékbe kiküldött királyi biztosokra a kidolgozott koncepciók végrehajtása maradt. A Brunszvik véleményét tartalmazó beadványok azonban a megvalósításra is jelentős hatással lehetettek, erre néhány példa: ÖStA HHStA KA, Staatsrat. Protokoll 1766. I. No. 182., 492., 713., 829.; II. 990., 1728., 1922.

⁹⁰ ÖStA HHStA KA, Staatsrat. Protokoll II. 829., 990. és *Vörös K.: Az 1765–1766. évi i. m.* 351.

⁹¹ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Mária Terézia-féle, úrbérrendezéssel kapcsolatos iratok. 106. doboz. Az úrbérügyben kiküldött királyi biztosok utasítása. Év nélkül. (fol. 123–137.)

⁹² OSZK Kt. MV II. fol. 88., 91., 95.

be.⁹³ Feltételezem, hogy a korábban az úrbérrendezéssel határozottan szembe helyezkedő Nógrád megyébe,⁹⁴ és az ugyancsak hagyományosan ellenzéki északkeleti „tiszai” vármegyékbe való kiküldetése sem lehetett véletlen. Feladatait – a kortárs vélemények alapján – a többi királyi biztoshoz képest eredményesen és a már megszokott ügybuzgalommal végezte.⁹⁵ Helyismerete hiányos voltából adódott azonban, hogy a földesúri visszaéléseket akaratan kívül nem vette észre mindenhol.⁹⁶ Nem minden esetben a nemességet okolta a jobbágyság helyzetért. Észrevette ugyanis, hogy az északkelet-magyarországi megyék jobbágyságának földesúri terhei alacsonyabbak a nyugat-dunántúli szintnél, de az állami adó (*contributio*) terhelésük lényegesen magasabb, mint amennyit elviselni képesek lennének.⁹⁷ Az úrbérrendezés munkáin túlmenően jelentést tett a megyei közélet eseményeiről, ahol általában a megyegyűlésen is ő elnökölt. Szabolcs megyében pedig – az urbáriumok kihirdetését követően – a tisztújításkor észrevételeket tett az ellenzékieknek tekintett protestáns nemesek tisztikarba kerüléséről.⁹⁸

A királynővel való személyes kapcsolatának elmélyülését és a királyi kegynyilvánítások sokasodását mutatja, hogy 1767-ben megkapta a Szent István-rend kiskeresztjét. Ennek átadásakor Mária Terézia érdeklődött Brunszvik megbetegedett lábának állapota felől. Megbecsültségét mutatja továbbá, hogy a nagybeteg Brunszvikné megmentésére saját udvari orvosát, van Swietent személyesen rendelte a kancelláriai tanácsos szállására.⁹⁹ Az uralkodó figyelme kiterjedt fia, ifjabb Brunszvik Antal házasságára is, aki számára a leendő feleséget – egy erdélyi Szászföldről származó, szerény anyagi lehetőségekkel bíró, frissen katolizált család sarját, Seeberg Annát – Joseph Püchler kabineti titkár révén közvetítette.¹⁰⁰ A családi hagyomány szerint az apa három éven át akadályozta fiát abban, hogy szíve választottját oltárhoz vezethesse, 1774-ben a királynő beavatkozására

⁹³ MNL OL P 68 1773. év. No. 20. Gyöngyös, 1774. júl. 8. Brunszvik Antal helytartótanácsához címzett jelentésének fogalmazványa.

⁹⁴ *Szabó Dezső*: A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben. Értekezések a történeti tudomány köréből 25. (1934). 3. sz. 9., 12–13.

⁹⁵ MNL OL P 68 1771. No. 4. Gödöllő, 1771. szept. 27. Grassalkovich Antal gróf levele és SNA Brunswick I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Eger, 1773. ápr. 5. Vass Mihály levele Brunszvik Antalhoz.

⁹⁶ Mint például a Heves megyei Tiszánánán, lásd *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger 1958. 120.

⁹⁷ Politikai elfogulatlanságát bizonyítja, hogy az 1741-ben és 1751-ben a diétára kiküldött zempléni diétai követnek, Okolicsányi Jánosnak, egykori vitapartnerének a szavaira hivatkozott ekkor: MNL OL P 68 1772. év. No. 15. Tokaj, 1772. szept. 2. Püchler kabineti titkárhoz intézett jelentése.

⁹⁸ MNL OL P 68 1773. év. No. 92. Tokaj, 1774. ápr. 7. Brunszvik Antal levélfogalmazványa Győry Ferenchez.

⁹⁹ OSZK Kt. MV II. fol. 47., 60.

¹⁰⁰ OSZK Kt. MV II. fol. 99. (1774. máj.) és A Seebergi Wanckel és a Seebergi Sasváry család története. A 2. bárói ág, Anna Barbara Wanckel von Seeberg bárónő. ifj. korompai gróf Brunszvik Antalné (1752–1830). Összeáll. Seebergi-Sasváry Zoltán. Bp. 2004. 2., 9–10.

volt kénytelen engedni.¹⁰¹ A királyi kegy egy másik látványos megnyilvánulása volt, hogy 1769-ben a kancellária nyilvános tanácsülésén a királynőtől Brunszvik díszes aranygyűrűt kapott, amelyet a kancellár adott át neki, az ezt kísérő oklevél felolvasása után.¹⁰²

Az úrbérrendezés során szerzett érdemei nagymértékben befolyásolták később Brunszvik Antal grófi címszerzését is.¹⁰³ Noha birtokszerzéseit saját vagyonából hajtotta végre, mindig háta mögött érezhette a királyi támogatást ezután: vitatott birtokjogú szerzeményeire így szerezhette királyi jóváhagyást,¹⁰⁴ illetve a megszüntetett jezsuita rend birtokaiból is így vásárolhatta meg a Pozsony megyei Fehéregyháza pusztát.¹⁰⁵

„Szküllä és Kharüpdisz között”¹⁰⁶ – Hivatalviselés Galíciában

Brunszvik Antal 1775. október 7-én kapott grófi címet.¹⁰⁷ Ez csaknem egybeesett – a Lengyelország felosztása után 1772-ben a Habsburg Monarchiához került – galíciai tartományi törvényszéki alelnöki kinevezésével. Ez számomra az eddigi életpálya szempontjából inkább kitérőnek tűnik. Johann Joseph Khevenhüller főudvarmester naplójában tett egy célzást arra, hogy Brunszvik Antal kinevezését hivatali felettesének, gróf Esterházy Ferenc kancellárnak köszönhette, aki az Udvari Kancellárián meg akart szabadulni a túlságosan ambiciózus és a királynő előtt az úrbérrendezés idején érdemeket szerzett

¹⁰¹ *Czeke M.*: Brunszvik Teréz naplói i. m. XLV.

¹⁰² OSZK Kt. MV II. fol. 86. Az uralkodótól származó levél nyilvános felolvasása az udvari-rendi társadalom számára határos szimbóluma lehetett az abban említett személy vagy személyek megbecsültségének. Erre lásd *Heiko Droste*: Briefe als Medium symbolischer Kommunikation. In: *Ordnung und Distinktion. Praktiken sozialer Repräsentation in der ständischen Gesellschaft*. Hrsg. Marian Füssel – Thomas Weller. Münster 2005. 239–256., különösen: 249.

¹⁰³ Hasonlóan az úrbérrendezésben királyi biztосként szerzett érdemeiért kapott grófi címet 1773-ban Balogh László helytartótanácsos is. Erre lásd MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii (a továbbiakban: A 57) 50. kötet. 12–15.

¹⁰⁴ Csak a martonvásári szerzeményt emelve ki: Brunszvik a martonvásári uradalomra 1760-ban kért királyi jóváhagyást is csak évek múltán, 1769-ben kérelmezte és kapta meg ugyanekkor, részben az úrbéri szabályozásokkal kapcsolatos királyi biztосi működésének köszönhetően. Ennek során keletkezett költségei kiegyenlítésére állítólag 6000 forintos kegydíjat (gratiale) is kapott az uralkodónőtől. Erre lásd *Üvegesné Hornyák M.*: Martonvásár és a Brunszvik uradalom i. m. 30. és SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Mernye, 1781. márc. 8. Gludovác József levele ifjabb Brunszvik Antalhoz; Uo. 110. doboz. Főispáni utasítás, töredékek, fogalmazványok. 1769. júl. 26-ai és nov. 21-ei levélfogalmazvány Joseph Püchler királyi biztосhoz (fol. 72., 76.)

¹⁰⁵ MNL OL A 57 50. kötet 185–186. Bécs, 1775. dec. 1. Mária Terézia adománya Fehéregyháza pusztára.

¹⁰⁶ A levélfíró minősítette így Brunszvik lengyelországi helyzetét: MNL OL P 68 1776. év. No. 8. Bajzáth József püspök, alkancellár levele Brunszvik Antalhoz.

¹⁰⁷ MNL OL A 57 50. kötet 178–180.

hivatalnoktól.¹⁰⁸ A naplóíró feltételezését jelenlegi adataim alapján sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudom, de hároméves galíciai tartózkodását levelezésének tanúsága szerint Brunszvik is kellemetlen teherként élte meg. Számos gond gyötörte: betegeskedett, fizetését csak jókora késéssel folyósították, a nagy távolság miatt nem tudta otthoni birtokairól élelmezni magát, családjától távol volt, s mindemellett az otthoni gazdaságának tönkremenetelétől tartott.¹⁰⁹ Nyelvi nehézségei is adódhattak: egyik jegyzetfüzetében a lengyel jogi terminusokról készített listát, amelyeket latin magyarázatokkal látott el.¹¹⁰

A korszakban csak három kivételes esetben fordult elő az, hogy kancelláriai tanácsos a magyar igazgatáson kívül kapjon előléptetést.¹¹¹ Kinevezésében szerepet játszott a korabeli magyar politikai elit azon elképzelése, amely Galíciát és Lodomériát középkori jogalapra visszavezetve a Magyar Királyság mellék-tartományának tekintette, és hosszú távon az akkor örökös tartományok közé betagolt terület magyar közigazgatás alá helyezésével számolt.¹¹² A bekebelezés (*incorporatio*) gondolata Mária Terézia szándékát tükrözte, mely azonban József trónörökös és az Államtanács ellenállásán végül megbukott.¹¹³ A Magyar Udvari Kancellária ennek ellenére saját kebeléből igyekezett ide tisztviselőket delegálni.¹¹⁴ Ez egybevágott a központi kormányzat, nevezetesen a galíciai ügyeket felügyelő Kaunitz államkancellár törekvésével, aki megfelelő képzettségű, német és szláv nyelvtudású hivatalnokréteggel kívánta lecserélni a megbízhatatlannak tekintett lengyel nemesi elitet. Viszont a távoli, rosszul megközelíthető, alacsony

¹⁰⁸ Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Oberhofmeisters. 1774–1776 und Nachträge. Hrsg. Maria Breunlich-Pawlik – Hans Wagner. Wien 1972. 109.

¹⁰⁹ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Főispáni utasítás, iratok, fogalmazványok. 110. doboz. Béla, 1776. máj. 27. Brunszvik Antal levélfogalmazványa Püchler kabinet titkárhoz (fol. 29.) és Uo. „Humillima Nota” (fol. 71.) és SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Mária Terézia-féle, úrbérrendezéssel kapcsolatos iratok. 106. doboz. Titkos tanácsosi és Bihar vármegyei kinevezési okmányának fogalmazványa, 1778 körül (fol. 319–320.)

¹¹⁰ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Főispáni utasítás, iratok, fogalmazványok. 110. doboz. Gróf Brunszvik Antal jegyzetfüzete (fol. 122–145.).

¹¹¹ *Fuzekas I.*: A Magyar Udvari Kancellária i. m. 1147. Brunszvikon kívül Festetics Pál a bécsi Udvari Kamarához, Izdenczy József az Államtanácshoz került.

¹¹² Az itteni magyar tisztviselők és katonák a terület Magyarországra való bekebelezésével számoltak hosszú távon. Brunszvik távozásával a Magyar Udvari Kancellárián és galíciai Guberniumban úgy vélték, hogy utóda ugyancsak magyar lehet, Niczky Kristóf kancelláriai tanácsos személyében. Emellett Hadik András (korábbi katonai kormányzó) gubernátori megbízatását is rebesgették. Erre lásd SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Lemberg, 1778. aug. 22., 1779. jún. 27. Kriveczky János levele és ugyanitt Martonvásár, 1779. júl. 18. Brunszvik Antal válaszlevelének fogalmazványa.

¹¹³ Galícia 1772-es annexiójának egyik jogalapját ugyan a tartomány korábbi magyar koronához tartozása adta, lásd *Marczali Henrik*: Mária Terézia 1717–1780. Bp. 1891. 308.; *Derek Beales*: Joseph II. In the Shadow of Maria Theresia 1741–1780. Cambridge 1987. 363–364.

¹¹⁴ Erre Győry Ferencsel való 1773–1774-es levélváltásaiban esik több utalás: MNL OL P 68 1773. év No. 88., 89., 90.

fizetéseket nyújtó tartományba csak nehezen tudtak alkalmas hivatalnokokat találni.¹¹⁵ Az 1774-ben felállított új központi tartományi bíróság, amelynek elnökségét maga Brunszvik látta el, a nemesség pereiben másodfokon, a városi lakosság ügyeiben harmadfokon ítélkezett. Ennek során nemcsak a lengyel és az osztrák jogot, hanem a helyi (partikuláris) joggyakorlatot is ismerni kellett.¹¹⁶

Személyes kérésére az uralkodó végül leváltotta galíciai tisztségéből. Először – a fent említett okoknál fogva – kérte, hogy helyezték át a Hétszemélyes Táblára, immár főnemesi ülnöknek.¹¹⁷ A kevesebb hivatali ügyintézéssel, járó, reprezentatívabb állást nem kaphatta meg, hanem e helyett az uralkodó Bihar vármegye főispánjává és egyben titkos tanácsossá nevezte ki.¹¹⁸

Főispáni, illetve főispáni adminisztrátori megbízatások¹¹⁹

Királyi biztosi kiküldetése mellett 1769–1775 között Esztergom vármegye főispáni adminisztrátori pozícióját is betöltötte.¹²⁰ Felmerül a kérdés, hogy köznemes főispánként sokrétű feladatköre mellett, a gyakorlatban milyen mértékben tudott – a korabeli főispáni utasítások által elvárt módon – az adott megye közéletére befolyást gyakorolni, illetve részt tudott-e venni a közgyűléseken?¹²¹ A források alapján nyert kép kissé ellentmondásos: Esztergom megyei több mint öt éves megbízatása alatt a közgyűlési jegyzőkönyvi fogalmazványok tanúbizonysága szerint alig fordult meg a megyéjében. Ennek oka az volt, hogy állandóan úton volt, a megyei úrbérrendezéseket a helyszínen irányította. Amikor a munkák szüneteltek,

¹¹⁵ *Iryna Vushko*: The Politics of Cultural Retreat. Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia 1772–1867. New Haven–London 2015. 57–57., 61.

¹¹⁶ *Grodzinski, Stanislaw*: Justizreformen in Galizien in der Regierungszeit Maria Theresias und Joseph II. In: Österreich–Polen. 1000 Jahre Beziehungen. (Studia Austro-Polonica 5.) Krakow 1995. 124–132., különösen: 128.

¹¹⁷ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Főispáni utasítás, iratok, fogalmazványok. 110. doboz. Korompa, 1778. szept. 21. Püchler kabineti titkárhoz címzett fogalmazvány.

¹¹⁸ A hétszemélynöki tisztségről lásd *Varga E.*: A királyi curia i. m. 16–17.

¹¹⁹ A kortársak értelmezésében a főispán nemcsak a királyi hatalom helyi szószólója volt, hanem a vármegye érdekeinek képviselője is a felsőbb fórumok előtt, Pozsonyban és Bécsben, vagyis egyfajta közvetítő a kormányzat és a rendi autonómia alapegysége, a vármegye között. Az általam eddig átnézett források alapján úgy vélem, hogy Brunszvik főispáni és adminisztrátori megbízatásai során inkább az előbbi szerepkör dominált, mint az utóbbi. Erre újabban lásd *Marie-Françoise Vajda*: Les comitats hongrois et leur personnel noble sous Marie-Thérèse: esquisse et perspectives d'une recherche. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 109–117., különösen: 116.; *Uő*: L'oeil du souverain? Rôle et pouvoirs des représentants du souverain (főispánok) à la tête des comitats hongrois au XVIIIe siècle. *Histoire, économie et société* 30. (2011) 11. sz. 23–38., különösen: 25., 36–37.

¹²⁰ *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Die Obergespann Ungarns 1526–1848. Bp. 1994. 76.

¹²¹ Vö. Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja Csizmadia Andor. Bp. 1979. 65–85.

inkább birtokközpontján, Korompán tartózkodott, és a megyei jegyzőkönyveket is ide küldték utána. A megyével elsősorban levelezés útján tartotta a kapcsolatot. A főispáni megbízatása során néhány maradandó, a központi kormányzat által is szorgalmazott intézkedést azért sikerült megvalósítania, így a megyei levéltár kialakítását és rendezését, a megyei ítélkezési gyakorlat felülvizsgálatát, továbbá a tisztviselői fizetések rendezését és szabályozását.¹²²

Az esztergomi megbízatáshoz bizonyos értelemben hasonló jellegű a Bihar megyei, amelyre 1778 őszén nevezte ki az uralkodó, de csak a következő év júniusában iktatták be hivatalába, Nagyváradon. Mindkét alkalommal annak a tudatos uralkodói politikának az eszközeként helyezték a megye élére, amellyel a felső klérus több évszázados örökös főispáni előjogát szándékozott az uralkodó megtörni egy-egy hozzá hű világi köznemes kinevezésével. Erre alkalmat szolgáltatott az adott egyházmegyék időleges megüresedése. Joachim Bahlcke szerint az 1764–1765. évi diétát követően a magyar püspöki kar ellenzéki magatartása miatt kezdett hozzá Mária Terézia a püspök-főispánok lecseréléséhez és megbízható (több alkalommal köznemesi származású) hivatalnokaival való felváltásához.¹²³ Bihar megyében főispánként a rövid ideig tartó, 1778–1779. évi bajor örökösödési háború céljaira történő rendkívüli termény- és újoncfelajánlások beszolgáltatásának irányítása,¹²⁴ valamint a Kis-Sárrét folyószabályozásának felügyelete töltötte ki leginkább Brunszvik hivatali idejét.¹²⁵ Megyéje tisztikarával – hasonlóképpen, mint Esztergomban – leginkább leveleiben tartotta a kapcsolatot,¹²⁶ betegsége miatt Biharban már alig tartózkodott 1780. december 14-én bekövetkezett haláláig.¹²⁷

¹²² SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. 109. doboz. Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek fogalmazványai 1769–1774.

¹²³ *Joachim Bahlcke*: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790). Bp. 2013. 364–365. Így került sor (a teljesség igénye nélkül említve) 1765-ben Esztergomban Terstyánszky József esztergomi főispáni adminisztrátor, 1773-ban Erdődy Rudolf Lajos gróf veszprémi, 1777-ben Apponyi György tolnai és Festetics Pál baranyai főispáni kinevezésére.

¹²⁴ *Schwicker J. Henrik*: Magyarország és a bajor örökösödési háború. Századok 13. (1878) 493., 501. Brunszvik szerepére: MNL OL P 1765 Balassa Ferenc iratai. 22. tétel. Brunszvik Antal levelei. No. 1617. Korompa, 1779. jan. 26. és SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezés. 92. doboz. Balassa Ferenc levele Brunszvik Antalhoz. Bécs, 1779. jan. 29. Ezen túl a vármegye rendjeihez írt levele: SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Főispáni utasítás, iratok, fogalmazványok. Korompa, 1779. jan. 16. (fol. 31.), továbbá a helytartótanács 1779. febr. 2-ai rendelete.

¹²⁵ OSZK Kt. Fol. Lat. 789. Acta autographia regulationem fluviorum. Chrysii, Berettyo, Ér et Gyepes... Laurentius Gassner mérnök jelentése. A folyamatról lásd *Dunka Sándor – Fejér László – Papp Ferenc*: A Közép-Tiszántúl vízi története. Bp. 2003. 54–55.

¹²⁶ A főnemes-főispánok a szakirodalom szerint általában véve is ritkán jelentek meg megyéjükben, gyakran csak a tisztviselőkkal való levelezés útján tartották a kapcsolatot a megyei nemességgel. Ez alól Brunszvik sem tűnik kivételnek. Erről lásd *Vajda, M-F.*: L'oil du souverain i. m. 31.

¹²⁷ MNL OL P 1765 Balassa Ferenc iratai. 22. tétel. Brunszvik Antal levelei. No. 1618. Ifj Brunszvik Antal levele Balassa Ferencnek apja haláláról.

A kortársak Brunszvik Antáról

Kortársai a 18. században még számon tartották emberi erényeit, érdemeit és hibáit egyaránt. A kortársak általában elismerő szavakkal emlékeznek meg róla. Maga az uralkodónő vejéhez, Albert herceghez, magyarországi helytartóhoz írt levelében „nehézkés”, de „megbízható és szorgalmas ember”-ként jellemezte.¹²⁸ Berlichingen báró – az úrbérrendezéskor Brunszvik Antallal együtt kirendelt másik királyi biztos – jegyezte fel a császár szavait, amelyeket távollétében mondott róla egy audiencia során: „ő a legmegbízhatóbb ember, akit csak találni lehet, és talán Öfelsége leghűségesebb szolgálója Magyarországon”.¹²⁹ 1779-ben – Bihar megyei főispáni beiktatása alkalmából – Révai Miklós, akkoriban a váradi gimnázium piarista tanára alkalmi költeményben köszöntötte (*A Lantversek Nagyméltóságú kegyelmes Brunszvik Antal gróf Úrnak*), amelyben a diadalmenetben bevonuló Camillus római politikussal és hadvezérrel azonosította.¹³⁰ A Kr. e. 4. században élt, a gall megszállás alól Rómát felszabadító Marius Furius Camillust a római szenátus diktátori hatalommal és a haza atyja (*pater patriae*) címmel tisztelte meg. Ráadásul a klasszikus párhuzam annál inkább tekinthető találónak, mert miként Brunszvikot a galíciai Lembergől, úgy hívták vissza a rómaiak Camillust is a külföldi száműzetésből. A versben az új főispánt az igazságosság és igazságszolgáltatás istennője, Astrea (talán Mária Terézia költeménybeli megfelelője) küldte le az égből, hogy Bihar megyének védelmére legyen. Nem sokkal később Révai Miklós Mária Terézia tiszteletére írt halotti beszédében az uralkodó kilenc legbefolyásosabb magyar tanácsadója között említette Brunszvik nevét.¹³¹ A rendi közvéleményben emléke a kormányzatot támogató országgyűlési szereplése miatt ennél jóval lesújtóbb volt. 1751-ben az *In Personalem et Protonotarios* című pasquillusban Fekete személynőkkel és Péchy nádori ítélőmesterrel együtt ő az, aki a haza jogait árulta. Ebben társaival együtt báránybőrbe bújt farkasokhoz hasonlítja a fent nevezetteket a vers.¹³² Az 1764–1765. évi diétán, a magyar szabadság passióját leíró ellenzéki szellemű pasquillusban kancelláriai tanácsosként immár Judás szerepét kapta, aki szolgálataiért cserébe előléptetést vár el.¹³³ Úrbérrendezés során végzett királyi biztosi tevékenysége valószínűleg a nemességben félelmet kelthetett

¹²⁸ Idézi: *Arneth, A.*: Maria Theresia i. m. 226., 267.

¹²⁹ SNA. Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezések. 92. doboz. Bécs, 1766. márc. 14. Berlichingen báró ezredes levele Brunszvik Antalhoz.

¹³⁰ *Révai Miklós*: *A Lantversek Nagyméltóságú kegyelmes Brunszvik Antal gróf Úrnak...* H. é. n.

¹³¹ *Kökényesi Zsolt*: *A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben.* In: *KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai.* Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána. Bp. 2014. 119–144., különösen: 130.

¹³² OSZK Kt. Quart. Lat. 417. fol. 6. *In Personalem et Protonotarios.* Ugyanez más címen: *In Personalem Fekete* címen: OSZK Kt. Quart. Lat. 445. fol. 24.

¹³³ OSZK Kt. Quart. Lat. 445. *Passio Libertatis Hungarorum sub Comitii anni 1764 interventa.* fol. 29.; *Szijártó I.*: *A 18. századi i. m. 177.*

amiatt, hogy a királyi biztos révén állam az évszázadok óta nem bolygatott jobbágys- földesúr viszonyba a jobbágyok előnyére és a nemesi előjogok sérelmére avatkozik be. A királyi biztos megérkezésekor például Szabolcs megye félelmének adott hangot, nehogy rendelkezései által „Hazánk első törvényei erőtlenedjenek, régi bevett jó szokásai változzanak, és a Nemesi Praerogatívának csonkulása következék”.¹³⁴

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy Brunszvik Antal közéleti pályája jól tükrözi – minden egyedisége mellett – annak a professzionalizálódó hivatalnoktípusnak a jellemvonásait, amely Mária Teréziához való hűsége révén, de gyakorlati és elméleti jogtudása birtokában emelkedett fel a főnemesség sorai közé. A családi környezet és az iskoláztatása meghatározta szerencsés indulását, amit főrendű bécsi pártfogói és házassága révén szerzett kapcsolatrendszere erősített tovább a pozsonyi és bécsi kormánysszerveknél való működése során. Pályafutásában a hagyományos- nak mondható familiárisi kötelmek nem játszottak meghatározó szerepet. Mária Terézia kegye és személyes jóindulata először az országgyűlések kapcsán nyilvánult meg irányában, majd az úrbérrendezés folyamatában meghatározó királyi biztosi megbízatásai hozták meg számára a főnemesi rangemelését. Főispáni adminisztrá- tori, illetve főispáni megbízatásai már csak a korábban bizonyított hűsége jutalmát jelentették, intézkedései a megyei közigazgatás minőségének javítását hozták, még ha mindenben nem is feleltek meg a Mária Terézia főispáni utasítása által a megyék vezetőivel szemben támasztott követelményeknek. Brunszvik Antal kiemelkedő szorgalmú képviselője volt annak a szerény vagyonú, a kormánysszerveknél szerzett hivatali érdemei révén a főnemességbe felemelkedő, vagyoni viszonyait tekintve kö- zép- és nagybirtokossá váló, bürokrata rétegnek, amely Mária Terézia reformjait megvalósította.¹³⁵ Az uralkodóhoz való lojalitás Brunszvik Antal karrierjében erősen ötvöződött a családi önérdék követésével: fiai karrierjének tudatos egyengetésével. Nem véletlen az sem, hogy fia, ifjabb Antal helytartótanácsosként, majd II. József reformjainak végrehajtásában vállalt majd szerepet nyitrai kerületi biztосként.¹³⁶

¹³⁴ SNA Brunszvik I. Antal hivatali iratai. Levelezések. 92. doboz. Nyíregyháza, 1772. máj. 4. Sza- bolcs vármegye levele Brunszvik Antalhoz.

¹³⁵ Míg Brunszvik Antal 1718-ben elhunyt apja örökségét a kortársak 32 588 forintra értékelték, melyen még három lánytestvérével osztozott, addig halálakor saját vagyonát már 450 000 forintra be- csülték. Lásd *Üvegesné Hornyák M.*: Martonvásár és a Brunszvik uradalom i. m. 24. A Mária Terézia-fé- le úrbéres birtokösszeírásban birtoka a „nagy középbirtok” kategóriájában (2627 hold) szerepel, de mint láttuk birtokait még ennek felvétele (1770-es évek első fele) után is tovább gyarapította. Vö. *Fő- nagy Zoltán*: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár II. Bp. 2013. 834.

¹³⁶ *Szántay Antal*: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790. Bp. 2005. 372.

A SKETCH OF THE PUBLIC CAREER OF ANTAL BRUNSZVIK SR.

by János Nagy

SUMMARY

The paper surveys the public career of Antal Brunszvik Sr., a faithful public servant of Maria Theresa, in the mirror of his unpublished autobiographical draft and his private and official letters. A talented noble lawyer from the county of Pozsony, Brunszvik rose from the position of secretary to the Lieutenancy Council to various judicial offices at the Royal Table. His rise was facilitated by the diets of 1751 and 1764–65, as well as by his outstanding performance as a royal commissioner while at the time already in his capacity as secretary at the chancellery during the period of the regulation of tenant dues in Hungary from 1766 to 1774. The analysis extends to Brunszvik's family background, education and culture, his relations to the political elite, his activities at the diets, his missions as royal delegate, and, last but not least, his commission as vice-president of the Galician provincial law court.

MADRIDTÓL SZENTPÉTERVÁRIG

Gróf Esterházy Miklós,
Mária Terézia első magyar karrierdiplomátája*

Gróf Esterházy Miklós (1711–1764), Esterházy Ferenc (1715–1785) magyar udvari kancellár¹ bátyja, az első magyar főnemesek egyike, akiket a bécsi udvar a diplomáciai pályán alkalmazott.² Ennek ellenére a történészek a mai napig adósak az életrajzával, azt nem is említve, hogy a köztudat gyakran a (név)rokonával és ifjabb kortársával, herceg Esterházy Miklóssal (1765–1833), Joseph Haydn zeneszerző fényes patrónusával azonosítja őt. Hosszú oroszországi szolgálata ellenére az orosz történészek is csak érintőlegesen foglalkoztak személyével. Bár Esterházy Miklós oroszországi missziója alatt számos sorsfordító esemény történt (a görögkeleti szerbek tömeges bevándorlása a Habsburg Monarchiából Oroszországba, a hétéves háború kitörése, Oroszország csatlakozása az osztrák–francia szövetséghez), a bécsi szentpétervári nagykövet személye mégis a háttérben maradt, csak epizodikusan jelenik meg a régi (Vlagyimir Szolovjev, Kazimierz Waliszewski, Jevgenyij Scepkin) és jelenkori (Jevgenyij Anyiszimov, Makszim Anyiszimov, Konsztantyin Piszarenko, Francine-Dominique Liechtenhan) történészek műveiben.³

A családi és személyi levéltárak 20. századi pusztulásával részben megmagyarázható, hogy miért nem ismerjük egy olyan fontos politikai személy életrajzát, aki nyolc éven át irányította a bécsi és szentpétervári udvar közötti diplomáciai kapcsolatot, és olyan szinten beavatkozott az orosz belpolitikába, hogy részese volt Alekszej

* A tanulmány az Oroszországi Alaputatások Alapítványa (Russian Foundation for Basic Research) 19-59-23005 számú, a Habsburg Monarchia: új irányzatok egy közép-európai kompozit állam gazdasági, társadalmi-politikai és nemzeti fejlődésében című projektjének támogatásával készült.

¹ Esterházy Ferencre lásd *Fazekas István*: Magyarországi karrier Bécsben: Esterházy Ferenc (1715–1785), a Magyar Udvari Kancellária kancellárjának pályája. In: *Az Esterházyak fraknoi ifjabb ága. Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov*. Szerk. Strešňák Gábor. Szenc 2017. 42–59.

² *Olga Khavanova*: Búcsú Szentpétervártól. Gróf Esterházy Miklós elhagyja az orosz fővárost. *Aetas* 31. (2016) 4. sz. 188–199.

³ Lásd *Kazimierz Waliszewski*: Docs Petra Velikogo. Moszkva 1902.; *Szergej M. Szolovjev*: Isztoria Roszszii sz drevnejshih vremen XXIII. 1749–1761. Moszkva 2003.; *Jevgenyij Scepkin*: Russzko-avsztrijsszkij szozuz vo vremja semiletnei vojny, 1746–1758. Szentpétervár 1902.; *Jevgenyij V. Anyiszimov*: Elizaveta Petrovna. Moszkva 1999.; *Makszim Ju. Anyiszimov*: Rosszjiszskaja diplomatija v Evrope v szeredine XVIII-go veka. Moszkva 2012.; *Uő*: Szemiletnjaja vojna i rosszjiszskaja diplomatija 1756–1763. Moszkva 2014.; *Konsztantyin Piszarenko*: Elizaveta Petrovna. Moszkva 2015.; *Francine-Dominique Liechtenhan*: Elisabeth Ire de Russie. Paris 2007. A legfrissebb, részletes kutatási eredményeket tartalmazó Mária Terézia-életrajzban egyáltalán nem szerepel gróf Esterházy Miklós, lásd *Barbara Stollberg-Rilinger*: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. München 2018.

Besztuzsev-Rjumin (1693–1766) főkancellár megbuktatásának, valamint odáig merészkedett, hogy uralkodói jóváhagyás nélkül, Mária Terézia nevében írt alá nemzetközi szövetséget. E tanulmány kísérletet tesz arra, hogy a számos nagyköveti jelentés, valamint a kis számban fennmaradt magánlevelezés alapján végigkövesse Esterházy Miklós karrierjének legfontosabb állomásait és rekonstruálja a pályáját.

Családi háttér

A leendő nagykövet Esterházy Ferenc gróf (1683–1754) és Pálffy Mária Szidónia grófnő (1690–1743) házasságából született 1711-ben, feltehetően Pápán. Édesapja a Rákóczi-szabadságharc idején a felkelők ellen harcolt a bécsi udvar oldalán, és 1709-ben vezérőrnagyi rangot kapott. Hatvanévesen részt vett az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748), ahol kiérdemelte a marsallbotot. De apja nemcsak a csatatéren aratott dicsőséget. Az 1723-ban alapított Magyar Királyi Helytartótanács első tanácsosai közé került, 1731-ben királyi főlovászmester lett, 1746-ban pedig a tárnokmesteri rangot szerezte meg.⁴ Esterházy Miklós egyik apjának írt levele jól mutatja, milyen tekintéllyel rendelkezett az idős Esterházy Bécsben: amikor 1753 tavaszán az az álhir terjedt el a császárvárosban, hogy gróf Erdődy György országbíró meghalt, Mária Terézia királynő felkiáltott: „Ha Erdődy valóban meghalt, már megvan az új országbírónk, ez Esterházy Ferenc gróf.”⁵

A diplomáciai pálya felé vezető út

Esterházy Ferenc tapasztalt udvari ember volt, jól tudta, hogy a bécsi udvarba való beilleszkedéshez megfelelő nevelésre és oktatásra van szükség. Gyerekeit úgy nevelte, hogy otthonosan érezzék magukat az etnikailag tarka, de kulturálisan egyre homogénebb udvarban. A kis Miklós minden valószínűség szerint házi nevelést kapott, utána a pozsonyi jezsuita gimnáziumba járt. Apja 1732-ben elküldte őt és Ferenc öccsét Európa egyik legrégebb és legtekintélyesebb nemesi akadémijára, a lotaringiai Lunéville-be.⁶ Az Esterházy testvérek egy fél évet töltöttek együtt Lunéville-ben, azután 1732 októberétől 1733 áprilisáig *Kavalierstourra* indultak Dél-Németországba, Németalföld kikötővárosaiba, Nagy-Britanniába,

⁴ *Esterházy János*: Esterházy család. H. é. n. [Bp. 1901]. 160.

⁵ Esterházy Miklós Esterházy Ferencnek. Bécs, 1753. márc. 15. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Családi levéltárak, Az Esterházy család tatai és csákvári levéltára (a továbbiakban: P 197) Familiaria 20. cs. 67. fasc. 7. sz. (A tanulmányban szereplő fordítások a szerző munkái.)

⁶ *Norbert Conrads*: Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert. Göttingen 1982. 227–236.

Flandriába, Franciaországba és Észak-Itáliába. Karácsony előtt a két fiatalember megcsodálta az Örök Várost, szilveszterkor pedig már Nápolyban voltak. 1735 januárjában visszatértek Rómába, hogy onnan Toszkána gyöngyszemein keresztül visszainduljanak Velencébe. Az első állomásuk a Habsburg Birodalmon belül Trieszt volt, onnan Laibachon és Grazon keresztül 1735 júliusában értek Bécsbe.⁷

Az európai tanulmányút befejezése után Esterházy Miklós három évig várt, hogy megüresedjen valamelyik szerény – talán fizetés nélküli – állás az egyik bécsi vagy pozsonyi hivatalban. Édesapja kérelmeket intézett befolyásos főurakhoz, de egyik sem tudott állást vagy tisztséget javasolni az európai képzettséggel rendelkező ifjú grófnak.⁸ Aztán Miklósnak és a szintén európai tanulmányútról hazatért gróf Erdődy Antalnak 1738-ban felajánlották, hogy megosztva töltsék be – ideiglenesen, fizetés nélkül – a Magyar Királyi Helytartótanács egyik tanácsosi állását. A Magyar Királyi Kancellária előterjesztéséből tudjuk, hogy az idős és beteg báró Sigray József tanácsos már képtelen volt a hivatali kötelességeit teljesíteni, ezért a megüresedett állásra a két fiatal főurat alkalmazták, hogy helyette dolgozzanak, a dupla fizetés (a sajátja és a fiatal grófoké) azonban Sigray tanácsosnak járt.⁹

Azt egyelőre nem lehet tudni, ki említette meg az ifjú Esterházy nevét Mária Teréziának, de 1741-ben a királynő őt választotta ki rendkívüli követnek Nagy-Britanniába, talán éppen az általános európai és kifejezetten londoni tapasztalatai miatt. Esterházynek az volt a feladata, hogy értesítse II. Györgyöt a Habsburg-Lotaringiai Házban megszületett fiúutód, a jövődő II. József érkezéséről.¹⁰ Ezzel az egyhónapos megbízással kezdődött Esterházy Miklós húszéves diplomáciai karrierje.

⁷ MNL OL P 197 Familiaria 37. fasc. Rechnung deren Ausgaben bey den Ländereisen Mos[siere] le Comte d'Esterhasy, welche angefangen den 3. September anno 1732. Ezúton köszönöm Fazekas Istvánnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

⁸ Esterházy Ferenc Alois Harrachnak. Pápa, 1734. júl. 31. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach, Familie in specie, Kt. 66.9. Alois Thomas Raimund Harrach, Korrespondenz mit Grafen Franz Esterhazy, 1734.; Esterházy Ferenc Batthyány Lajosnak. Pápa, 1734. aug. 17. MNL OL P 1314 Családi levéltárak, Batthyány család körmendi levéltára, Missiles, 72498. sz.

⁹ Batthyány Lajos kancellár előterjesztése III. Károlynak. Pozsony, 1738. máj. 9. MNL OL A 1 Magyar Király Kancellária Levéltára, Kancelláriai levéltár regisztratúrája, Originales referadae, 46/1738. Esterházy Miklós 1740 novembere és 1744 októbere között kapott fizetést, lásd MNL OL C 96 1. kötet Memorabilia Ex. Consilii Regii Locumtenentialis Hungarici erecti index una schematismus status personalis et salarialis, fol. 41.

¹⁰ Ehhez lásd a brit levéltárak állagait: Charles Fitzroy herceg a kincstárnak. 1741. ápr. 11. The National Archives, London, Treasury Board letters and papers 1557–1920 T 1/305, 19, fol. 48. Vö. *Kurucz György*: Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800. London 1992. 580.

A diplomáciai karrier első állomásai

Diplomáciai pályafutása során kiküldetéseit nem egyszer példátlan körülmények között zajlottak és szokatlan véget értek. 1741-ben például Lisszabonba érkezése után már néhány hónap múltán távoznia kellett az osztrák örökösödési háború kitörése miatt, mert a szomszédos Spanyolország az ellenséges tábor oldalán harcba lépett. A több évnyi drezdai tartózkodása pedig 1747-ben egy diplomáciai botrány miatt ért váratlanul véget: a szász választófejedelem leányának esküvője idejére ugyanis Esterházy követi rangját nagykövetre emelték, ami megalázónak tűnt III. Ágost (lengyel király és szász választófejedelem), de méginkább nászura, a francia király¹¹ számára. A választófejedelem kérését meghallván, hogy a dolgot tartsák titokban és csak az esküvő után hozzák nyilvánosságra, Esterházy búcsút sem véve távozott Drezdából.¹² Az 1751-ben nagy diadalként tervbe vett madridi kiküldetése, ahol feladata a szövetségi szerződés aláírása lett volna, majdnem tragédiával végződött, mivel a helyi víz vagy a város higiéniai állapota miatti gyomorfertőzése a magyar főurat a halál küszöbére sodorta.

Karrierjével párhuzamosan Miklós gróf saját családalapításáról is gondoskodott, és 1744-ben, drezdai tartózkodása során feleségül vette Jan Teodor Lubomirski (1683–1745) herceg (és szent-római birodalmi gróf) krakkói vajda örökbefogadott lányát, Mary Susan Anna Christot, egy született angol hölgyet. Hitvese Ann Elisabeth Caller-Canningnak és John Christ lótenyésztőnek a gyermeke volt. A feleség nem tartózkodott állandóan férje mellett, sokkal jobban szeretett Bécsben lakni, ahol a házaspárnak 1745-ben megszületett Anna Mária nevű leánya. Ha helyesek a genealógiai adatok, 1746-ban született meg második lányuk, Mária Jozefa (ő később Fekete János grófnak, a költőnek lett a felesége) és Ferenc fiuk (hogy ikrek voltak-e, vagy koraszülöttek, egyelőre nincs adat). Másodszülött János fiuk két év múlva, 1748-ban látta meg a napvilágot.

Szászországi missziója idején Esterházy Miklós fontos hazai kinevezésekben részesült: először a valóságos belső titkos tanácsosi rangot kapta meg,¹³ két nappal később nagybátyja, gróf Esterházy János, a koronaőr halálát követően pedig az 1746. június 30-án kelt császári-királyi rendelet értelmében ő lett a Szent Korona

¹¹ Philipp Dormer Stanhope, Chesterfield grófa Thomas Robertsonnak. London, 1747. júl. 16. The National Archives, London, Secretaries of State: State Papers foreign, German Empire and Hungary, SP 80/177, 229v.

¹² Esterházy Miklós Corfiz Ulfeldtnak. Drezda, 1747. jún. 7. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Staatskanzlei, Diplomatische Korrespondenzen (a továbbiakban: StK DK), Sachsen Kt. 7.

¹³ MNL OL A 35 Magyar Király Kancellária Levéltára, Kancelláriai levéltár regisztratórája, Conceptus expeditionum, Nr. 5 ex Jun. 1746.

új öre.¹⁴ Az 1751. évi országgyűlés idején Esterházy Miklós már Spanyolországban volt, ezért a IV. tc. azt erősítette meg, hogy a „képviselőtében ugyan, mint a ki messze földön távol van, különleges fölmentvény alapján, édes testvére galánthai ifjabb gróf Esterházy Ferencz úr, Moson vármegye főispánja, Ő szent felségének kamarása, nem különben a köz- és kamarai ügyek igazgatóságának udvari tanácsosa, az ország törvényébe beiktatott hivatali esküt letették”.¹⁵

Egészség és karrier

Esterházy a spanyolországi misszióhoz nagy reményeket fűzött. 1751. április 10-én Párizson és Barcelonán keresztül megérkezett Madridba, amely kellemetlen meglepetésekkel: hűvös, esős klímával, piszkos, bűdös mellékutakkal, valamint az ottani előkelő társaság zárkózottságával és arroganciájával fogadta.¹⁶ Megfázása miatt elmulasztotta, hogy az udvar kíséretében Aranjuezbe menjen, ahol a királyi nyári rezidencia volt. Aztán július elején gyomorkólikával több héten át ágyban feküdt, az orvosok nem találtak semmilyen hathatós gyógyszert fájdalmai csillapítására.¹⁷ Szeptemberben a diplomata az államkancellárhoz szóló jelentésében már szívszorító szavakkal írta le szánalmas állapotát: „A gyomor már nem akar ételeket elfogadni, a testem annyira gyengült, hogy csak annyi erőm van, hogy alig tehessek egy lépést egyedül a szobában; ezért Ön Excellenciája méltóztasson önmagából is következtetni, hogy olyan szörnyű körülmények között állok, hogy a hatáskörömről vonatkozó kötelezettségeim teljesítésére teljes mértékben cselekvőképtelen vagyok.”¹⁸

A legvégső eszközként kipróbált kénészvizek a Fuente del Torro („Bika Szökőkútja”) nevű forrásból, amelyet a Madrid melletti El Molar településen éppen a 18. században fedeztek fel, csodát tettek: a betegség legsúlyosabb tünetei megszűntek.¹⁹ Közben Bécsben már meghozták a döntést arról, hogy Esterházyt minél hamarabb a Lisszabonban szolgálatot teljesítő gróf Georg Starhemberg (1724–1807) portugál követ helyettesítse. Erről Mária Terézia rendeletet adott ki, és a helyettest a megbízólevéllel együtt Lisszabonba küldte.²⁰ Amikor 1751. november 14-én Starhemberg megérkezett Madridba, Esterházy kénytelen volt elismerni: „Ami az egészségemet illeti, ez a világ legsajnálatosabb körülményei között van [...] Most, hogy minden elképzelhető eszközt használtam, és az orvosok már nem

¹⁴ Uo. Nr. 10 ex Jun. 1746.

¹⁵ Lásd Ezer év törvényei <https://net.jogtar.hu>, letöltés 2019. márc. 27.

¹⁶ Esterházy Miklós Corfiz Ulfeldtnék. Madrid, 1751. júl. 21. ÖStA HHStA Staatenabteilungen (a továbbiakban: StA) Spanien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 77, Mappe 932, fol. 102r–104v.

¹⁷ Esterházy Miklós Corfiz Ulfeldtnék. Madrid, 1751. aug. 21. Uo., Mappe 936, fol. 7r.

¹⁸ Esterházy Miklós Corfiz Ulfeldtnék. Madrid, 1751. szept. 20. Uo., Mappe 936, fol. 46v.

¹⁹ Esterházy Miklós Corfiz Ulfeldtnék. El Molar, 1751. okt. 3. Uo., Mappe 938, fol. 16r.

²⁰ Mária Terézia Georg Starhembergne. Bécs, 1751. szept. 18. Uo., Mappe 933, fol. 86r–91r.

tudják, melyik más gyógyszert adjanak nekem, de mindenki egyetért abban, hogy visszaszerezhetetlen az egészségem ebben az országban, ahol az éghajlat annyira szörnyű, ezért sajnós el kell mennem [az országból] a nyomorult betegségem miatt, amely most már az ötödik hónapban tart, és naponta rosszabbodik.”²¹

Bár Madridba a helyére már hivatalosan Starhemberget nevezték ki – akit majd Cristoph Migazzi (1714–1803) jövendő bécsi érsek és kardinális váltott –, a betegség, amely Esterházy egészségét örökre tönkretette, pályáját nem törte meg. Sőt, új megbízások vártak rá: először Hannoverbe kellett volna utaznia, ahová 1752 augusztusában II. Györgyöt (angol királyt és hannoveri választófejedelmet) is várták, utána pedig Londonba kellett volna készülődnie, ahova császári követnek szándékozták kinevezni. A bécsi brit követ Robert Keith jelentéseiben nagyon dicsérte a jövendő követet.²² Esterházy 1752 nyarát Bécsben töltötte, ahol a császári házaspár örömmel fogadta őt. Meglátogatta Ferenc császárt a holicisi (Holič, Szlovákia) birtokán, gyógyíttatta magát Baden bei Wienben és Karlsbadban (Karlovy Vary, Csehország). Teltek a hetek, de még mindig nem foglalkoztak a közelgő utazás részleteivel. Végül hiába várták Esterházyt Hannoverben. A nagy-britanniai és hannoveri követ október utolsó napján ezt írta Bécsbe: „Nem sokkal az indulás előtt herceg [Newcastle] uram megkérdezte, hogy kit fognak kinevezni a császári udvar londoni képviselőjére, mivel a britek már tudják, hogy Esterházy gróf nem megy hozzájuk. Kénytelen voltam a tudatlanságomra utalnom.”²³

Irány Szentpétervár!

Esterházy Miklós szentpétervári kinevezésének okát Johann Joseph Khevenhüller-Metsch (1706–1776) naplója árulja el: gróf Rudolf Colloredo (1706–1788) birodalmi alkancellár, értesülve, hogy Carl Ludwig (1698–1867) testvérét Szentpétervárra nevezték ki²⁴ a Bécsbe visszatérő báró Johann Franz Pretlack (1708–1767) helyére, a kancellár mindent megtett, hogy testvére helyett – annak gyenge egészségére hivatkozva – bárki mást küldjenek az orosz fővárosba.²⁵ Beavatkozását siker koronázta, Colloredo Londonba ment, Esterházy Miklós pedig Szentpétervárra. Kinevezését

²¹ Esterházy Miklós Mária Teréziának. Madrid, 1751. nov. 6. Uo., Mappe 936, fol. 42r.

²² Robert Keith Thomas Pelham-Holles, Newcastle herecegének. Bécs, 1752. febr. 19. The National Archives, London, SP 80/188 (oldalszám nélkül).

²³ Johann Vorster Corfiz Ulfeldtnak. Hannover, 1752. okt. 30. ÖStA HHStA StK DK, Hannover, Korrespondenz. IX 1752–1806.

²⁴ Carl Ludwig Colloredót már régen kiválasztották a következő bécsi szentpétervári nagykövetnek, 1751-ben báró Pretlackkal együtt már utazott Oroszországba, ahol nagyon kedvelték. Lásd *Scspekin, J.*: Russzko-avstrijszkij szozuz i. m. 152.

²⁵ Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeister 1742–1776: 1752–1755. Hrsg. Rudolf Khevenhüller-Metsch – Hanns Schlitter. Wien–Leipzig 1910. 89.

1753. február 11-én vasárnap, az istentisztelet után az udvarnál hirdette ki Karl Maximilian Dietrichstein (1702–1784) császári kamarás.²⁶ Egy héttel később, február 17-én a bécsi oroszországi nagykövet, gróf Hermann Karl Keyserling (1697–1764) arról tudósította Erzsébet cárnőt, hogy személyesen ismeri az új követet még Drezdából, ahol Esterházyt „jószellemű, kellemes természetű és kifejezetten rugalmas embernek” ismerte meg. Óvatosan elhallgatta azt a tényt, hogy a gróf milyen botrányos körülmények között hagyta el a szász udvart.²⁷

A császári-királyi rendeletből következett, hogy Esterházyné családja, ennek oroszországi kapcsolatai is fontos szerepet játszottak a diplomata új kinevezésében. Az elhunyt Lubomirski herceggel való rokonság, akinek jó hírneve és széles ismeretése volt az orosz udvarnál, nagyban közrejátszott abban, hogy Esterházy Miklósrá esett a választás a szentpétervári új osztrák nagyköveti tisztség betöltésében.²⁸ Ugyanakkor Mária Terézia a jövődő nagykövettel folytatott személyes beszélgetése során egyértelművé tette, hogy csak három évre szól a megbízás, és a gróf hazatérése után a tekintélyének megfelelő udvari tisztséget ajánl majd fel neki.²⁹ Ebben a reményben készült az útra Esterházy. A felesége és gyermekei Bécsben maradtak.

Az első szövetséget 1726-ban írták alá Bécs és Szentpétervár között.³⁰ Azóta tíz követ és nagykövet váltotta egymást, egyik sem maradt két vagy két és fél évnél hosszabb időre, nem egyszer pedig csak a követségi titkár képviselte a bécsi udvart meghatalmazott ügyvivőként.³¹ A két birodalom ideális partner volt egymás számára, hiszen nem voltak egymással szemben területi igényeik, ugyanakkor akadt egy közös ellenségük – az oszmánok. Bécsnek szüksége volt egy olyan szövetségesre, akivel egységesen léphetett fel Lengyelország, Franciaország (később Poroszország) és a Porta ellen. Az orosz cárok pedig e szövetség révén a nagyhatalmi „koncert” részeseivé váltak. Az 1726. évi szövetség eredményeként a két hatalom együttesen lépett fel az 1730-as években a lengyel örökösödési háborúban, valamint az oszmánok elleni háborúban is.³²

²⁶ ÖStA HHStA Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle Bd. 24. fol. 12v.

²⁷ Hermann Carl Keyserling I. Erzsébetnek. Bécs, 1753. febr. 17. Arhiv vnesnej politiki rosszizszkoj imperii [Az Orosz Birodalom Külpolitikai Levéltára, továbbiakban: AVP RI], fond 32, opisz 1, gyelo 4, liszt 131.

²⁸ Mária Terézia leirata Johann Franz Pretlacknak. Bécs, 1753. jan. 10. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 161, fol. 64r.

²⁹ Esterházy Miklós Esterházy Ferencnek. Bécs, 1753. március 15. MNL OL P 197 Familiaria 20. cs. 67. fasc. 7. sz.

³⁰ *Christian Steppan*: Akteure am fremden Hof: Politische Kommunikation und Repräsentation kaiserlicher Gesandter im Jahrzehnt des Wandels am russischen Hof (1720–1730). (Schriften zur politischen Kommunikation 22.) Göttingen 2016.

³¹ *Olga Khavanova*: Nyolc uralkodó, tizenkét követ és negyven év a kemény hideg klíma országában. In: *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* 44. (2017) 323–331.

³² *Szergej Nyelipovics*: Szojuz dvuglavyh orlov: russzko-avstrijszkij voennyj aljansz vo vtoroj csetverti XVIII. veka. Moszkva 2010. 31–32.

A bilaterális kapcsolatok első fázisa kölcsönös engedményekkel járt: Oroszország 1731-ben elismerte a Pragmatica Sanctiót, majd 1742-ben az osztrák örökösödési háború nehézségei között Bécs elismerte az orosz cárok császári címét. Mindazonáltal ez még mindig nem volt tényleges együttműködés. Egyik szövetséges sem gondoskodott arról, hogy értesítse a másikat a szándékairól, teendőiről, vagy nélkülözhetetlen információkkal lássa el partnerét. Egyikük sem volt hajlandó megkötni az elkerülhetetlen kompromisszumokat, vagy feláldozni érdekeit a másik javára. Más szóval: az érintkezésük felületes maradt, kölcsönösen nagyfokú gyanakvással és bizalmatlansággal fűszerezve.

Az osztrák örökösödési háború több tekintetben is az orosz–osztrák szövetség tartóssági tesztje lett. 1743-ban (nincs kizárva, hogy a francia intrikák miatt) Erzsébet cárnő leleplezte az ellene irányuló „államcsínyt”, amelynek – a felháborodott uralkodónő szerint – az volt a célja, hogy az általa levert és börtönbe záratott kiskorú VI. Iván cár kerüljön hatalomra.³³ A gyanúsítottak között volt az osztrák követ, Anton Botta d’Adorno márki (1688–1774) is, aki az államcsíny leleplezése idején már elhagyta az országot. Ennek ellenére a cárnő kijelentette a bécsi udvarnak, hogy már nem tartja magát az osztrákok szövetségesének, így az orosz bosszúvágy kielégítésére Botta márkot a grazi várbörtönbe vetették. Mária Terézia kényszerítette magát, hogy írjon egy sajátkezű francia nyelvű levelet az orosz cárnőhöz, amelyben a két birodalom közötti botrányt a közös ellenségek intrikájának tulajdonította.³⁴ A diplomáciai botrány elsimítására csak 1746-ban került sor, amikor a két udvar felújította és részletezte a bilaterális szövetségi szerződést.³⁵ Ennek tételeit 1753-ban a nagykövet, báró Johann Franz Pretlack erőfeszítései révén megerősítették. Az ő helyére nevezték ki Esterházy Miklóst.

A februári audiencia után édesapjához intézett levele szerint Esterházy még arra számított, hogy hat vagy hét hete van hátra az oroszországi indulásig. Búcsút vett az öreg Esterházy Ferencről, megrendelte a szükséges holmikat és élelmiszereket: a hosszú listán szerepelt többfajta sajt és sonka, olívaolaj, borok, aszalt gyümölcsök.³⁶ Az utazásra végül csak kora ősszel került sor: a gróf 1753 nyarat Karlsbadban töltötte, hogy egészségileg megerősödjön.³⁷

³³ *Francine Dominique Liechtenan*: La Russie entre en Europe: Élisabeth Ire et la guerre de Succession d’Autriche. Paris 1997.

³⁴ Mária Terézia I. Erzsébetnek. Bécs, 1745. dec. 31. AVP RI, fond 32, opisz 2, gyelo 132b liszt 3.

³⁵ *Dir. Friedrich (Fedor) Martens*: Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères. Tome 1. Traités avec l’Autriche, 1648–1762. St.-Petersbourg 1874. 28–44.

³⁶ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1753. nov. 29. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 36, fol. 119v–120r-v.

³⁷ Rudolph Joseph Colloredo Johann Franz Pretlacknak. VENDORF nächst WIEN, 1753. máj. 24. Uo. Russland I, Kt. 36, fol. 96r.

Ősszel végre megérkezett Szentpétervárra, majd Moszkvába, ahol Erzsébet orosz cárnő ideiglenesen tartózkodott. 1753. november 29-én ünnepélyesen átadta az I. Ferenc és Mária Terézia által kiadott megbízóleveleket, melyekben – többek között – ezt írta az osztrák uralkodónő: „Erre a tisztségre azt a férfit választottam, akit, tekintettel az előkelő származására és a megbízások teljesítése során megmutatott hűségére, óvatosságára és buzgóságára, méltónak találtam.”³⁸ Az elegáns dicséretre válaszolva az orosz cárnő elégedettségét fejezte ki a korábbi sikeres tárgyalásairól híres diplomatával kapcsolatban, aki ezentúl a szövetséges osztrák udvart képviseli Szentpéterváron. Erzsébet megígérte, gondoskodik arról, hogy az új nagykövet oroszországi tartózkodása kellemes legyen.³⁹

Esterházy mindig tudatában volt annak, hogy ő a bécsi császári udvar képviselője, sőt egy ideig az egyetlen nagyköveti ranggal rendelkező diplomata az orosz fővárosban. A grófné nagy benyomást tett az orosz udvar pompájára: „A fényűzés itt annyira extravagáns, hogy felülmúl minden leírást, amelyet az indulásom előtt hallottam.” Ez a körülmény majd többször is ürügyként szolgált számára, hogy reprezentatív célokra kérjen rendkívüli finanszírozást. Az orosz fővárosban nagyszámú személyzetet tartott: magántitkárt, két inast, szakácsot és konyhalegényeket, fodrászt, futárt, kocsist, vízholdárt, szobaszolgákat és mosónőt.⁴⁰

Esterházy kísérete

Édesapjához írt, már többször idézett levelében Esterházy az apja segítségét kérte olyan megbízható fiatal emberek keresésében, akiket magával vihet Oroszországba. A diplomata külön hangsúlyozta, hogy ne legyen közöttük szerb⁴¹ nemzetiségű, mert sose lehet tudni, mit fog fontosabbnak tartani: a magyar gróf vagy az orosz hitsorsosai iránti hűséget.⁴² Szentpétervári jelentéseiből és orosz forrásokból tudjuk, hogy Keglevics gróf már Madridba elkísérte Esterházyt, és egészen 1760-ig kíséretének tagja volt.⁴³ Ha nem téved

³⁸ Mária Terézia által kiadott megbízólevél. Bécs, 1753. okt. 17. AVP RI, fond 32, opisz 2, gyelo 167.

³⁹ AVP RI, fond 32, opisz 1, 1753. gyelo 6, liszt 13.

⁴⁰ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1753. nov. 29. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 36, fol. 119v–120r-v.

⁴¹ Még Pretlack nagyköveti missziója alatt, 1751-től engedélyezte Mária Terézia a magyarországi szerbek kivándorlását Oroszországba, az ún. Új Szerbiába, ahol nekik kiváltságos státuszt biztosítottak, majd amikor a kivándorolni akarók száma drasztikusan növekedett, már megtiltotta a további akciókat. Lásd pl. *Kiss Miklós*: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely 1909.

⁴² Esterházy Miklós Esterházy Ferencnek. Bécs, 1753. márc. 15. MNL OL P 197 Familiaria 20. cs., fasc. 67. 7. sz.

⁴³ Ulfeldt szerint az ifjú Keglevics édesapja, gróf Keglevics József évente 2000 Ft-ot fizetett Esterházy-nak a fiával kapcsolatos költségekre. Lásd Ulfeldt Starhembergnek. Bécs, 1751. nov. 15. ÖStA HHStA StA Spanien, Kt. 77, Mappe 939, fol. 108r.

Nicolaus Preradovich, akkor itt gróf Keglevics Józsefről (1729–1791/1792),⁴⁴ a későbbi koronaőrrel van szó.⁴⁵ Mielőtt Esterházy Szentpétervárra indult, gróf Batthyány Károly József (1697–1772), József főherceg trónörökös főudvarmestere és Keglevics patrónusa helyet ajánlott neki a trónörökös udvarában (József főherceg és trónörökös kíséretében), de a fiatal gróf végül Esterházyval Szentpétervárra ment. 1759-ben a misszió már a második hároméves periódust töltötte az orosz fővárosban, és a harmincéves férfinak ideje volt családot alapítani és udvari állást vagy tisztséget szerezni. Esterházy márciusban arra kérte Kaunitzot, majd 1759. szeptemberben Colloredót, hogy engedélyezze Keglevicsnek a hazatérést Oroszországból.⁴⁶

A nagykövet kíséretének másik tagja „Kempelen kapitány” volt, aki nem más, mint Kempelen János Nepomuk (1729–1801), a későbbi tábornok és a Szent István-rend kiskeresztjének birtokosa. Esterházy József gyalogezredéből került 1752-ben Oroszországba,⁴⁷ de távollétében is az ezred személyzetének nyilvántartásában szerepelt. Nincs kizárva, hogy a titkári feladatokat látta el Esterházy mellett: 1756 februárjában Kaunitz államkancellár felajánlotta neki, hogy titkári kinevezés nélkül, de követségi titkárnak járó fizetéssel Lisszabonba mehet a fiatal Johann Siegmund Friedrich Khevenhüller-Metsch (1732–1801) gróf mellé.⁴⁸ A hétéves háború kitörése miatt (esetleg más okból kifolyólag) végül Kempelen nem utazott Lisszabonba. Közben az oroszországi tartózkodása során katonatiszti járandóságát nem fizették, sőt miután egy Prága melletti csatában megsemmisült a regiment pénztára az összes dokumentációval, a remény is megszűnt a tartozás visszaszerzésére.⁴⁹ 1758 februárjában Esterházy, aki napról napra várta a visszahívását, kérte Kaunitzot, hogy folyamodjon Mária Teréziához Kempelen kapitány ügyében.

⁴⁴ Az orosz hatóságok fel voltak háborodva, hogy „Keglovics kamarás” az udvari fogadásokon szabadon társalgott külföldi diplomatákkal. Az orosz felháborodásra reagálva kénytelen volt Esterházy a misszió titkárára, Johann Philipp Eichenfeldre rábízni, hogy fegyelmezze és oktassa a fiatalembert. Lásd Arhiv knjazja Voroncova [Voroncov herceg levéltára]. Kn. 4. Moszkva 1872. 51.

⁴⁵ *Nikolaus Preradovich*: Das kroatische Element in der ungarischen Adelsnation. Ungarn-Jahrbuch: Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 9. (1978) 65. A szerző gróf Keglevics Józsefet hibásan oroszországi nagykövetnek nevezi.

⁴⁶ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitznak. Szentpétervár, 1759. márc. 21. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 41. Berichte des Grafen Esterházy aus St. Petersburg. 1759 I–III, fol. 166r–v; Esterházy Colloredonak, Strelna Mysa, 1759. szept. 2. Uo., Russland I, Kt. 37, fol. 1r–v.

⁴⁷ Lásd *Kulsár Krisztina*: Adalék a Helytartótanács 1769. évi reformjához. Albert szász-tescheni herceg első helytartói évei és 1768. évi előterjesztése. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Bp.–Győr 2012. 233.

⁴⁸ Wenzel Anton Kaunitz Kempelen Jánosnak. Bécs, 1756. febr. 11. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 163, fol. 46r–v.

⁴⁹ Kempelen János Esterházynek Miklósnak. Szentpétervár, 1758. nov. 18. Uo., Kt. 41, fol. 33 r–v.

Esterházy és a szentpétervári udvar

Mária Terézia az utasításaiban külön hangsúlyozta, hogy: „A mi Örökös Tartományaink és az Orosz Birodalom között semmi ok nincsen az állami érdekek szembeállítására, titkos féltékenységre vagy ellenségeskedésre, ahogy ez néha előfordul szomszédok között. Éppen ellenkezőleg, a két hatalom érdekei, tekintettel a Portához és a Porosz Királysághoz való veszélyes közelségre, teljes mértékben egybeesnek.”⁵⁰ Esterházy az orosz politika vezéralakjairól még a bécsi Államkancelláriában, majd pedig Szentpéterváron, az osztrák misszióban tájékozódott. A helyzet sajátossága abban állt, hogy a bécsi udvar régi barátja, Alekszej Besztuzsev főkancellár mély ellenszenvet érzett Esterházyval szemben. Mária Terézia többször is utasította a nagykövetét, hogy addig, ameddig a főkancellár nem vesztí el teljesen hitelét, mindenütt és minden alkalommal kedvét és bizalmát kell keresnie.⁵¹ Charles Hanbury Williams (1708–1759) brit követ a következőket jelentette Londonba 1755-ben: „Ő Excellenciája tud a birodalmi nagykövet helyzetéről az itteni udvarnál. A Kancellár hűvös magatartása idegenkedéssé vált, és viselkedése nagy hatással van Ő Felségére, aki minden alkalmat kihasznál, hogy megalázza Gróf Esterházyt. Egyelőre nem ismerem ennek a valódi okát, ebben az állapotban találtam a dolgot.”⁵²

Nem tartva Botta márki sorsának megismétlődésétől, amikor az orosz udvari pártok harcaiba való beavatkozás az orosz–osztrák szövetség ideiglenes szakadásához vezetett, Esterházy a főkancellár elleni intrikákban tevékenyen részt vett. Miután értesült arról, hogy Besztuzsev belekeveredett a trón körüli intrikákba, melyek célja a poroszbarát Péter nagyherceg (a jövődő III. Péter cár) kiiktatása és Katalin nagyhercegnő (a jövődő II. Katalin cárnő) kormányzósága alatt a kis- korú fia, Pál (a jövődő I. Pál cár) trónra ültetése volt, Esterházy Paul François l’Hospital francia követtel együtt 1758-ban mindent megtett azért, hogy Erzsébet cárnő Besztuzsevet tisztségeitől megfossza és száműzetésbe küldje. A magyar gróf a Szentpétervárra érkező Adolf Nicolaus Buccow (1712–1764) osztrák tábornoktól értesült arról, hogy az bizalmas beszélgetéseket folytatott az orosz főkancellárral, és látta Katalin nagyhercegnő Sztjepan Aprakszin (1702–1758) tábornoknak írt levelét, amelyben az államcsíny lehetőségét említette. Esterházy beszámolt a levél tartalmáról Erzsébet cárnőnek, utána együtt gyakoroltak nyomást Mihail Voroncov (1714–1767) alkancellárra, hogy megsürgessék Besztuzsev eltávolítását.⁵³

⁵⁰ Mária Terézia Esterházy Miklósnak. Bécs, 1755. szept. 9. Uo., Kt. 162, fol. 17r.

⁵¹ Lásd pl. Mária Terézia Esterházy Miklósnak. Bécs, 1753. okt. 19. Uo. Kt. 161, fol. 14v.

⁵² Charles Hanbury Williams Robert Darcynak Holderness grófjának. Szentpétervár, 1755. jún. 28. The National Archives, London, Secretaries of State: State Papers foreign, Russia, SP 91/60 (oldalszám nélkül).

⁵³ *Szokolovjev*, Sz.: Isztoria Rosszii i. m. 589.

Esterházy a cárnő kedvencével, gróf Ivan Suvalovval (1727–1797) sem találta meg a közös hangot. Nyolc év után a következőket írta Kaunitzknak: „A legnagyobb baj itt az a feltörhetetlen szeretet, amellyel ez az uralkodó kötődik Suvalov kamaráshoz, akinek hűségébe, buzgóságába és ügyességébe sajnos annyira bízik, hogy ő szinte mindent az értelme és akarata szerint érvényesíthet [...]. Ez a kamarás több erőforrással rendelkezik, mint bárki más.”⁵⁴ Ennek ellenére a cárnő kedvencének nagybátyjával, a mindenható Petr Suvalovval (1711–1762) bizalmas barátságot ápolt. Egyetlen fia, Andrej (1744–1789) érdekében azt kérte az orosz államférfi, hogy a 18 éves fiatalembernek a császári házaspár ajándékozzon egy I. Ferenc-portréminiaturát. Ugyan Esterházy ezt alaptalanul túlzott elvárásnak tartotta, mert ilyen ajándékokat csak az idősebb, érdemesebb udvaroncoknak szokott küldeni a bécsi udvar, de mivel az ifjú apja tényleges kormányfő lett Erzsébet cárnő uralkodása végén, akitől az éppen folyó háborúban a két hadsereg sikeres együttműködése függött, megszerezte hát a fiatalembernek Mária Terézia gyémántokkal díszített portréját.

Még Besztuzsev bukása előtt, de főleg utána, a poroszbarát Voroncov alkancellárral személyesebb és közvetlenebb kapcsolatot alakított ki. A száműzött főkancellárhoz képest sokkal szerényebb politikai képességekkel rendelkező Voroncov szívesen vállalta a közvetítő szerepét Esterházy és a cárnő között, és a diplomatát néha elkísérte a privát audienciákra is. Ezért két testvére, Ivan és Roman, Mihailhoz hasonlóan, szent-római birodalmi grófi címben részesült. Sőt, mikor 1760 végén Voroncov vejét, báró Alekszandr Sztroganovot (1733–1811) nevezte ki a cárnő a követség élére, amely József főherceg trónörökösét pármái Izabellával között házassága alkalmából köszöntötte, Esterházy saját feleségét bízta meg, hogy az etikettben járatlan házaspárnak megtanítsa az udvari viselkedés szabályait.

Esterházy a bécsi udvar dicsőségét és Mária Terézia uralkodónő hírnevét minden alkalommal és minden rendelkezésre álló eszközzel megvédte. 1754 novemberében diplomáciai botrány tört ki, amikor egy udvari bál alatt a diplomatákra kinn várakozó egyik cseléd az orosz cárnő nevét hangosan csúnya szavakkal illette, és megverte az őrkatonákat. Mivel nem lehetett pontosan tudni,⁵⁵ hogy melyik diplomata szolgálai viselkedtek botrányosan, az orosz külügyi kollégium egy hivatalnokot küldött mindegyik követhet azzal az utasítással, hogy derítse ki, ki volt a bűnös, valamint oktassa ki az idegen diplomatákat, hogy ilyen eset többé ne fordulhasson elő. Voltak diplomaták, akik a játékszabályt elfogadták és

⁵⁴ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1760. dec. 7. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 43, fol. 121r.

⁵⁵ Később kiderült, hogy a svéd követ Posse cselédje volt. A diplomata a legszigorúbb büntetést kérte a randalírozóknak, de a cárnő megelégedett azzal, hogy a szolgák elnézést kértek gróf Alekszandr Buturlin moszkvai kormányzótól. Lásd Arhiv knyjazja Voroncova, Kn. 4., 49.

udvariasan teljes megértést mutattak, de akadtak olyanok is, akik panaszkodni kezdtek, hogy egy orosz cseléd sem viselkedik jobban a külföldi diplomatákkal szemben. Csak Esterházy volt az, aki feltűnően demonstrálta elégedetlenségét, amiért valaki őt ki meri oktatni a személyzete megfegyverzésének módjáról, miközben annak semmi köze sem volt az említett ócsárláshoz.⁵⁶

Történtek azonban olyan incidensek is, amikor éppen Esterházynak kellett védenie a saját embereit. Egyik apródja, Dabacourt, 1759. december elején egy francia kereskedő társaságában kiment éjjel szánkózni a szentpétervári utcákra. Az egyik sarkon velük szemben más szánkók tűntek fel nagy sebességgel. A két-ségbeesett fiatalember tüzet nyitott pisztolyából, ami véletlenül éppen vele volt. Az incidensnek szerencsére nem lett áldozata, másként az Orosz Birodalom elveszítette volna két fényes főurat, akik később II. Katalin legkiválóbb államférfiai közé tartoztak. Mindkettőről már korábban esett szó: egyik gróf Petr Suvalov fia, Andrej, a másik pedig Voroncov kancellár veje, báró Alekszandr Sztroganov volt.⁵⁷ Ami az apródot illeti, Esterházy gondoskodott arról, hogy minél hamarabb elhagyja Szentpétervárt.

Betegség a nagyhatalmi politika mérlegén

Esterházy egészen a hétéves háború kirobbanásáig bízott benne, hogy követsége csak három évig fog tartani. Már az első orosz tél gondot okozott a gróf egészségi állapotában: 1754 végén visszatértek gyomorfájdalmai, 1755-ben pedig a gyomorgörcs rohamai súlyosbodtak. Az udvari orvosok a kőrisbogár (*cantharis vesicatoria*) használata mellett döntöttek.⁵⁸ A homeopáták hagyományosan használják ezt a bogarat mindenféle gyulladás ellen, beleértve a gyomor-bél traktus görcseit is.⁵⁹ Mindazonáltal az orvosok egyhangúlag leszögezték, hogy Esterházy egészségének helyreállítására nincs más gyógyszer, mint a karlsbadi ásványvizek.

A szentpétervári udvar figyelmesen követte a diplomata betegségéről egyre jobban terjedő pletyka minden mozzanatát. 1755 februárjában Erzsébet cárnő felvilágosítást kért gróf Keyserlingtől, bécsi nagykövetétől, vajon várható-e, hogy rövid időn belül valóban gróf Anton de La Puebla jön gróf Esterházy helyére. Külön hangsúlyozta, hogy teljesen meg van elégedve a nagykövettel, és kérte, hogy erről

⁵⁶ AVP RI, fond 32, opisz 1, 1754, gyelo 5, liszt 173v–174v.

⁵⁷ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1759. dec. 4. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 42, fol. 81v.

⁵⁸ Esterházy Miklós Mária Teréziának. Szentpétervár, 1755. nov. 13. Uo. Kt. 37, fol. 96r.

⁵⁹ Erről és a hasonló kezelési módszerekről lásd *Marija Pirogovszkaja*: Dnyevnik bolnogo szeredini 18 veka: vzgljad iz Rosszii. In: Zaboti i dni szekund-majora Alekszeja Rzszevszkogo. Red. Igor Fegyukin. Moszkva 2019. 62–66.

külön értesítse gróf Kaunitz államkancellárt.⁶⁰ Ezzel egyidőben Besztuzsev fő-kancellár titkosírással írt levélben arról érdeklődött, hogy valóban szándékozik-e Esterházy gróf – aki az itteni durva klímától szenved – Bécsbe visszatérni.⁶¹ Ezekre Keyserling kénytelen volt válaszolni, és tájékoztatta a főkancellárt, hogy Kaunitz arról biztosította őt: Esterházy továbbra is Szentpéterváron marad.⁶²

A romló egészségről szóló állandó panaszokban mennyi volt a diplomata hipochonder természetéből, mennyi a bécsi udvar ravasz zsarolásából, és mennyi az igazi szenvedésből, már nem lehet tudni. Az 1755. őszi események számos feltételezésre adnak lehetőséget. 1754. október 1-jén (a julián naptár szerint szeptember 20.) Péter főherceg trónörökösnek fiúutóda született. Erzsébet cárnő gróf Karl von Sievers (1710–1774) vezetésével küldöttséget indított Bécsbe, hogy felkérje Mária Teréziát és I. Ferencet, vállalják el Pál főherceg mellett a keresztszülői tisztséget.⁶³ 1755. április 1-jén Szentpétervárra érkezett gróf Ludwig Zinzendorf (1721–1780) azzal a megbízatással, hogy gratuláljon az orosz cárnőnek és a trónörökösnek.⁶⁴ Alig három hónap elteltével, július 26-án visszafelé indult, Esterházyt azonban augusztusban megint gyomor-kólika támadta meg.⁶⁵ Ismétlődött a helyzet, amelybe 1752-ben Madridban került: Bécsbe ment a futár azzal a kéréssel, hogy sürgősen intézkedjenek gróf Zinzendorf mihamarabbi visszatéréséről Szentpétervárra.⁶⁶ A Bécsből induló futár Lübeckben érte el Zinzendorft, akinek a rendelet értelmében vissza kellett fordulnia, hogy a halál küszöbén álló Esterházy helyébe lépjen.⁶⁷ A kétségbeesett követ elindult az orosz főváros felé, és november 5-én ismét Szentpétervárra érkezett. Megjelenése nagy felháborodást váltott ki az orosz udvarnál. Közben Esterházy jobban lett, és október 21-én kelt jelentésében visszavonta a lemondását.⁶⁸ A következő év elején ezt írta Mária Terézia a szentpétervári nagykövetének: „Éljünk azonban abban a reményben, hogy ez a támadás nem okoz további rossz következményeket, de az egészsége javulni fog a közeledő szép időben.”⁶⁹

⁶⁰ I. Erzsébet Hermann Carl Keyserlingnek. Szentpétervár, dátum nélkül, AVP RI, fond 32, opisz 1, 1755, gyelo 3, liszt 136.

⁶¹ Alekszej Besztuzsev-Rjumin Hermann Carl Keyserlingnek. Szentpétervár, dátum nélkül, Uo. liszt 42v.

⁶² Hermann Carl Keyserling I. Erzsébetnek. Bécs, 1755. márc. 29. (18.). Uo., gyelo 4a, liszt 104r.

⁶³ Lásd AVP RI, fond 32, opisz 1, 1754, gyelo 8.

⁶⁴ Az elhangzott beszédeket lásd AVP RI, fond 32, opisz 1, 1755, gyelo 6. Rövid ismertetést az elhangzott beszédek szövegével lásd Wienerisches Diarium, 1755. jún. 4., 45. sz.

⁶⁵ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1755. szept. 2. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 37, fol. 118r–120r.

⁶⁶ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1755. szept. 30. Uo., fol. 145r–147v.

⁶⁷ Wenzel Anton Kaunitz Ludwig Zinzendorfnak. Bécs, 1755. okt. 16. Uo., Kt. 162, fol. 57r–64v.

⁶⁸ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitzknak. Szentpétervár, 1755. okt. 21. Uo., Kt. 37, fol. 11r–15v.

⁶⁹ Mária Terézia Esterházy Miklósnak. Bécs, 1756. márc. 13. Uo., Kt. 163. fol. 85 r.

A betegségnek volt egy „pozitív” következménye: Esterházy elnyerte a cárnő rokonszenvét, és egyre bizalmasabbá vált a viszonyuk. A cárnő rendelkezésére bocsátotta Szentpétervár melletti sztrelnai nyári „házikóját” (ennek közelében gyógyvizek voltak), és szükség esetén az orvosait is elküldte az osztrák diplomatahoz. Ugyanakkor az európai külpolitikai helyzet tapasztalt és jártas diplomata jelenlétét követelte meg Szentpéterváron. Amikor lejárt a hároméves időszak, 1756-ban éppen kitört a hétéves háború, így ekkor a nagykövetszere nem volt sem lehetséges, sem kívánatos. Ezért Esterházy követségét határozatlan időre meghosszabbították.

Hatáskörön túl

A hétéves háború folyamán⁷⁰ egészen 1761-ig, amikor Erzsébet halálát követően III. Péter kilépett a háborúból, a bécsi és szentpétervári udvar között szoros együttműködés volt. Futárok jöttek-mentek közös támadásokat összehangoló tervrajzokkal, delegációk érkeztek, akik köszöntötték a szövetségest a frissen aratott győzelem alkalmából. A bécsi udvar osztogatta a birodalmi grófi címeket, a szentpétervári udvar értékes ajándékokkal viszonzta azt. Az orosz–osztrák szövetség fenntartása érdekében Esterházy Miklós sem riadt vissza egy kis hivatali „visszaélés”-től azért, hogy Oroszország belépjen abba a bonyolult nemzetközi szerződési rendszerbe, amely Poroszország ellen irányult. Miután gróf Wenzel Anton Kaunitz államtitkárnak 1756-ban az úgynevezett diplomáciai forradalom eredményeképpen sikerült a Habsburg Birodalom örök ellenségével, Franciaországgal megbékülni és a frissen kialakult angol–porosz koalíció ellen egy új szövetséges szerződést megkötöni, az osztrák diplomácia célja nem volt más, mint hogy az orosz udvart csatlakoztassa a Bécs és Versailles közötti szövetséghez. A tárgyalások nehezen haladtak, az orosz fél tétovázott és tartózkodott a határozott lépésektől. Esterházy ekkor kockázatos lépésre szánta el magát: 1760. április 1-jén (a julián naptár szerint március 21-én) anélkül írta alá az új osztrák–orosz védelmi szövetséget, hogy ehhez Bécsből megérkezett volna a legfelsőbb uralkodói jóváhagyás.⁷¹ Mária Terézia belátva, hogy a kockázat vállalása indokolt volt, ugyan megfeddte engedetlen nagykövetét, de elnézte ezt a kihágását.⁷² Esterházynak köszönhetően ugyanis egyelőre meggyengült az orosz külpolitika poroszbarát iránya. A két birodalom sikeres

⁷⁰ *Franz A. J. Szabo: The Seven Years War in Europe, 1756–1763.* London 2008.

⁷¹ *Martens, F.: Recueil des traités* i. m. 189–191.

⁷² Mária Terézia Esterházy Miklósnak. Bécs, 1761. máj. 24. ÖStA HHStA Staatskanzlei, Friedensakten, Kt. 63. 1761. Kongress von Augsburg – Beilagen zur Instruktion Herrn Grafen von Seilern, fol. 421r-v.

együttműködését csak az zavarta meg, hogy a cárnő halálosan beteg volt, unokaöccse és trónörököse, Péter pedig rajongott II. Frigyesért. Esterházy többször is írta Kaunitz-nak: csak azt kívánja, hogy addig éljen az orosz cárnő, ameddig vége lesz a háborúnak, mert csak akkor lehet arra számítani, hogy megtarthatják az osztrák hadsereg által megszerzett területeket, és sikeresebben tudják majd lefolytatni a békétárgyalásokat.⁷³

A várva várt visszatérés

1761 tavaszán megérkezett az Esterházy által régóta várt visszahívás, de a súlyosan beteg cárnő csak szeptember elején adhatott búcsúfogadást a magyar főúr-nak. Bécsbe visszatérve Esterházy nagy elismerésekre számíthatott, ami valóra is vált. 1762 júniusában kinevezték a nem sokkal korábban alapított magyar nemesi testőrség kapitányának, és tábornoki ranggal jutalmazták. Még Oroszországban elfogadta Sáros vármegye főispáni tisztségét, de egészségére hivatkozva kérte, hogy legyen mellette egy főispáni helyettes. 1763-ban megkapta az Aranygyapjas-rendet. Egészségi állapota azonban nem javult. Egyre többet betegeskedett, és 1764-ben 53 évesen Karlsbadban elhunyt.

A szentpétervári követség az utolsó állomás volt a gróf karrierjében. Ez alatt a nyolc év alatt becsületesen képviselte udvarát a távol lévő Oroszországban. Ugyanakkor erőtlen volt ahhoz, hogy Oroszország nagy hatalmi ambícióit a bécsi udvar érdekeivel összeegyeztesse. Jevgenyij Scsepkin (1860–1920) orosz történész, aki a múlt század elején alapos kutatásokat végzett a szentpétervári, bécsi és koppenhágai levéltárakban, úgy vélte, hogy Esterházy hóbortos természetének, amelyre gyakran rácsodálkoztak az orosz udvarban, az lehetett az oka, hogy felületesen ismerte az orosz politikai kultúrát, illetve az állami gépezet sajátosságait. Amennyire igyekezett alkalmazkodni az idegen rendszerhez Johann Franz Pretlack, Esterházy annyira nem. Megfeledkezett arról, hogy Oroszország politikai rendszere sokkal fiatalabb, s ezért egyszerűbb is.⁷⁴ 1761-ben hazaindulása előtt Esterházy ezt írta: „Oroszország nem olyan, mint más országok, sehol sem kerül annyiba egy szimpla és ésszerű megoldás, mint itt, ahol az állandó ellenmondások nagyban és kicsiben mindennapi szokássá válnak.”⁷⁵ II. Katalin egyik bizalmasa, Jekatyerina Daskova (1743–1810) hercegnő, gróf Mihail Voroncov unokahúga fejtette ki 1782-ben Kaunitz államkancellárnak azt a véleményét, amely bizonyítja, hogy soha nem volt egyszerű

⁷³ *Khavanova, O.*: Búcsú Szentpétervártól i. m. 195.

⁷⁴ *Scsepkin, J.*: Russzko-avstrijszkij szojuz i. m. 200.

⁷⁵ Esterházy Miklós Wenzel Anton Kaunitz-nak. Szentpétervár, 1761. júl. 16. ÖStA HHStA StA Russland II, Kt. 44. fol. 4.

az orosz–osztrák szövetséget létrehozni és fenntartani: „Egy olyan hatalmas országnak, mint Oroszország, amely minden erőforrással rendelkezik, nincs szüksége külső szövetségesre.”⁷⁶ Esterházy Miklós hosszú külügyi szolgálatának tapasztalataiból pedig tudta, hogy ez így igaz.

FROM MADRID TO ST. PETERSBURG

Count Miklós Esterházy, the first Hungarian Career Diplomat of Maria Theresa

by Olga Khavanova

SUMMARY

Count Miklós Esterházy (1711–1764), brother of Ferenc Esterházy, Hungarian royal chancellor, was one of those Hungarian aristocrats who were employed as professional diplomats by the Viennese court. Having studied, together with his younger brother Ferenc, at one of Europe's oldest noble academies at Lunéville in Lotharingia, from October 1732 to April 1733, Count Miklós went on a Kavalierstour. In 1738 he obtained part of a councillorship at the Hungarian Royal Lieutenancy Council. In 1741 he was chosen by Maria Theresa as ambassador extraordinary to Great Britain, probably on account of his general acquaintance with European affairs and in particular his familiarity with London. Thus began Miklós Esterházy's twenty-year-long diplomatic career: having served at Lisbon, Dresden, and Madrid, in 1753 he was transferred to St. Petersburg, where, as Imperial and Austrian ambassador, he served for eight years as the instrument of cooperation between the two courts in times of both peace and the Seven Years War. In the absence of the family and personal archives of the Count, the study reconstructs his career and analyses the experiences he underwent throughout its period on the basis of the reports of Esterházy himself.

⁷⁶ *Jekatyerina Daskova*: Zapiski 1743–1810. Moszkva 2009. 149. Többek között emlegeti „Keglovics grófot”, akit még szentpétervári tartózkodása idejéről ismert, és örömmel értesült róla, hogy II. József bizalmasainak a köréhez tartozott, lásd Uo. 147.

ADALÉKOK ESTERHÁZY II. PÁL ANTAL NÁPOLYI KÖVET PÁLYÁJÁHOZ*

Esterházy II. Pál Antal (1711–1762) nem tartozott azok közé, akik közvetlenül alakították hazánk sorsát. Személye mégis figyelemre méltó, mert tanultságának, tapasztalatainak, házasságkötésének és vagyonának köszönhetően olyan jelentős művészetpártoló tevékenységet fejtett ki, amellyel érdemben hozzájárult a hazai műveltség és ízlés színvonalának emeléséhez. A nagybirtokos életútja szinte iskolapéldája a családi és személyes stratégia eredményeként az udvari nemességbe kerülés lehetőségének. A bécsi udvar vezető méltóságviselőivel – köztük az uralkodócsalád tagjaival – való szoros kapcsolata tovább árnyalta a magyarok ellenzéki politikai magatartásáról e közegben egykor kialakult képet, és segítette kölcsönösen elfogadóbbá, barátságosabbá tenni a kormányzat és a magyar főnemesség viszonyát.

Rokonság, tanulmányok

Esterházy II. Pál Antal 1711. április 22-én született, az 1707-ben házasságot kötött Esterházy Antal József gróf (1688–1721) és Maria Oktavia von Gilleis bárónő (1688–1762)¹ gyermekeként.² Apja Esterházy Pál (1635–1713) nádor második, Thököly Évával kötött házasságából származott, Zala vármegye főispánja és császári ezredes volt. Antal József féltestvére, egyben nagybátyja, az 1671-ben világra jött Mihály – Pál nádor idősebbik, Esterházy Orsolyától származó fia – 1721-ben bekövetkezett halálával megörökölte az 1687-ben elnyert, 1712 óta a család fiágán öröklődő birodalmi hercegi címet,³ továbbá Sopron vármegye örökös főispánságát, de röviddel utána ő is elhunyt.⁴ Pál Antal az

* A tanulmány a K 116 166 számú NKFI-pályázat támogatásával készült. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (a továbbiakban: MNL OL) folytatott kutatásaimhoz Kulcsár Krisztina nyújtott segítséget, amit ezúton köszönök.

¹ *Peter Wiesflecker*: Die Esterházy der Haydnzeit im Spiegel von Genealogie und Familiengeschichte. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September – 2. Oktober 2008. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 128.) Eisenstadt 2009. 48. 9. jegyz.

² *Jakob Michael Perschy*: Die Fürsten Esterházy – Zwölf kurzgefasste Lebensbilder. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Ausstellung Eisenstadt Schloss Esterházy 28. 4. bis 31. 10. 95. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 15.) Eisenstadt 1995. 51.

³ *Felix Tobler*: Über den Reichsfürstenstand der Familie Esterházy. Burgenländische Heimatblätter 65. (2003) 2. sz. 57–75.

⁴ *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848 / Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Bp. 1994. 96., 111.; *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal IV. Pest 1858. 86–87.; *Esterházy János gróf*: Az Esterházy család és oldalágainak leírása. Bp. É. n. [1901]. 122–124.

édesanyja, valamint annak sógora, Erdődy György gróf magyar kamaraelnök, továbbá anyjának unokafivére, Gundaker Thomas Starhemberg gróf, a bécsi Udvari Kamara volt elnöke, az uralkodó Titkos Pénzügyi Konferenciája tagjának gyámsága alá került.⁵ Bizonyára nem véletlenül kérték fel éppen e két rokont a szerepre – a hivatali tisztségeikben szerzett tapasztalatuk alapján ők tűnhettek a legalkalmasabbaknak arra, hogy megfelelően sáfárkodjanak az ideiglenesen gondjaikra bízott gazdag örökséggel, s megbirkózzanak a még Pál nádor által hátrahagyott, 1 647 000 forintot kitevő, nyomasztóan nagy adóssággal.⁶ Úgy tűnik, hogy a gyámok – a lehetőségekhez mérten – be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket.⁷

Természetesen az ifjú herceg taníttatásáról sem feledkeztek meg. 1724-ben René Louis Guénard de Monville,⁸ az akkor 13 éves úrfi udvarmestere – akire a nevelését bízta – jó néhány tankönyvet rendelt Martin Klinger bécsi könyvkereskedőnél. Ezek alapján megállapítható, hogy a fiatalember oktatása során a hangsúly a klasszikus római írókra (Julius Caesarra, Tacitusra, Ciceróra, Horatiusra, Vergiliusra, Ovidiusra, Terentiusra) esett, de matematikai, vallási, jogi, művészeti, történeti, földrajzi köteteket, továbbá különböző nyelvű lexikonokat is beszerettek számára.⁹ Úgy tűnik tehát, hogy a herceg már gyermekkorában, odahaza is meglehetősen sokoldalú képzésben részesült.

A gyámság 1734-ben, Pál Antal nagykorúvá nyilvánításával ért véget, amikor (december 10-én) egyszersmind sor került a soproni örökös főispánságba való beiktatására is.¹⁰ (Az eseményre a Lunéville-ben éppen ekkor tartott esküvője miatt a herceg távollétében kerülhetett sor.) Az ezt közvetlenül megelőző időt Pál Antal – egyes kutatók szerint – részben Bécsben, majd 1731-től kezdődően Leidenben folytatott tanulmányaival töltötte. Kitűnt az irodalom iránti élénk érdeklődése, a fuvola- és hegedűjátékban pedig elmélyült ismeretekre tett szert (s az utóbbiban

⁵ *Rudolf Morawitz*: Der europäische Anteil im Hofstaat der Fürsten Esterházy in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Häuser und Allianzen – Houses and Alliances – Maisons et alliances. Hrsg. Franz M. Eybl. (Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich: Jahrbuch der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 30.) Wien 2015. 43.

⁶ *Gerald Schlag*: Schloss Esterházy in Eisenstadt im 18. Jahrhundert. In: Die Familie Esterházy i. m. 271.

⁷ Uo. 273.

⁸ Teljes neve egy 1735. aug. 3-án kelt francia nyelvű iratban szerepel, amellyel Pál Antal herceg életjáradékot biztosított számára saját és öccse (Miklós) szolgálatában 14 éven át folyamatosan végzett „jó és kellemes” nevelői tevékenységéért. Archives départementales de Meurthe-et-Moselle [Nancy] 3 E 827, acte n° 71. Ezért és ugyanebből a levéltárból kérésemre megküldött néhány további információért Hélène Say Barbey igazgatónőnek tartozom köszönettel.

⁹ *Theresia Gabriel*: Egy mozgalmas múlt tanúja – a hercegi Esterházy könyvtár. In: Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra: az Esterházy család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai. Szerk. Czoma László. (Kastélykonferenciák III.) Keszthely 2005. 80.

¹⁰ *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 96.

igen tehetségesnek is bizonyult).¹¹ Kár, hogy a bécsi tanulási színhelyekre vonatkozó állítást nem támasztják alá hivatkozással, mert mi azt nem tudjuk igazolni. Ugyanis nemhogy a bécsi egyetemre, hanem más ottani tanintézménybe történt beiratkozásának sincs nyoma.¹²

Bizonyíthatóak viszont a leideni egyetemi tanulmányai. Ezt három ízben történt beiratkozása is alátámasztja, amelyre első alkalommal 1731. október 23-án, másodszor 1732. február 28-án, harmadszor pedig valamikor az 1733. év folyamán került sor. Az intézmény precízen vezetett anyakönyvéből az is kiderül, hogy preceptórával, Louis Monville-lel és egy másik, Franciscus Klezgae nevű kísérőjével, Nagy Mihály nevű kamarásával, valamint három szolgálójával érkezett a hollandiai városba.¹³ Az 1575-ben Orániai Vilmos által alapított, a 18. század elején már patinásnak tekinthető egyetemet kezdettől fogva elég sok magyar – nagyjából erdélyi – diák látogatta. Többségük teológiai tanulmányokat folytatott. Az 1592-ben létrehozott *Staten Collegé*-ben, azaz a Tartományok Rendi Kollégiumában idővel¹⁴ a hazánkból érkező, református teológus-hallgatók számára is biztosítottak helyet azzal a feltétellel, hogy hazatérésük után otthon szolgálják egyházukat.¹⁵ A katolikus Esterházy Pál Antal azonban nem ott lakott, anyagilag sem szorult rá erre. Vele kapcsolatban inkább azt érdemes felvetni, vajon miért éppen egy protestáns egyetemre iratkozott be. Már csak azért is, mert az elhatározás feltehetőleg nem tőle, a még tapasztalatlan ifjútól származott. A kérdés megválaszolásához az általa hallgatott szak sem nyújt fogódzót, mert esetében azt nem tüntették fel a beiratkozáskor.¹⁶ A magyarok többsége által Leidenben látogatott (protestáns) teológiát kizárhatjuk, s a leideni egyetem magyarországi diákságának kutatója egyetlen magyarra sem akadt a természettudományos tárgyú órák látogatói között a kérdéses időszakban.¹⁷ Nincs dokumentálható nyoma körükben a történelmet, a logikát és az etikát egyaránt magában

¹¹ Perschy, J. M.: Die Fürsten i. m. 51. és Morawitz, R.: Der europäische Anteil i. m. 43.

¹² Sem a Kiss József Mihály: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2.) Bp. 2000., sem a Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok bécsi tanintézetekben 1526–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.) Bp. 2004. című kiadványokban nem szerepel.

¹³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: Magyarországi diákok hollandiai egyetemeken 1595–1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) Bp. 2007. 271. 3016. sz. és Angelika Futschek: Fürstin Maria-Anna Esterházy (1713–1782). Ihre Wurzeln in Lothringen, ihr Leben in Eisenstadt und Wien. (Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterházy 7.) Eisenstadt 2016. 36.

¹⁴ Az erre vonatkozó legkorábbi adat 1664-ből származik, az ösztöndíjas helyre utaló pedig 1704-ből. Bozzay Réka: Leiden, a gondoskodó egyetem. Magyarországi diákoknak nyújtott juttatások és kiváltságok a leideni egyetemen a 17–18. században. Századok 140. (2006) 986–987.

¹⁵ Uo. 992.

¹⁶ Bozzay Réka: Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796. (Felsőoktatási kiadványok. Új sorozat 8.) Bp. 2009. 250.

¹⁷ Uo. 171. 13. táblázat.

foglaló filozófia iránti érdeklődésnek sem.¹⁸ Tegyük hozzá azonban, hogy a szakok látogatottságát csupán a beiratkozási anyakönyvek alapján lehetett megállapítani; ettől függetlenül azoknál is elképzelhető, hogy részt vettek ilyen tárgyú órákon, akik neve mellett nem tüntették fel azt. Ugyanez vonatkozik a jogtudományi előadásokra is, amelyek aránylag népszerűek voltak a nemesi származású magyar hallgatók körében.¹⁹ Más irányú megközelítések ugyanakkor a herceg humán érdeklődését tanúsítják. Leideni tartózkodása idején két szekrénynyi könyvet vásárolt, amelyeknek a hazaküldése önmagában több száz forintba került.²⁰ Ezek tartalmáról ugyan nem tudunk közelebbit, de későbbi ilyen jellegű beszerzései főként történeti, irodalmi, filozófiai, életrajzok és útleírások iránti érdeklődésére utalnak. (A könyvek szeretete és gyűjtése évek múltán is jellemző rá: saját könyvtárát katalogizáltatta, s 1756-ban ő lesz majd néhai nagyapja, Pál nádor végrendelete azon pontjának végrehajtója, amellyel a nevezetes előd a kismartoni ferencesekre hagyta bibliotékáját.)²¹

Aligha kerülhető meg az a kérdés, hogy – a beiratkozásával nem bizonyítható bécsi tanulás után (ha volt ilyen egyáltalán) vagy helyette – miért ment Esterházy Pál Antal a távoli, ráadásul protestáns tanintézménybe? Az okokat keresve érdemes szemügyre venni a bécsi egyetem kínálta akkori lehetőségeket, amelyekre vonatkozóan a császárváros körülményeit jól ismerő kortárs, Johann Basilius Küchelbecker (1697–1757) bautzeni tartományi jogtanácsos igen lesújtó véleményt fogalmazott meg. Hogy e katolikus intézmény teológiaoktatásáról a protestáns szerzőnek rossz véleménye volt, annak még nem lenne érdemes különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, de a bölcsészetre vonatkozó kritikája már több figyelmet érdemel. „Szent Arisztotelészt” ugyanúgy tévedhetetlennek tekintik itt, mint a pápát – írta gúnyosan –, amivel félreérthetetlenül a nagy ógörög gondolkodónak a másutt már rég meghaladott jezsuita filozófiai kánonban elfoglalt, Bécsben azonban továbbra is megingathatatlan első helyére utalt. De a jogtudományt illetően sem ítélte kedvezőbbnek a helyzetet. Mert ennek tanárai, minden új véleménytől elzárkózva, a régi együgyű sémák verklizését várták el a növendékektől, akiknek nem volt módjuk szert tenni semminemű gyakorlatra. Az orvosi fakultáson sem tűnt sokkal jobbnak a helyzet, amennyiben a természetan oktatása olyan tanmesékben és abszurd elvekben merült ki, amely szégyenére vált minden értelmes embernek. S ugyanígy elmarasztalta Küchelbecker a közjog

¹⁸ Uo. 172–174.

¹⁹ Uo. 182.

²⁰ *Gabriel, T.*: Egy mozgalmas múlt i. m. 80.

²¹ Uo. Pál nádor könyvtárának jegyzékét lásd *Lesestoffe in Westungarn II: Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*. Szerk. Monok István – Ötvös Péter – Harald Prickler. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2.) Szeged 1996. 157–181.

és a hozzá kapcsolódó történeti tárgyak tanítását is, amely ismereteket a katolikus egyháznak a bécsi egyetemen érvényesülő felügyelői szerepe miatt nem lehetett hitelesen közvetíteni.²² Ezzel szemben, mint állította, a bécsi egyetem tudományossága a latinságban, valamint a régi, skolasztikus filozófiában és terminológiája szajkózásában merül ki, miközben például a szépirodalomról (*belles lettres*) keveset vagy semmit sem tudnak.²³ E körülmények oda vezetnek, hogy sok külföldi gavallérkörútra induló osztrák nemes, maga tervezve meg a tanulmányait, egy időre Leidenbe (!) megy, ami nem meglepő: hisz ugyan miként lehetne eljutni az igazság felismeréséig az észlelés és a következtetés szabadsága nélkül? Csupán a latintól és a metafizikától senki nem válik tudóssá.²⁴

Bizonyosan tévednénk, ha Küchelbecker bécsi egyetemet elmarasztaló véleménye mögött csak felekezeti elfogultságot sejténénk. Egyrészt azért, mert volt összehasonlítási alapja, hiszen maga is járt a jénai, majd a lipcsei egyetemre teológiát és főként jogot tanulni, s beutazta Német- és Franciaországot, továbbá Angliát és Hollandiát, ahol az utrechti egyetemen doktorrá avatták.²⁵ Ám alighanem ennél is meggyőzőbb az, hogy ekkoriban némelyek már magában a császárvárosban is kezdték belátni az ottani egyetem korszerűsítésének szükségességét. A modernizálódó állam megfelelő szintű szolgáltatáshoz mindinkább elvárt szakismeretek miatt a Habsburg Monarchia egyetemei iránt egyre hangsúlyosabb társadalmi igényként fogalmazódott meg, hogy „használható”, azaz a gyakorlatban alkalmazható tudást nyújtsanak. Erre buzdított a korszerű külföldi, többnyire protestáns felsőfokú tanintézmények példája is. A változást az iskolázott polgárok konkurencijától tartó rendek szorgalmazták, mert azt tapasztalták, hogy nem nemesi származásúak is csinálhattak udvari karriert, katolizálásuk esetén még akár protestánsok is.²⁶ A helyzet megoldására 1726-tól kezdve a bécsi egyetem orvosi és jogi fakultásán kezdeményeztek is bizonyos reformokat, de ezek a teológusok ellenállása miatt csak igen szerény változást hoztak, úgyhogy a lényeg egyelőre még érintetlen maradt. Ekkor ugyanis a Monarchia egyetemei döntően a jezsuita rend irányítása alatt álltak, amelynek változatlanul a latinul történő diktálásra, memorizálásra és disputációra épülő oktatási módszere s az akkori értelemben vett, a természeti jelenségeket is felölelő fizikát, dialektikát, logikát,

²² *Johann Basilius Küchelbecker*: Allerneueste Nachricht vom Römisch-Kayserl. Hofe [...]. 2. kiadás. Hannover 1732. 689–692. (A munka első kiadása 1730-ban jelent meg.)

²³ Uo. 691.

²⁴ Uo. 690.

²⁵ Életére lásd *Gertrude Fechner*: Johann Basilius Küchelbecker über Wien und die Österreicher. *Wiener Geschichtsblätter* 42. (1987) 1. sz. 45.

²⁶ *Grete Klingenstein*: Vorstufen der thesesianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karls VI. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 76. (1968) 3–4. sz. 367–368., 372–373.

argumentációt és metafizikát magában foglaló filozófia jelentette a kulcselemét. Hasonlóan kedvezőtlen volt a helyzet a Habsburg Monarchia más *universitasai*-ban is.²⁷ Ráadásul ezek az egyetemek, az általuk folytatott szimpla ismeretközvetítéssel nemcsak korszerű tudást nem nyújtottak, hanem – mivel tanáraik kutatómunkát és kísérleteket nem végeztek – alig serkentették a gondolkodást, így alkalmatlanok voltak bármiféle szellemi központ szerepének betöltésére. Ez jellemezte a bécsi, Európa egyik legfontosabb politikai központjában lévő egyetemet is. Pedig ott az uralkodói udvar közegében felbukkanó, külföldi kollégáikkal felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül intenzív kapcsolatot tartó, részben idegen származású szellemi elit, a nemzetközi *res publica litteraria* tagjai és a tevékenységüket élénk érdeklődéssel kísérő, ismeretségüket kereső arisztokraták szemében mindinkább a származástól független tudományos teljesítmény számított mérvadónak. Nyilván ezért is vették tervbe a császárvárosban az 1720-as évek elején egy tudományos és művészeti akadémia felállítását,²⁸ amely mégsem valósult meg akkor, többek között bizonyára azért, mert egyelőre nem volt hozzá elegendő szellemi kapacitás.²⁹

Utazások, Lunéville

A fent leírtak elegendő magyarázatot adhatnak arra, hogy Esterházy Pál Antal herceg, egy már nemzedékek óta az udvari körökkel kapcsolatot tartó főnemesi család idősebbik fia, miért is ment a leideni egyetemre. Hároméves külföldi utazása és tartózkodása során nem kizárt, hogy akár Londonba is eljuthatott, mert egy kortárs ottani újság beszámolója szerint 1733 augusztusában a Suffolk Streeten működő szabadkőműves „Francia Páholy”³⁰ tagja lett.³¹ Felvétele beleillik az akkoriban

²⁷ Uo. 343.

²⁸ Günther Hamann: G. W. Leibnizens Plan einer Wiener Akademie der Wissenschaften. In: *Uö: Die Welt begreifen und erfahren. Aufsätze zur Wissenschafts- und Entdeckungsgeschichte.* (Perspektiven der Wissenschaftsgeschichte 1.) Wien–Köln–Weimar 1993. 162–182.

²⁹ Klingenstein, G.: Vorstufen i. m. 358.

³⁰ A londoni Nagy Páholy égisze alatt több, elsősorban franciákat tömörítő szabadkőműves páholy is működött. Esetünkben feltehetőleg az 1732-ben alapított „Union French Lodge”-ról lehet szó. Vö. Eugen Lennhoff – Oskar Posner: Internationales Freimaurer-Lexikon. Wien 1932. 516.

³¹ British Freemasonry, 1717–1813. V. Representation. Ed. Róbert Péter. New York–London 2016. 20. Az információt és annak lelőhelyét Péter Róbert szíves tájékoztatásának köszönhetem. Előfordulhatott persze – ugyanúgy, ahogy pl. eleinte Lotaringiai Ferencet is, amikor még (Angliába való megérkezése és ottani mesterré avatása előtt) csak inassá fogadták –, hogy egy Hollandiában tartózkodó angol szabadkőműves küldöttség közvetítéssel vették fel. Renate Zedinger: Franz Stephan von Lothringen (1708–1765). Monarch, Manager, Mäzen. (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 13.) Wien–Köln–Weimar 2008. 56.; Helmut Reinalter: Aufklärung, Humanität und Toleranz. Die Geschichte der österreichischen Freimaurerei im 18. Jahrhundert. (Quellen und Forschungen zur europäischen Freimaurerei 18.) Innsbruck–Wien–Bozen 2017. 102.

bontakozó angol szabadkőművesség azon törekvésebe, amelynek céljai közé tartozott a nyitás egyrészt az arisztokrácia, másrészt a kontinens felé. Az előbbivel a páholyok tekintélyét, az utóbbival protestáns uralkodócsaládjuk, a Hannoveri-dinasztia külföldi elfogadottságát akarták növelni, illetve a száműzött katolikus Stuartok trónigényének esélyét kívánták csökkenteni, valamint a katolikus egyház politikai befolyását is igyekeztek kivédeni. E szándékok látványos érvényesítési próbálkozása volt Lotaringiai Ferenc két évvel korábbi befogadása az egyik szintén angol páholyba.³²

Pál Antal nyugat-európai gavallérkörútjának következő fontos állomása Lunéville (Lotaringia) volt. Ottani iskoláztatására vonatkozóan ugyan nincs adatunk, de feltételezhetően látogatta az ottani uralkodóherceg (Nancy városának 1702-ben, a francia seregek által történt birtokba vétele miatt) kényszerűségből, mégis pompásan kiépített rezidenciáján³³ működő lovagi/nemesi akadémiát.³⁴ Az akadémia növendékeivel foglalkozó egyik tanulmány szerzője a tanulók 1731. évi névsorában rábukkant ugyanis „egy magyar gróf”-ra is.³⁵ S egyébként is valószínűtlen, hogy az akkori lotaringiai rezidenciavárosban való huzamosabb tartózkodása alkalmával éppen a Lipót herceg által 1699-ben Nancyban alapított,

³² *Giuseppe Giarizzo*: Massoneria e illuminismo nell'Europa del Settecento. (Storia e scienze sociali) Venezia 1994., 52., 54–55.

³³ *Franz Pesendorfer*: Lothringen und seine Herzöge. Im Zeichen der drei Adler. Graz–Wien–Köln 1994. 164. és *H[enri] Baumont*: Études sur le règne de Léopold duc de Lorraine et de Bar (1697–1729). Paris–Nancy 1894. passim. Továbbá – főként a kastélyhoz kapcsolódó megrendelésekre – lásd *Thierry Franz*: Elisabeth-Charlotte d'Orléans (1676–1744), duchesse de Lorraine, et la culture de cour au château de Lunéville. In: Innsbruck 1765. Prunkvolle Hochzeit, fröhliche Feste, tragischer Ausklang / Noces fastueuses, fêtes joyeuses, fin tragique / Magnificent wedding, joyous feasts, dramatic end. (Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich: Jahrbuch der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 29.) Wien 2014. 109–124.

³⁴ A katolikusok és hugenották között Franciaországban kirobbant konfliktus, a harmincéves háború idején német földön érvényesülő erőszak és ökológiai Európa-szerte indokoltá tette a nemesség műveltségi szintjének emelését és az erkölcsi értékek jelentőségének hangsúlyozását. Ez a törekvés nagy lendületet adott a 16. században gyökerező intézménytípus, a lovagi/nemesi akadémia (*collegium illustre*) széleskörű elterjedésének. Ez ugyanis könnyen válhatott népszerűvé az egyetemek iskolás fegyelmének és vizsgarendjének magát alárendelni nem akaró réteg körében. *Norbert Conrads*: Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Schrift 21) Göttingen 1982. 203. A kiváltságosok mellett igyekeztek védekezni a riváisaik, mindenekelőtt a tanult polgárok konkurenciájával szemben, s a születési előjogaik biztosította előnyt kívánták fenntartani a maguknak oktatási téren a kizárólag számukra létesített nemesi akadémiákon folytatott tanulmányokkal. Uo. 17.

³⁵ A rang megjelölése – ha valóban Pál Antalra vonatkozik – lehet pusztá elírás, de valószínűbb, hogy e bejegyzés inkább családja fraknói ágából származó rokonai, az 1732-ben (?) fél évet szintén Lunévilleben töltött Miklós (1711–1764) és Ferenc (1715–1785) grófok egyikére vonatkozik. (Lásd Olga Khavanova e számban szereplő tanulmányát a 1124. oldalon. Az írást, betördelt formában, a szerző szívességeinek köszönhetően olvashattam.); *Maurice Dumontier*: Académistes et cadets en Lorraine. Le Pays Lorrain. Journal de la Société d'Archéologie lorraine et du Musée historique lorrain 44. (1963) 128. A Pál Antal számára 1734. nov. 20-án Bécsben kiadott útlevelét immár a herceg – ezúttal nyilván az eljegyzés és az esküvő alkalmából – Lotaringiába való „visszatérése” céljából állították ki. MNL OL P 131 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál Antal, mf. 52.138, III/b, fol. 1r (N 0155).

s némi hanyattatás után 1725 óta a lunéville-i Hôtel des Pages-ban – az ottani Lunati-Visconti palota szomszédságában³⁶ – működő, 1730 óta a német-dán származású, katolizált³⁷ Ulrich von Schack báró (az alapító volt államtanácsosa és rendkívüli londoni követe³⁸) vezette s 1735-ben már nyolc professzorral büszkélkedő, az Esterházyéhoz hasonló státusúak körében népszerű akadémiát³⁹ ne látogatta volna a herceg. (Az intézményt a város közelében lévő Cirey kastélyában éveket töltő Voltaire is elismerő sorokkal méltatta *XIV. Lajos százada* című, 1751-ben megjelent könyvében.)⁴⁰ Hiszen itt már a korszerű newtoni fizikát tanították, a mechanika, a folyadékok, a légneműk és a fénytán szerinti bontásban. Amint Philippe de Vayringe (1684–1746) professzor 1732-ben megjelent *Mechanikai és kísérleti filozófia* című tankönyve⁴¹ alapján sejthető, kurzusát az általános vonzástörvénnyel kezdte, s a mozgás Newton által megfogalmazott három törvényével (tehetetlenség, dinamika, hatás-ellenhatás) folytatta, majd pedig a fénnel és a színtannal fejezte be. Néhány, a karteziánus felfogásra vonatkozó kritikus megjegyzése is megerősíteni látszik a korszerűbb elmélet melletti állásfoglalását.⁴²

Egyébként azok közül is szép számban iratkoztak be a lunéville-i akadémiára, akiket az ottani neves tanárok egyikének a tudománya sem érdekelt különösebben. Mert az általuk tanított tantárgyakon kívül a tantervi kínálatban szerepelt még az erődítéstan, s 1731-ben földrajzot, időszámítási ismereteket, matematikát, természet-, polgár- és közjogot is előadtak ott, az idegen nyelvek közül olaszt és németet lehetett tanulni; a külföldiek pedig, igény szerint, még francia nyelvmessterrel is gyakorolhattak.⁴³ Az utóbbi diszciplínák közül mindenekelőtt a közjog vonzhatta a fiatalokat, mert azt kevés hasonló típusú intézményben tanították.⁴⁴ Mindezek mellett természetesen a lovagi akadémiákon mindenütt szokásos, az udvari szolgálatra készülő nemesek számára olyan nélkülözhetetlen készségeket

³⁶ Dumontier, M.: Académistes i. m. 145. 5. jegyz.

³⁷ Conrads, N.: Ritterakademien i. m. 232.

³⁸ Dumontier, M.: Académistes i. m. 128.

³⁹ Jean Boutier: De l'académie royale de Lunéville à l' "Accademia dei nobili" de Florence. Milieux intellectuels et transferts culturels au début de la Régence. In: Il Granducato di Toscana e i Lorena nel secolo XVIII: Incontro internazionale di studio. Firenze, 22–24 settembre 1994. Red. Alessandra Contini – Grazia Parri. Firenze 1999. (<https://bit.ly/2lCHgeR>) 6.

⁴⁰ [François-Marie Arouet] Voltaire: Siècle de Louis XIV. Paris 1849. 167.

⁴¹ Cours de philosophie mécanique et expérimentale [...]. Lunéville 1732. 11. Lásd Boutier, J.: De l'académie i. m. 20. 107. jegyz.

⁴² Hubert Collin: Philippe Vayringe (1684–1746). In: Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft, Wissenschaft und Kunst der Habsburgermonarchie. Ausstellung Schallaburg 29. April – 29. Oktober 2000. Hrsg. Renate Zedinger. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 429.) St. Pölten 2000. 181.

⁴³ E „maître d'éloquence et des belles-lettres”-nek nevezett tanárok, igény esetén nyilván a választékos kifejezősmódot tanították a nem francia anyanyelvű növendékeknek. Boutier, J.: De l'académie i. m. 8.

⁴⁴ Uo.

is oktattak, mint a vívás, a tánc és a lovaglás.⁴⁵ Az utóbbi megfelelő színvonalú elsajátíttatása érdekében a hercegi ménesből is kölcsönöztek kitűnő lovakat, s a lovaglómester – az akadémia többi tanárával ellentétben – nem az intézmény bevételeiből, hanem a fejedelmi kincstárból kapta a fizetését. Nyaranta különösen nagy súlyt helyeztek a lovaglásra: szombatonként körügetést és különböző műlovaglási formációkat gyakoroltak, csütörtökönként pedig azzal összefüggő elméleti (hippológiai és állategészségügyi) képzésben részesültek a növendékek.⁴⁶

Lipót herceg már az 'Académie de Lorraine' (egész pontosan 'Académie de Son Altesse Royal de Lorrain', hiszen a fejedelmet I. Lipót császár feljogosította a „királyi fenség” cím viselésére) alapításával foglalkozó emlékiratában megfogalmazta azt a nézetét, mely szerint ez az intézmény lenne a legbiztosabb eszköze annak, hogy külföldi nemeseket az udvarába vonzzon. Tehát a hazaiakon kívül idegen országbeliek odacsalogtatását is célul tűzték ki, amit nyilvánvalóan Lotaringia bizonytalan, Franciaország és a Német-római Birodalom ütközőzónájában elfoglalt helye miatt láttak indokoltnak, s ennek megfelelően mindenekelőtt német nyelvterületről érkezőkre számítottak. Mindemellett arra törekedtek, hogy a fejedelem politikai semlegességére építve, az akadémia az ifjú európai nemesek találkozóhelyévé váljon.⁴⁷ A lovagi akadémiák, már pusztán a létezésükkel, mindenütt a helyi uralkodó presztízsét is növelték, miközben igyekeztek odavonzani a külsországi gavallérkörúton tartózkodó nemesifákat, akik ezzel koronázhatták meg addigi neveltetésüket, és tehettek szert olyan társadalmi kapcsolatokra, amelyek nemzetközileg is kamatozhattak számukra.⁴⁸

Becslések szerint 1731-ben szállással és ellátással együtt összesen évi 1714 lotaringiai livre-be (font) kerülhetett az ottani tartózkodás.⁴⁹ A tetemes költségeket tekintve aligha lehet véletlen, hogy az 1714 és 1729 közötti évekre feldolgozott, ez idő alatt összesen 318 nevet tartalmazó tanulónévsor harmada grófokból áll, akik mellett 7 herceg, 16 márkí, 12 mylord és 91 báró szerepel. A növendékeknek több mint a fele német nyelvterületről érkezett, s ezek megközelítőleg 30%-a a Habsburg Monarchiából. Jelentős hányadban voltak a diákok között britek is (12%), ami egyszersmind arra utal, hogy nem számított kizáró oknak valamely protestáns felekezethez tartozás,⁵⁰ bár akad olyan kutató, aki szerint ők csak a pénteki és a szombati órákon vehettek részt.⁵¹

⁴⁵ Uo. 5.

⁴⁶ *Connads, N.*: Ritterakademien i. m. 231.

⁴⁷ Uo. 227. és 230.

⁴⁸ *Boutier, J.*: De l'académie i. m. 7.

⁴⁹ *Connads, N.*: Ritterakademien i. m. 233.

⁵⁰ Uo. 235., 236.

⁵¹ *Dumontier, M.*: Académistes i. m. 128.

A társaság rangjához méltó színvonalú, bőséges ellátásáról is gondoskodtak.⁵² A lunéville-i akadémiát nem jellemezte a más hasonló intézményekben uralkodó túlságos szigor. (Erre a körülményre Voltaire is elismerően utalt említett írásában.) Ez ismét olyan jellegzetesség volt, amely vonzhatta a főnemesi ifjakat. Az internátusból akár éjjel utánig is szabad volt kimaradni, s külön engedéllyel azon kívül is tölthették az éjszakát.⁵³ Ezek alapján nem meglepő, hogy sokan hódoltak a kártyajátéknak és időnként tetemes összegeket veszítettek.⁵⁴

A lunéville-i nemesi akadémia kínálta tanulmányi lehetőségek és az általa nyújtott körülmények erősíthetik azt a feltételezésünket, hogy Esterházy Pál Antal herceg is látogathatta az intézményt. Mert bár a leideni egyetemen bizonyára jó és korszerű képzésben részesült, ám annak tantárgyai között nem szerepelt olyan készségek oktatása, amelyekre későbbi, magasra ívelő katonai és udvari pályafutása során szüksége volt, mint például a katonai építészet és az ahhoz kapcsolódó matematika, geometria, földrajz, a műlovaglás, a tánc és az udvari etikett stb. Márpedig ezeket is el kellett sajátítania valahol. S lunéville-i tartózkodásait – ahonnan Párizsba is ellátogatott – 1732-ből, 1733-ból és 1734-ből évente több, onnan keltezett, komoly anyagi segítséget kérő levele is bizonyítja. (Egy 1732. április 22-ei leveléből például az derül ki, hogy 1235 forintot⁵⁵ játszott el.) Eladósodásai miatt kénytelen volt helyben kölcsönt kérni; egy ízben 6227 forintot kapott ottani ismerősétől, Clairon Haussonville gróftól, a lotaringiai Hautoy ezred lovaskapitányától.⁵⁶ Ilyen hatalmas összegű,⁵⁷ nem bankártól származó anyagi támogatásban aligha lehetett volna része megfelelő bizalom híján (házasságkötése alkalmából az anyja 6000 forinttal ajándékozta majd meg).⁵⁸ Ennek hátterében alighanem a helyi katonai arisztokráciával is kialakított szorosabb kapcsolat állhatott.

⁵² Uo. 128.

⁵³ *Connads, N.*: Ritterakademien i. m. 231.

⁵⁴ *Dumontier, M.*: Académistes i. m. 128.

⁵⁵ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 36. 96. jegyz. Nem derül ki, hogy milyen forintról van szó. Feltehetőleg arról az osztrák területeken elterjedtről, amely 60 krajcárnak, illetve 240 dénár-nak felelt meg. Lásd *P. G. M. Dickson*: Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. II. Finance and Credit. Oxford 1987. 369. Emellett forgalomban volt még a rajnai (= 120 dénár), az aranyforint (= 480 dénár) és a magyar forint (= 100 dénár).

⁵⁶ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 36–37. 96., 97., 98. és 100. jegyz.

⁵⁷ Az összeg jelentőségére talán vet némi fényt, hogy az egyik kismartoni kastélygondnok évi fizetése 130 forint volt, az 1740-ben Lotaringiába, a császár halálának hírért küldöncként a fejedelmi udvarba vivő hercegi kamarás 420 forintot kapott útiköltsége és minden egyéb ottani kiadása fedezésére. Uo. 47. és 72.

⁵⁸ Uo. 42.

A feleség és családja

Pál Antal herceg tanulmányai és utazásai befejeztével 1734-ben megnősült, Anne-Marie Lunati-Visconti márkinőt⁵⁹ vette el, s a friggyel még inkább kiterjesztette családja rokoni kapcsolatainak határait, amelyek addig a magyar és az osztrák arisztokrácia körén belül maradtak.⁶⁰

A pár megismerkedése feltehetőleg a hercegnek a tanulmányai miatt huzamosabb ideig Lunéville-ben való tartózkodásával függ össze. A kínálkozó lehetőséget megragadva tehát Esterházy Pál Antal herceg jól és talán céltudatosan is nősült. Felesége az igen régi és előkelő, a több magas egyházi méltóságot is adó, a Borromeókkal is rokonságban álló⁶¹ milánói eredetű arisztokrata családból származott, amelynek tagjai a lotaringiai fejedelmi rezidencián jelentős befolyásra tettek szert. Az apa, a hazájából fiatalon eltávozott Ferdinand de Lunati-Visconti (1678–1732), a katonai pályát választotta, és részt vett a Magyarországon zajló, török elleni visszafoglaló háborúban. Talán éppen itt találkozott először az Innsbruckban és Bécsben nevelkedő Lipót lotaringiai herceggel, aki 1698-ban majd fejedelemként vonulhat be abba az általa korábban nem látott országba, ahonnan a családja származott. Ferdinand de Lunati-Visconti márkit, az addigra szorossá vált barátsága alapján, még ugyanabban az évben kinevezte kamarásává,⁶² majd közvetlenül ezután kétezer fős hadserege hadapródjainak (kadétjeinek) kapitányává.⁶³ A márki 1704-ben házasodott meg, egy szintén jelentős lotaringiai arisztokrata család lányát véve el, akinek anyja a hercegné udvarhölgye volt. (Esküvőjét a fejedelem és felesége is megtisztelte jelenlétével.) Az ifjú férjet 1707-ben a herceg kinevezte száz főből álló svájci testőrgárdája parancsnokává is. Ennek ellenére nemcsak katonai feladatokat látott el, hanem – a fejedelem bizalmasaként – diplomáciaiakat is. Így jutott el ismét – hercegének öccse, Lotaringiai Károly József olmtützi és osnabrücki püspök, valamint trieri érsek

⁵⁹ A márkinő a versailles-i udvar egykori „Mademoiselle”-je, Élisabeth-Charlotte d’Orléans (1676–1744), XIV. Lajos király unokahúga, Orléans-i II. Fülöp, Franciaország régense (1674–1723) húgának, az 1679-ben született és 1697–1729 között Lotaringia és Bar felett uralkodó Lipót lotaringiai herceg feleségének, Lotaringiai Ferenc István, Mária Terézia királynő leendő férje anyjának egyik udvarhölgyét vette el.

⁶⁰ *Wiesflecker, P.*: Die Esterházy i. m. 50.

⁶¹ Uo. 19. Egyik rokona, Giulio Visconti-Borromeo gróf, Beaumont hercege 1725–1731 között VI. Károly császár nővérének, Mária Erzsébet osztrák-németalföldi helytartónak lesz a főudvarmestere, azt követően pedig nápolyi alkirályá nevezik ki. *Instruktionen und Patente Karls (III.) VI. und Maria Theresias für die Statthalter, Interimsstatthalter, bevollmächtigten Minister und Obersthofmeister der Österreichischen Niederlande (1703–1744)*. Hrsg. Elisabeth Kovács. (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs Bd. 20.) Wien 1993. 194. 201. jegyz.

⁶² *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 7.

⁶³ Uo. 10.

kíséretében – 1707-ben Bécsbe. A házassága azonban nem volt felhőtlen, mert igen csinos felesége féltékenységre adott okot, és akire némely híresztelés szerint a fejedelem is szemet vetett rá. Ha azonban ő nem is biztosan, a minduntalan a lotaringiai udvarban tartózkodó egyháznagy öccse kétségtelenül. Ebből aztán kerekedett egy valamennyi fél számára kellemetlen kisebb botrány.⁶⁴ Az olasz származású márkai házasságából mégis született négy utód, akik közül azonban csak az 1713-ban Lunéville-ben, a családi palotában világra jött Marie-Anne Louise érte meg a felnőttkort, aki később – anyjához hasonlóan – szintén a lotaringiai hercegné udvarhölgye lett.⁶⁵ A fejedelem messzemenően a versailles-i ízlés és életforma által befolyásolt környezetében,⁶⁶ az ő gyermekei társaságában nőtt fel, miközben anyja időnként elutazott Párizsba, ahol 1723-ban, 37 éves korában himlőben halt meg. Férjének viszont már néhány héttel később útra kellett kelnie, hogy Lipót fejedelem Mária Terézia főhercegnő kérésére szánt tizenöt éves fiát, Ferencet, a cseh királlyá koronázás miatt éppen Prágában tartózkodó császári udvarban történő bemutatkozására elkísérje.⁶⁷

És bár Lipót herceg 1729-ben bekövetkezett halálával Ferenc lett Lotaringia uralkodója, az újdonsült fejedelem kevéssel ezután egyéves nyugat-európai körutazásra indult, amelynek befejeztével nem haza, hanem immár csaknem végleg, ismét Bécsbe ment.⁶⁸ Így nem találkozhatott a magyar főúr a Habsburg főhercegnő későbbi férjével Lotaringiában. Megismerkedett viszont és jó kapcsolatot ápolt annak öccsével, Károly Sándor herceggel,⁶⁹ akinek szerepe lehetett a házasságkötés létrejöttében Esterházy Pál Antal és az immár özvegy fejedelemné huszonegy éves udvarhölgye, Marie-Anne de Lunati-Visconti márkinő között. Az eljegyzést 1734 novemberében tartották Dominique Brexon, a lunéville-i Saint-Rémy apátság perjele jelenlétében, s december 22-én az ot-tani fejedelmi kastély kápolnájában került sor a menyegzőre, ahol az esketést ugyanez az egyházi méltóság végezte, Charles Verlet kanonok közreműködésével. Az eseményt megörökítő, Claude Jacquart által nem sokkal a szertartást követően készített festményen ábrázolt személyek között – sok más előkelőséggel együtt⁷⁰ – a néhai lotaringiai fejedelem özvegye fiatalabbik fiával,

⁶⁴ Uo. 20–22.

⁶⁵ Uo. 30.

⁶⁶ „[Lotaringiai Lipót herceg] udvarát a francia mintájára alakították ki. Ha Versailles-ból Lunéville-be megy az ember, szinte nem is gondolná, hogy helyet változtatott.” *Voltaire*: Siècle i. m. 167.

⁶⁷ *Fuschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 33.

⁶⁸ *Zedinger, R.*: Franz Stephan i. m. 54–61.

⁶⁹ Életrajzát lásd *Jacques Charles-Gaffiot*: Charles Alexandre de Lorraine, un prince en sa maison. Puteaux 2012.

⁷⁰ A főként a feleség ismerősei és rokonai mellett az eseményen részt vett Johann Philipp Künigl gróf is, azon kiválasztottak egyike, akik 1723-ban elkísérhették Lotaringiai Ferencet VI. Károly császár és családja előtti bemutatkozó látogatására Prágába, ahol cseh királlyá koronázása alkalmából

Károly Sándor herceggel és két lányával szintén feltűnik az ifjú párt ünneplők között.⁷¹ Néhány héttel utóbb pedig megérkeztek Lotaringiai Ferenc Bécsből küldött jókívánságai is.⁷²

Pál Antal az eljegyzés és az esküvő alkalmából igen bőkezűnek bizonyult a menyasszonyának vásárolt ajándékokat illetően. Összesen 20 000 forint értékben rendelt számára gyémánttal és rubinttal díszített karkötőket, hajdíszt és fülbevalókat Jean-Jacques Pallard bécsi aranyművestől. Jegyajándékként 9333 forint, illetve 13 000 német forint értékének megfelelő összegű, 1000 Lajos-aranyat adott, amelyet azonban újdonsült felesége napokon belül visszakölcsönzött neki, kiadásai fedezésére.⁷³ A pompás esküvő is igen sokba kerülhetett a hercegnek, mert jó két héttel később 15 000 forintról (kb. 50 000 lotaringiai livre) állítottak ki kötelezvényt számára, melyet nem sokkal utóbb továbbiak is követtek.⁷⁴ Anyagi helyzetét azonban javíthatta, hogy immár nagykorúvá nyilvánítva, szabadon rendelkezhetett öröksége jövedelmeivel, továbbá felesége 50 000 forint összegű hozományával. Házassági szerződésük értelmében nejét négy részletben kifizetett, évi 4000 forint illette meg, korai megözvegyülése esetén pedig évi 6000 „gulden” (forint),⁷⁵ továbbá a bécsi wallnerstrassei Esterházy-palota második emeletén való lakhatás joga.⁷⁶ A hercegné azonban nem szorult rá a számára fenntartott összegre: 1745-ben, házasságuk tizenegyedik évében, Pál Antal elismervényt állított ki feleségének arról, hogy 44 000 forinttal tartozik neki – hozzátéve, hogy ezt a pénzt bármikor, amikor igényli, kész kifizetni számára –, amiért eddig még soha nem vette fel az évjáradékát.⁷⁷ Férjével a későbbiekben is újra meg újra meglátogatott lotaringiai birtokainak jövedelme bizonyára fedezte a kiadásait. Lotaringiai kirándulásait különböző luxuscikkek és – olykor Párizsból hozatott – divatos ruhaneműk vásárlására is felhasználták, bár sok mindent rendeltek meg Bécsben is.⁷⁸

tartózkodott az uralkodó. 1761-ben megtiszteltetésből nevezik majd ki az akkor már 65 éves gróft Lipót, a későbbi toszkánai nagyherceg, majd német-római császár nevelőjének, amely tisztsége azonban csak formális volt. Lásd *Adam Wandruszka*: Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser, Bd. I. Wien–München 1965. 45.

⁷¹ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 37–42.

⁷² Uo. 42.

⁷³ MNL OL P 131 mf. 52.138, III/f, fol. 37r (N 1812): Pál Antal herceg 1745. ápr. 1-jén Bécsben kelt végrendelete.

⁷⁴ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 38.

⁷⁵ MNL OL P 131 mf. 52.138, III/f, fol. 38r (N 1813)

⁷⁶ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 42.

⁷⁷ MNL OL P 131 mf. 52.138, III/f, fol. 33r (N 1814)

⁷⁸ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 46–47.

A lakókörnyezet átalakítása és a társasági élet

Az ifjú pár, hosszabb közös európai utazást, majd rövid bécsi tartózkodást követően, 1735. október végén költözött az Esterházy-birtokokra,⁷⁹ melyek központjában, Kismartonban három napig tartó, változatos ünnepléssel kedveskedtek nekik. Gregor Joseph Werner (1693–1766), az ottani zenekar karmestere saját, erre az alkalomra komponált zeneművével örvendeztette meg őket.⁸⁰

Esterházyék hamarosan nekiálltak rezidenciáik korszerűsítésének. Ezt egyrészt az a szándék ösztönözte, hogy bizonyos épületrészeket, illetve a kertet az aktuális divathoz igazítsák, másrészt az az igény, hogy lakóépületeiket alkalmassá tegyék akár a legmagasabb rangú vendégek fogadására is. Ezért került sor a Ferenc császárral Lotaringiából érkezett Gervais, eredeti nevén Louis-Ferdinand de Nesle (1702–1756) megbízására, akinek már az apja is hazája fejedelmi családjának volt a kertésze. Gervais Firenze után Bécsben is dolgozott, többek közt a schönbrunni kastély parkjának szökőkút-rendszerén. 1749-ben pedig, Esterházy Pál Antal herceg megbízásából a kismartoni kastély elegáns francia-kertjének tervét készítette el.⁸¹ A kismartoni kastély belsejéhez kapcsolódó megbízások valószínűleg a hercegnéhez kötődtek: 19 helyiség kapott akkor divatos, kínai mintájú faldíszítést, s ezekbe ázsiai porcelántárgyakat és kisebb lakozott szekrényeket állítottak. A kismartoni átépítésekben éppúgy, mint a bécsi wallnerstrassei palotájában, a hercegasszonynak lehetett kulcsszerepe, aki a katonai kötelezettségei miatt gyakran távol lévő férje helyett, illetve nevében intézkedett.⁸² A bécsi palotán 1738-ban kezdett, majd 1745-ben újra indított átalakításokat egykori építőjének, Francesco Martinellinek a fia, Anton Erhard (1684–1747) tervei szerint végezték, de a homlokzat kiképzése és a díszlépcsőnek az egyik mellékszárnnyba történő áthelyezése az uralkodópár által is sokat foglalkoztatott, Lotaringiai Ferencsel Bécsbe érkezett Jean-Nicolas Jadot⁸³ javaslata alapján történt.⁸⁴ Az ifjabb Martinellit 1745–1746

⁷⁹ MNL OL P 113 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy család hercegi ága, Vegyes iratok, 198. csomó, fasc. 3, fol. 58r–v. A Német-római Birodalom területén át Bécsig történő utazásuk céljára 1735. szept. 7-én Bécsben kiállított német nyelvű útlevelet lásd MNL OL mf. 52.138, III/b, fol. 3r (N 0159).

⁸⁰ *Futschek, A.*: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 46–49.

⁸¹ *Renate Zedinger*: Louis-Ferdinand de Nesle genannt Gervais (1702–1756). In: *Lothringens Erbe*. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) i. m. 207–208.

⁸² *Richard Perger*: Das Palais Esterházy in der Wallnerstraße in Wien. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 27) Wien 1994.; *Gerald Schlag*: Schloss Esterházy in Eisenstadt im 18. Jahrhundert. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche 29. September – 2. Oktober 2008. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropff. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 128.) Eisenstadt 2009. 275., 277.

⁸³ *Jörg Garms*: Der Architekt Jean-Nicolas Jadot (1710–1761). In: *Lothringens Erbe*. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) i. m. 211–215.

⁸⁴ *Monawitz, R.*: Der europäische Anteil i. m. 58.

folyamán Kismartonban a kerti híd és a főbejárat környékén foglalkoztatták, s a homlokzaton és a balusztrádon végzendő javítási munkákkal bízták meg.⁸⁵ A kastély első emelete, a *piano nobile* teljesen átalakult: az addigi reprezentációs tér több termét – a rokokó ízlésnek és a francia mintájú szalonélet intimebb társasági igényeinek megfelelően – elegáns tapétákkal és stukkókkal díszített lakoszobákká alakították át. Az uralkodónő által a bécsi *Hofburg* korszerűsítési munkálataiba is bevont Johann Ferdinand Mödlhammert bízták meg Esterházyék többek közt a kismartoni kastélykápolna átalakításával, s megrendelésekkel látták el Martin van Meytens svéd származású, sokat foglalkoztatott osztrák udvari festőt is.⁸⁶

A köpcsényi udvarházat Pál Antal herceg már 1740 előtt vadászkastéllyá alakította, hiszen ő lelkesen hódolt e szenvedélynek,⁸⁷ s ehhez igen előkelő partnereket is talált. Régi jó ismerőse, Károly Sándor lotaringiai herceg és bátyja, Ferenc, az uralkodónő férje, gyakran csatlakozott hozzá a közeli Bécsből. Mária Terézia királynő viszont kevésbé lelkesedett a vadászatokért, ő inkább csak a társaság kedvéért tartott velük. Az ezekhez kapcsolódó, Esterházyék rendezte lakomákat azonban – akár Köpcsényben, akár Kismartonban vagy éppen a bécsi palotájukban került is arra sor – már ő is élvezte. Nemegyszer Esterházyéknál is éjszakáztak az előkelő vendégek. Időnként csatlakozott hozzájuk a lotaringiai fivérek testvérnője, Anna Karolina, a remiremont-i kolostor kilenc évet Bécsben töltő apátnője is, aki, fivéréihez hasonlóan, már Lunéville-ben jó barátságba került a Lunati-Visconti lánnyal.

Az Esterházyéknál rendszeresen megforduló előkelőségek megvendégelése természetesen rangjukhoz illő teríték, asztali dekoráció és egyéb berendezési tárgyak beszerzését is szükségessé tette. A porcelánok, illetve fajanszok egy része külföldről, másik része viszont a Lotaringiai Ferenc által alapított holicsei majolikamanufaktúrából származott. E készleteket drága asztali ezüsttárgyak tették teljessé. Beszerzésük az építkezési és minden más luxuskiadással együtt rengeteg pénzbe került. Hiába hajtott végre komoly szervezeti átalakítást a hitbizomány irányítását és működtetését illetően,⁸⁸ 1762-ben bekövetkezett halálakor Pál Antal herceg a passzív értékben számított 2 256 374 forintba rúgó, 862 397 forint összegű adósságot is hagyott a majorátust átvevő Miklós öccsére,⁸⁹ akinek az uralkodónő férjéhez fűződő szoros kapcsolat szintén kamatozott, mert abban a kitüntetésben részesült, hogy ő vihette meg a lotaringiai fejedelmi

⁸⁵ Schlag, G.: Schloss Esterházy i. m. 275.

⁸⁶ Uo. 280–281.

⁸⁷ Fürstliches Halali. Jagd am Hofe Esterházy. Hrsg. Stefan Körner. München–New York 2008.

⁸⁸ Felix Tobler: Die Hochfürstlich Esterházyische Zentralverwaltung vom Ende des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene i. m. 104–107.

⁸⁹ Futschek, A.: Fürstin Maria-Anna Esterházy i. m. 79.

udvarba 1736-ban a Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc házasságkötéséről tudósító hivatalos értesítést.⁹⁰

Esterházyék tehát nem egyszerűen csak bejáratosak voltak a császári udvarba, hanem szoros személyes kapcsolat fűzte őket az uralkodópárhoz és környezetük bécsi, valamint külföldi előkelőségeihez. Ennek kialakulásában és fenntartásában Marie-Anne hercegnének döntő szerepe volt, hiszen már egészen fiatalon, még lunéville-i udvarhölgyként összebarátkozott a lotaringiai fejedelmi gyermekekkel, és a kapcsolatokat Bécsben is ápolták. A Lotaringiai Ferenc toszkánai nagyhercegi palotájával csaknem szemben lévő wallnerstrassei Esterházy-rezidencia egyfajta lotaringiai társasági találkozóhelyként is szolgált, amelyet a Habsburg Monarchia központjában megforduló bel- és külföldi előkelőségeken kívül művészek és értelmiségiek is rendszeresen látogattak. A hercegné pedig férje távollétei idején is nagyszerű háziasszonynak bizonyult. Sikerült megnyernie az uralkodónő szimpátiáját is, aki 1736. május 3-án felvette őt a csillagkeresztes hölgyek Eleonóra császárné (III. Ferdinánd özvegye) által 1668-ban alapított rendjébe. A rend az erényes, jótékony⁹¹ és több főnemesi felmenővel rendelkező asszonyok előkelő társasága volt,⁹² amelynek – legidősebb osztrák főhercegnőként – maga Mária Terézia volt a nagymesternője. Ez a Bécsbe kerüléséhez képest viszonylag korai megtiszteltetés persze akár még Marie-Anne-nak Lotaringiai Károlyhoz fűződő régi barátságával is összefügghetett, de az már aligha, hogy a hercegnét mint Mária Terézia legszűkebb társaságának tagját a férje nélkül is rendszeresen meghívták az uralkodónő kirándulásaira, utazásaira vagy éppen szánkázására, s az uralkodópár asztalánál is mindenkor szívesen látott vendég volt. E szűk körű, szinte családias együttlétek alkalomával ráadásul mellőzhető volt minden ceremoniális formáság.⁹³ Hogy a hercegné Mária Terézia szűkebb környezetének tagjává válhatott, azt már bizonyára szimpatikus, megnyerő egyéniségének köszönhetette, amellyel általános elismerést vívott ki. Karl von Zinzendorf gróf, a minden iránt érdeklődő, mindenről részletesen beszámoló, későbbi trieszti kormányzó, szorgalmasan vezetett francia nyelvű naplójának egyikében Esterházy hercegnéről is megemlékezett, erényes, jámbor, nagyvonalú és mindenkihez kedves, „a világ legjobb asszonyaként” jellemezve őt.⁹⁴

⁹⁰ Uo. 55.

⁹¹ Jótékonykodására, főként gyerekek vonatkozásában, későbbről vannak bizonyítékok. Ezek összefügghetnek azzal, hogy Esterházyék házasságából nem született utód, ezért adoptálták Viktoria von Jabornegg bárókisasszonyt, egy elszegényedett karintiai családból származó, 1750 körül született lányt, akit később egy nemes kisasszonyok számára fenntartott zárdába adtak. Uo. 74.

⁹² Uo. 55.

⁹³ Uo. 56–57.

⁹⁴ *Karl von Zinzendorf*: Aus den Jugendtagebüchern 1747, 1752 bis 1763. Nach Vorarbeiten von Hans Wagner. Hrsg. Maria Breunlich – Marieluise Mader. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Bd. 84.) Wien–Köln–Weimar 1997. 198.

Pályakezdés

A lengyel örökösödési háború (1733–1738) idején a bátyja esküvőjére 1736-ban Bécsbe érkezett, majd császári hadvezérként harcoló Károly Sándor lotaringiai hercegnek (1712–1780) – a néhai Lipót uralkodófejedelem legifjabb fiának – irányítása alatt 1736-ban, a rajnai fronton vezetett hadjáratban, majd pedig 1737–1739 között az oszmánok ellen viselt fegyveres konfliktusban Pál Antal a parancsnok segédtisztjeként önkéntes szolgálatot látott el. Ezt követően, 1741-ben, az osztrák örökösödési háború (1740–1748) kezdetén egy huszárezredet állított ki saját költségén, és annak tulajdonos ezredeseként harcolt a sziléziai, a csehországi, a bajorországi és a németalföldi hadjáratokban. 1741-ben vezérőrnaggyá, 1747-ben pedig, az észak-csehországi Trautenauban (Trutnov) megvívott ütközetet követően, altábornaggyá léptették elő.⁹⁵ 1744-ben Lotaringiai Ferencről megkapta az Aranygyapjas Rendet,⁹⁶ amelyet – mióta Bourbonok uralkodtak a spanyol koronaterületeken, a dinasztikus örökség továbbvivőiként – már nemcsak a spanyol királyok, hanem az osztrák-Habsburgok is adományozhattak. (Mivel azonban nő nem lehetett a Rend szuverénje, a szabályoknak megfelelően e méltóság – s vele együtt a kitüntetés adományozásának joga – a Rend lovagjaként a császárné férjére, Lotaringiai Ferencre szállt.)⁹⁷ Esterházy Miklós nevű dédnagyapja (1582–1645), a família magasra ívelő karrierjének megalapozója – akit 1628-ban elsőként ért a családból ez a megtiszteltetés⁹⁸ –, valamint az 1681/1682-ben kitüntetett Pál nagyapja⁹⁹ után Pál Antal volt a harmadik Esterházy, akit felvettek ennek az exkluzív, II. Fülöp spanyol király idején hatvanegy főben korlátozott létszámú Rendnek a tagjai közé.¹⁰⁰ Már ezt megelőzően, 1741 júniusában, Mária Terézia magyar királynővé koronázása alkalmából, valóságos titkos tanácsossá nevezték ki, amely cím megszerzése 3003

⁹⁵ *Zachar József*: A katonáskodó Esterházyak. Adattár egy magyar arisztokrata dinasztia honvédő szerepéhez. In: Majk és Grosbois. (Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak). Az 1995. szeptember 14-i majki társadalomtörténeti konferencia tanulmányai. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Oroszlány 1999. 92.; *Heinrich Benedikt*: Die Botschaft des Fürsten Anton Esterházy in Neapel. Jänner 1751 bis November 1752. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 64. (1956) 1. sz. 35.

⁹⁶ Liste nominale des chevaliers de l'Ordre Illustre de la Toison d'Or depuis son institution jusqu' à nos jours. H. n. 1904. 43.

⁹⁷ *Pandula Attila*: A Habsburgok házi ordója: az Aranygyapjas Rend. Baranya. Történelmi Közlemények 5–6. (1992–93) 1–2. sz. 37.

⁹⁸ *Marti Tibor*: Esterházy Miklós nádor aranygyapjas rendi tagságával összefüggő források. In: Lymbus. Magyarágtudományi közlemények. Bp. 2018. 211–243.

⁹⁹ *Úő*: Az aranygyapjas lovag Esterházy Pál. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. Ács Pál. Bp. 2015. 49–66.

¹⁰⁰ *Pandula A.*: A Habsburgok i. m. 36.

forintjába került.¹⁰¹ Miként az Aranygyapjas Rend adományozásának, úgy ennek az uralkodói gesztusnak is megvolt persze az előzménye: a herceg nemcsak egyike volt azon magyar mágnásoknak, akik 1741-ben, az uralkodónő és egész monarchiája számára igen kritikus pillanatban, szeptember 11-én a pozsonyi várban felajánlották a háborús költségekhez a kért hozzájárulást, hanem az ígéret valóra váltása érdekében közvetlen, személyes áldozatot is vállalt.

Nápoly, a követi szolgálat színhelye

A nápolyi diplomáciai küldetés Esterházy Pál Antal életútjának kétségkívül egyik tetőpontját jelentette, ha ottani munkálkodása nem is tekinthető sikeresnek. Az ilyen jellegű szolgálat a korban, a katonai mellett, általában is az arisztokrácia önbecsülésének egyik lehetséges és lényeges tényezője volt, hiszen a megbízás elismerést fejezett ki. Ugyanakkor igen jelentős kiadásokkal is járt, ugyanis uralkodóját méltó módon kellett képviselni, s az ehhez szükséges pénz javarészét a követnek a sajátjából kellett kifizetnie.¹⁰²

A herceget 1750-ben nevezték ki a Nápolyi és a Szicíliai Királyságba akkreditált rendkívüli követté. Szokás szerint nemcsak a Habsburg Monarchia, hanem a Német-római Birodalom ottani képviselőjével is megbízták. Ő volt a bécsi udvar e kettős királyságba akkreditált első követe, annak 1734-ben történt önálló állammá alakulása óta. A külképviselet mintegy másfél évtizedes hiányának hátterében a két hatalom nem éppen felhőtlen viszonya állt. Az 1735-ben Bécsben kötött, a lengyel örökösödési háborút lezáró békekötést megelőző megállapodás értelmében, az addig a Habsburg Monarchiához tartozó Nápoly és Szicília Királyságait Bourbon Károly hercegnek, V. Fülöp spanyol király második, Farnese Erzsébettel kötött házasságából született fiának kellett megkapnia. A békeszerződést aláíró valamennyi hatalom képviselője elismerni tartozott az infáns e területekre érvényes királyi címét és fennhatóságát, azzal a kikötéssel, hogy ezek a jövőben sem egyesíthetők Spanyolországgal.

A spanyol mellékági Bourbon királyi udvar akkoriban tehát újonnan megtelepedettnek számított Nápoly városában. Még nem alakulhattak ki önálló szokásai, ezért egyelőre nagymértékben igazodott a madridi rezidenciához. Ráadásul

¹⁰¹ MNL OL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy család hercegi ága, Repositoryum 2/3. 7. csomó, fasc. B, fol. 44r. Miklós öccse (1714–1790), aki Pál Antal gyermektelensége híján a hitbizomány és a hercegi cím örököse is lesz, 1764-ben már 4000 forintot kénytelen fizetni a titkos tanácsosi címért. Lásd *Gerald Schlag*: „Die Anstalt des Fürsten Esterházy jedoch übertraf alle übrigen.” Fürst Nikolaus I. Esterházy als kurböhmischer Wahlbotschafter bei der Wahl und Krönung Joseph II. zum Römischen König 1764. In: Bausteine zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift Johann Seedorf. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 22.) Eisenstadt 1999. 439.

¹⁰² *Wiesflecker, P.*: Die Esterházy i. m. 52.

– az 1735 előtti Habsburg fennhatóság következményeként – az Ausztriai Háznak titokban továbbra is sok híve élt a kettős királyság területén, akik száma idővel nemhogy csökkent, hanem az új éra kormányzatának gazdasági intézkedései következtében – amely a kincstári bevételek növelését az adók, a vámok és a járadékok több mint 50%-os emelésével érte el – éppenséggel megnőtt. A termények ára emelkedett, ezért nehezebbé vált az értékesítésük. E körülmények, amelyek a birtokos nemességet és a földműves lakosságot egyaránt sújtották, általános elégedetlenséget okoztak.¹⁰³ A *Giunta degli Inconfidenti* (Gyanakvók Tanácsa) tevékenysége is hozzájárult az osztrák fennhatóság korszaka iránti nosztalgiához. 1743-ban, amikor úgy tűnt, hogy a wormszi egyezmény értelmében Mária Teréziának komoly esélye lehet a Nápolyi Királyság visszaszerzésére, Bernardo Tanucci márkai miniszter elnökletével és hat tanácsos közreműködésével megújították ezt a törvényszéket, amelynek besúgók és feljelentők egész seregére támaszkodva kellett felszámolnia a belső ellenséget.¹⁰⁴ Mindezekon túl, az osztrák örökösödési háborút 1748-ban lezáró aacheni béke egy olyan záradékot is tartalmazott, melynek értelmében Bourbon Károlynak a spanyol trónra lépése esetén fivére, Fülöp az általa uralt Pármát a Habsburg Monarchiának, Piacenzát pedig Piemonténak tartozik átadni. Emiatt a nápolyi udvar követei Párizsban és Torinóban nyomban élénk tevékenységbe kezdtek, amely a dokumentum e pontjának érvénytelenítését eredményezte. A Béccsel való diplomáciai viszony 1750-től kezdődő normalizálódása is hozzájárult e külpolitikai stratégia sikeréhez.¹⁰⁵ Ennek előzményeként nápolyi részről felvetődött egy ottani királylány és a Habsburg-trónörökös, József főherceg összeházasításának terve. Az ötlet azért nem valósult meg, mert Versailles-ból egy még kedvezőbb ajánlattal keresték meg Bécset: Bourbon Izabella páрмаi hercegnőnek, XV. Lajos francia király unokájának a kezét kínálták fel, és a frigy 1760-ban létre is jött. A nápolyi uralkodó sértőnek érezte, hogy a legidősebb nápolyi királylány helyett végül öccse lányát választotta a bécsi udvar.¹⁰⁶ Mindezen körülmények nem maradtak hatástalanok az ottani császári és királyi követ működésére, akinek így meglehetősen gyanakvó politikai környezetben kellett tevékenykednie.

¹⁰³ Benedikt, H.: Die Botschaft i. m. 56–57.

¹⁰⁴ Uo. 40. és 56–57. A korabeli nápolyi viszonyokról részletesen tájékoztat *Raffaele Ajello*: La vita politica napoletana sotto Carlo di Borbone. 'La fondazione ed il tempo eroico' della dinastia. Napoli 1972.

¹⁰⁵ *Dino Carpanetto – Giuseppe Ricuperati*: L'Italia del Settecento. Crisi trasformazioni lumi. (Biblioteca Universale Laterza 303.) 4. kiadás. Roma–Bari 1998. 233. Lásd még *Leopold Auer*: Tanucci e le relazioni diplomatiche fra l'Austria e il Regno di Napoli. In: Bernardo Tanucci. Statista letterato giurista. Atti del Convegno internazionale di studi per il secondo bicentenario 1783–1983. I. Red. Raffaele Ajello – Mario d'Addio. (Storia e diritto/Studi 18.) Napoli 1986. 239–258.

¹⁰⁶ *Adam Wandruszka*: Österreich und Italien im 18. Jahrhundert. (Österreich-Archiv 42.) Wien 1963.

A nápolyi utazás

Esterházy Pál Antal herceg és felesége 1750. november 7-én kelt útra Bécsből. Három hajó szállította a poggyászatukat Triesztből a Nápolyi Királyság területéhez tartozó Manfredoniába.¹⁰⁷ A követ kérésére velük tartott Tolnay Ferenc gróf is, aki éppen befejezte tanulmányait, s aki naplófeljegyzésekben örökölte meg nápolyi tartózkodásuk némelyik ünnepélyes eseményét.¹⁰⁸ A házaspár és kísérete november 19-én Palmanovánál lépett a Velencei Köztársaság területére. Esterházy lelkendezve számolt be a lagúnák városából Mária Teréziának arról, hogy az uralkodókon kívül egyedül őt érte az a megtiszteltetés, hogy álarc nélkül tekinthette meg az Arzenált, amit bizonyára annak a nagy tekintélynek köszönhetett, amelynek a Habsburg udvar örvendett a *Serenissima* előtt. Velencéből folyami hajón utazva értek Ferrarába, ahonnan már kocsin jutottak el Bolognán keresztül Rómába. Esterházy előreküldte követségi titkárát, bizonyos Schad kapitányt az Örök Városba, az ottani szertartásrend tisztázása végett. Maga pedig kíséretével együtt december 19-én érkezett meg. S bár inkognitóban utazott, felkeresték a Kúriánál tartózkodó külföldi diplomaták. Az esedékes pápai audienciára való felkészüléséhez – az ottani államtitkár jóváhagyásával – áttanulmányozhatta a ceremóniálé kivonatát. Erre azért volt szüksége, mert ekkor került sor első ízben arra, hogy a Szentatya fogadni készült egy nem az ő udvarába akkreditált császári követet. A XIV. Benedek pápa (Prospero Lambertini) által biztosított kihallgatásra a Vatikáni Palota *Sala dei paramenti* (azaz függöny-, illetve szövettapéta-) termében, két bíboros-miniszter jelenlétében került sor, amelyen Esterházy felővezett karddal és kézben tartott kalappal vehetett részt. Miután bemutatta a pápának a kíséretében lévő két lovat és a követségi titkárt, a Szentatya mindegyiküket megáldotta, és ezzel véget is ért az audiencia.¹⁰⁹

A diplomáciai szolgálat

A herceg végül 1751. január 5-én érkezett szolgálati helyére.¹¹⁰ Először a *Villa Stefanóba*,¹¹¹ e Nápoly és Portici közötti partszakaszon bérelt pompás rezidenci-

¹⁰⁷ MNL OL P 108 Repitorium 76. 505. csomó/I., 1. p.

¹⁰⁸ *Barabás Samu*: A gróf Tolnay-család naplója. Századok 14. (1880) 823–825.

¹⁰⁹ *Benedikt, H.*: Die Botschaft i. m. 40.

¹¹⁰ Repitorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648) Bd. II. (1716–1763). Hrsg. Friedrich Hausmann. Zürich 1950. 71.

¹¹¹ Megérkezése után Esterházy Pál Antal egy Vezúv-környéki villát bérelt ki, amely néhol Villa Stefania, másutt Villa Stefano néven szerepel. A nevét építőtőjétől elnyert villa a „Miglio d’oro”-nak nevezett, különleges szépségű tengerpartjáról és pompás, a kései Seicento stílusában emelt villáiról híres partszakaszon fekszik, s Stefano di Stefano ügyvéd emeltette. Az 1720-as években Francesco Carignano báró (aki 1725-ben márk, 1728-ben pedig herceg lett), majd a 18. század végén Tarsia herceg tulajdona volt. Az 1900-as években a Del Gazio-konzervgyár működött benne, ezért

ába költözött, ahol hivatalba lépésének formális megkezdését jelentő fogadásáig tartózkodott. Franz Schmidt nevű titkára beszámolójából tudjuk, hogy mivel Esterházy nem talált magának rangjához méltó méretű házat Nápolyban, ezért egy városon kívüli kerti lakba költözött a kíséretével. Úgy tűnik, Nápoly egyébként sem keltett jó benyomást a hercegen és környezetében, hiszen kevés dicséretre méltót találtak benne. Azt állították, hogy még pénzért is alig lehetett ott bármit kapni.¹¹² A követ a Királyság nemességéről is rossz véleményt alakított ki, szerinte a helyi főurak tobzódnak a mértéktelen luxusban, viszont ízléstelen és értéktelen ruhákban járnak. Még a főnemeseik beszédét is sokkal inkább „parasztosnak”, mint választékosnak ítélte. A nemeseket fennhéjázónak írta le, akiknek nem volt tekintélyük a nép előtt. Alig utazhattak külföldre, s még az is akadályba ütközött, hogy Rómába küldhessék a fiaikat tanulni.¹¹³

Esterházy magáról az uralkodóról sem festett valami hízelgő képet. Bourbon Károly, a későbbi felvilágosult spanyol király olyannak tűnt számára, mint akit csak a vadászat és a halászat érdekel, míg államtitkára, Giovanni Fogliani márki¹¹⁴ kormányzott helyette. Senki sem beszélhetett négyszemközt a királlyal úgy, hogy e bizalmasa ne hallgatózott volna. Az uralkodó egyébként teljes mértékben feleségének, Amália szász hercegnőnek, III. Ágost lengyel király lányának, I. József néhai császár unokájának a befolyása alatt állt. A királyné nemcsak az uralkodói tanácsulésekre kísérte el a férjét, hanem zord hegyi vadászataira is. Amália a király tudtával, főudvarmesternője, Castropignano hercegné¹¹⁵ közvetítésével bocsátotta áruba a hivatali tisztségeket,¹¹⁶ amely tevékenységéért a buzgó királynéi bizalmasnak jutalék ütötte a markát. Az ő révén lehetett az uralkodóné közelébe férkőzni, aki – a császári követ szerint – gyűlölt mindent, ami osztrák volt. A királynéről adott jellemzés a róla készült szakmai életrajz fényében is lényegében helytállóan tűnik, még ha Esterházy nem is törekedett különösebben árnyalt képet festeni a boldog házasságban élő, egymást szerető uralkodópárról. Amália gondos, jó anya volt, és a férje is osztozott vele a családi örömeiben, s kormányzási kérdésekben is számított a véleményére. Az egyébként természetszerető, kerti sétákon, nagyvad-vadászatokon és tengeri halászaton egyaránt szívesen

nagyarányú átalakításokon esett át, mígnem Procaccini-tulajdonba került. (Az épületre és környékére vonatkozó információkért Bardi Teréziának tartozom köszönettel.)

¹¹² MNL OL P 148 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Központi igazgatás, Hercegi titkárok jelentései, 4. csomó, fol. 427v–428r.

¹¹³ Benedikt, H.: Die Botschaft i. m. 45–46.

¹¹⁴ Fogliani Sforza d'Aragona, Pellegrino márkija. Lásd *Giuseppe Galasso*: La filosofia in soccorso de' governi. La cultura napoletana del Settecento. (L'altra Europa 1.) Napoli 1989. 671.

¹¹⁵ *María Teresa Oliveros de Castro*: María Amalia de Sajonia esposa de Carlos III. Madrid 1953. 530.

¹¹⁶ Az igazságszolgáltatási tisztségek azonban 1735 óta már nem voltak megvásárolhatók. *Carpanetto, D.* – *Ricuperati, G.*: L'Italia del Settecento i. m. 230.

résztvevő, a karneváli mulatságokat is kedvelő, bár nemritkán fejfájástól gyötört királyné nagy megértést tanúsított alattvalói iránt az 1739. júliusi hőség miatt fellépő vízhiányos, aszályos időszakban.¹¹⁷

Esterházy a királyi gyermekekről is lesújtó véleményt alakított ki. Mikorra ő Nápolyba érkezett, a korán férjhez adott királyné, aki tizenöt évesen lett anya, már három lányát elveszítette. Az 1747-ben világra hozott elsőszülött fiút, Fülöp calabriai herceget nem szívesen szerepeltették, mert süketnéma és szellemi fogyatékos volt, állni sem tudott (1759-ben ki is zárják majd a trónöröklésből). Legidősebb öccse, Károly, a leendő astúriai herceg, 1788-tól pedig Spanyolország királya, 1748-ban született. Rajtuk kívül két hercegisasszony volt akkor az uralkodó családjában: az 1744-ben született Mária Jozefa és az egy évvel fiatalabb húga, Mária Lujza, Habsburg-Lotaringiai Lipót toszkánai nagyherceg, majd német-római császár leendő felesége.¹¹⁸ Esterházy szerint a királyi gyermekek egyáltalán nem voltak jó megjelenésűek, és a követ meglepődött a két infánsnő életkorának már egyáltalán nem megfelelő, kisgyerekes beszédén, akik ráadásul a himzésen kívül állítólag semmit sem tanultak.¹¹⁹

Pál Antal hercegnek a nápolyi udvarról megfogalmazott negatív benyomásai aligha függetleníthetők a császári követ azon általánosan kedvezőtlen élményeitől, amelyekben az ottani Királyság területén része volt. Ezek egyike a január 14-ei királyi magánkihallgatásához kapcsolódott. Ekkor ugyanis csak az éppen ott posztoló örök és testőrök tisztelegtek neki, nem pedig az olasz és a svájci gárda, miként az a nyilvános fogadások protokollja szerint megillette volna. Mivel a nápolyi udvar arra hivatkozott, hogy a madridi szertartásrendhez igazodik, a herceg megkérte unokafivérét, az akkor éppen teljhatalmú császári megbízottként Spanyolországban tartózkodó Esterházy Miklós grófot,¹²⁰ hogy készíttessen számára egy autentikus másolatot az ottani udvari ceremóniáról. A királyi audiencián a herceg franciául mondta el üdvözlő beszédét, amelyre az uralkodó ugyanezen a nyelven válaszolt. Ám annyi kamarás, tiszt és méltóságviselő vett részt az eseményen, hogy utána alig talált közöttük helyet magának Esterházy. E méltatlan körülmények miatt utóbb panaszt is tett a nápolyi államtitkárnál, és egy írásos beszámolóban részletesen összehasonlította a bécsi udvari körülményekkel, a következőképpen summázva a

¹¹⁷ *Oliveros de Castro*: *María Amalia* i. m. 45–46., 48–49., 50–51.

¹¹⁸ Uo. 37–43.

¹¹⁹ *Benedikt, H.*: *Die Botschaft* i. m. 46–48.

¹²⁰ *Berényi László*: *Galánthai és Fraknói Eszterházy Miklós (1711–1764). Egy 18. századi diplomata a cárok udvarában.* Turul 77. (2004) 1–2. sz. 51.; *Olga Khavanova*: „Die enge Einverständnuß beeder kaiserlichen Höfe.” Österreichische Botschafter in St. Petersburg in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa.* Hrsg. Gunda Barth-Scalmani – Harriet Rudolph – Christian Steppan. (Innsbrucker Historische Studien Bd. 29.) Innsbruck–Wien–Bozen 2013. 196.

tapasztalatait: „szerintem nem illendő megtagadni tőlem mindazon udvariasságokat, amelyekben a bécsi nápolyi követ részesül”.

A herceg nem volt megelégedve azzal a fogadtatással sem, amelyben a királyné a feleségét részesítette. Ez volt egyébként az első olyan eset, amikor a nápolyi udvar egy követ házastársát kihallgatáson fogadta. Az Esterházyné kíséretéhez tartozó fiatalembereket, annak ellenére, hogy valamennyien „jó származásúak” voltak, nem engedték be az első előszobába, helyett az örök számára fenntartott helyiségben kellett várakozniuk.

Esterházy herceg nem jelent meg a színházi előadásokon, mert attól tartott, hogy a nagy nyomakodás közepette esetleg nem jut hely neki a nézőtérén, mert nem tartottak fenn széket a követek számára. Felesége viszont, a hölgyeknek biztosított egyik erkély vendégeként, részt vett az ilyen jellegű szórakozásokon.

Bécsben is akadtak, akik az Esterházy panaszaire okot adó körülmények magyarázatát a herceg túlzott érzékenységében vélték meglegelni, noha kétségkívül volt oka panaszra. A nápolyi udvar méltóságviselői például nem viszonzták a császári követ látogatásait. Amikor Mária Terézia névnapi alkalmából nagyszabású, ünnepélyes lakomát rendezett, a nápolyi udvar csak a testőrgárda-kapitány személyében képviseltette magát. De ő is csak azért ment oda, mert megfigyelőnek küldték.¹²¹ A császári követnél tett mindennemű látogatásról tájékoztatták ugyanis az államtitkárt. Ezzel magyarázható, hogy a helyi nemesek általában igyekeztek elkerülni azt, hogy gyanúba kerüljenek az Esterházyval való kapcsolattartás miatt.¹²² Hiszen a vele, illetve a követségével bármilyen vonatkozásban összefüggésbe hozható személyek olykor még a mindennapi ellátás kapcsán is megaláztatásnak lehettek kitéve. Előfordult, hogy a halaikat a követségi konyhára szállító halárusokat feltartóztatták az utcán, vagy végrehajtókat küldtek arra a gazdára, akitől Esterházy a személyzete tejellátását biztosító tehének számára a legelőt bérelte.¹²³

Esterházy diplomáciai missziója konkrétan arra vonatkozott, hogy tisztázza annak az amnesztiának a pontos tartalmát, amely már az 1735-ben Bécsben tető alá hozott előbéke-szerződésben is szerepelt, és amelyet az 1748-ban kötött aacheni béke az osztrák örökösödési háborúra is kiterjesztett. Mindezekről azonban a nápoly-szicíliai uralkodó hallani sem akart, hiába nyújtott át Esterházy a nápolyi államtitkárnak egy jegyzéket, amely az ottani királyságból származó hadifoglyok, valamint az osztrák miniszterekkel és generálisokkal folytatott titkos levelezés miatt üldözött személyek nevét tartalmazta. Emellett Mária Terézia apja, a néhai VI. Károly császár – a kettős királyság egykori uralkodója – hajdani nápolyi

¹²¹ Uo. 43–45.

¹²² Uo. 51.

¹²³ Uo. 48.

híveinek sorsát kellett volna rendeznie. A hatályos nemzetközi szerződés értelmében ugyanis a Nápolyi Királyság területére való visszatérésükkor vissza kellett volna kapniuk az eltávozásukat követően konfiskált javaikat. Harmadsorban pedig Esterháznak be kellett volna hajtatnia a valaha Bécsbe emigrált, de azóta visszaköltözött nápolyi alattvalókon és leszármazottaikon a császárvárosban annak idején csinált adósságokat.¹²⁴

Nehéz megítélni, hogy a diplomáciai kudarcokért mennyiben terhelte Esterházyt a felelősség. Az azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1759-ben megkötött államszerződésig¹²⁵ ő és a mindenkori nápolyi Habsburg diplomácia kifejezetten barátságtalan és gyanakvó környezetben volt kénytelen tevékenykedni.

A követ beszámolóit tartalmaznak némi gazdasági információt is. A nápolyi lakosság ruházatának megfigyelése alapján például azt javasolta, hogy a Habsburg Monarchia textilmanufaktúráiban állítsanak elő a dél-itáliai ízlésnek megfelelő ruhaanyagokat.¹²⁶

Addigra, amikor sor kerülhetett végre Pál Antal herceg ünnepélyes nápolyi követti bevonulására, ő már kézhez kapta a visszahívását elrendelő uralkodói levelet, ahogy a bécsi nápolyi követ is kézhez vehetett egy ahhoz hasonló tartalmút ugyanekkor. 1752. július 17-én ennek ellenére megtartották az ünnepélyes szertartást, s öt nappal később szerét ejtették végre a nyilvános királyi audienciának is. A pompás bevonulásban összesen 39 kocsi vett részt, köztük a hatlovas követti díshintó is¹²⁷ (Esterházy ugyan nyolclovast szeretett volna, de nem volt szabad túlszárnyalnia a királyit, ezért arra nem kapott engedélyt). A búcsúlátogatást még ugyanazon év október 1-jén megszervezték számára Porticiban. Ez azonban már minden pompát nélkülözött, annyira, hogy inasai még az egyenruhájukat sem öltötték fel erre az alkalomra.¹²⁸

A herceg 1752. november 20-án hagyta el végleg Nápolyt. Bécsben aligha lehettek megelégedve diplomáciai működésével, mert késlekedés nélküli távozásra szólították fel. Még abba is nehezen egyeztek bele, hogy hazafelé az útba eső városok némelyikében elidőzhessen.¹²⁹ Kíséretével Rómán, Sienán, Firenzén, Pisán,

¹²⁴ Uo. 51–56.

¹²⁵ *Heinrich Benedikt*: Der österreichische Staatsvertrag mit Neapel von 1759. In: Festschrift des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs II. Hrsg. Leo Santifaller. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs/Ergänzungs 3.) Wien 1951. 370–191.

¹²⁶ *Benedikt, H.*: Die Botschaft i. m. 60.

¹²⁷ Ennek magyar nyelvű leírását – bizonyára a követ költségén – nyomtatásban is közzétették. MNL OL P 131 mf. 52.138, fol. 5r-6r (N 0449–0452)

¹²⁸ MNL OL P 148 4. csomó, fol. 435v. Ismertette *Szabó Péter*: A maszk és a jelmez szerepe a kora újkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 4. sz. 590–591.

¹²⁹ *Rebecca Gates-Coon*: The Landed Estates of the Esterházy Princes: Hungary during the Reforms of Maria Theresia and Joseph II. (The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science 112/2) Baltimore–London 1994. 43–44.

Livornón, Luccán és Pármán keresztül jutott el Bécsbe. Nem éppen örömteli követi időszaka, melynek során alighanem jelentős adósságot is felhalmozott,¹³⁰ ráadásul szerencsétlenséggel végződött: a hajóval Trieszten át hazaküldött bútorai, ezüstneműje és díszhintaja tengeri viharba kerültek. A hajót és a csomagokat sikerült ugyan kimenteni, de odaveszett négy embere.¹³¹

Az utolsó évtized

A nápolyi követséggel egyszersmind lezárult Esterházy Pál Antal herceg mind-össze erre az epizódra korlátozódó „diplomáciai pályafutása”. Ezután részt vett még a hétéves háborúban – annak kezdetétől, 1754-től fogva immár lovassági tábornoki rangban –, melynek során az 1757. november 22-én megvívott boroszlói ütközetben tüntette ki magát. A következő évben bizonyára ennek jutalmaként tábornaggyá léptették elő.¹³² 1760-ban Berlinbe belovagolva, Moritz von Lacy főparancsnok utasítására elpusztította a potsdami fegyvergyárat.¹³³ Két évre rá – egy, már szintén 1760-ban kapott szélütést követően¹³⁴ – 1762. március 18-án, saját leszármazott hátrahagyása nélkül halt meg. A hercegi cím viselésére jogosult utóda és a családi hitbizomány örököse a már a kortársak által is „Fényes” jelzővel illetett Miklós nevű öccse lett, aki híresen bőkezű mecénásként¹³⁵ nagyban épített a bátyja által megvetett alapokra. Pál Antalnak fiatal korától meglévő zene iránti rajongását a nápolyi tartózkodás valószínűleg tovább erősítette, hiszen ott bőséges kínálatban lehetett része a zenét, a táncot és a színi előadást egyetlen műfajba ötvöző operából. Itáliából szerződttetett muzsikusait és némelyik énekesét további tanulmányok céljából Velencébe küldte. A herceg gyűjteményében a zenetörténészek jelentős számú, több helyről és különböző szerzőktől származó partitúrára bukkantak.¹³⁶ A kismartoni kastélyában működő színházról 1749-ből származik a legkorábbi fennmaradt adat. Ez a teátrum azonban kis mérete miatt nem felelt meg operaelőadás céljára, így a herceg megbízást adott egy új, tágasabb, a kismartoni üvegházon belül elkészítendő színház építésére. A tervezett színpad gépészeti elemeit Rössler Sebestyén kismartoni lakatos- és órásmesterrel

¹³⁰ MNL OL P 148 4. csomó, fol. 432v.

¹³¹ *Benedikt, H.*: Die Botschaft i. m. 64.

¹³² *Zachar J.*: A katonáskodó i. m. 92.

¹³³ *Benedikt, H.*: Die Botschaft i. m. 35.

¹³⁴ *Schlag, G.*: Schloss i. m. 281.

¹³⁵ Számos korábbi munka mellett újabban lásd *Stephan Körner*: Esterházy Feenreich. Fürst Nikolaus I. verblüfft Europa. Petersberg 2011.

¹³⁶ *Vavrinecz Veronika*: Opere di compositori italiani del Settecento nella Biblioteca Nazionale Ungherese. Il ruolo della famiglia Esterházy nella vita culturale del Settecento. In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione francese. Red. Béla Köpeczi – Péter Sárközy. Bp. 1982. 241.

készíttette el.¹³⁷ Esterházy Pál Antal operaelőadásra is alkalmas kismartoni színháza 1762. május 17-ei felavatásának öröme és dicsősége azonban már művészetpártoló utódára, Miklós öccsére hárult, mert a megrendelő két hónappal azelőtt elhunyt. Az ünnepélyes megnyitó egyúttal négy kisebb opera ősbemutatójára is alkalmat adott, amelyek szerzője Pál Antal herceg házi zenekarának egy évvel korábban szerződtetett másodkarmestere,¹³⁸ Joseph Haydn volt.

REMARKS ON THE CAREER OF PÁL ANTAL II ESTERHÁZY, AMBASSADOR TO NAPLES

by János Kalmár

SUMMARY

Scion of one of the most illustrious Hungarian families, as eldest son Prince Pál Antal II Esterházy (1711–1762) stood to inherit both the entailed lands of his family and its princely title. Although his studies in Vienna, alluded to by some historians, cannot be substantiated, it remains a fact that he pursued studies at the Protestant university of Leiden. He also repeatedly sojourned at Lunéville – where he married a high-status lady-in-waiting of the Princess –, and consequently may have attended the famous noble academy there. One result of the Prince's stay in Lotharingia and of the personal network of his wife there was the web of relations that linked the Prince to the local aristocracy, including the princely family, which exerted a decisive influence on the later career of Esterházy and locked both Prince Pál Antal and his consort into the close courtly elite of Empress Maria Theresa and Francis of Lotharingia. This fact certainly was instrumental in the Prince's career which passed through such crucial steps as nomination as Field Marshal, acceptance into the Order of the Golden Fleece, and appointment as imperial ambassador to Naples. A cumulative result of his profound erudition, rich foreign experience, his belonging to the Viennese court circles and the influence of his wife was Prince Pál Antal's establishment of one of the brightest aristocratic courts in Hungary at the time.

¹³⁷ *Horányi Máttyás: Eszterházi vigasságok.* Bp. 1959. 23–26.

¹³⁸ A szerződés szövege kivonatos magyar fordításban olvasható a *Bartha Dénes – Révész Dorrit: Joseph Haydn élete dokumentumokban.* Bp. 1978. 15–18.

A PÜSPÖK-FŐISPÁNOKKAL KAPCSOLATOS ELVÁRÁSOK ÉS MINTÁK MÁRIA TERÉZIA IDEJÉN

Klimo György püspök és főispán*

Az osztrák örökösödési háborút követően Mária Terézia átalakításokat kezdeményezett a birodalom igazgatásában.¹ Ez a szándék és a koncepció kiolvasható többek között az uralkodó politikai testamentumából, de megapaszthatjuk az intézkedései révén is. Uralkodásának második évtizede önmagában is jelentős reformidőszak volt:² a centralizáció, az integráció, a racionalizáció és a kontroll voltak azok szempontok, illetve elvárások, amelyek előtérbe kerültek már az 1750-es években, és ezeket az igazgatásban és a társadalompolitikában egyaránt érvényesíteni kívánta a kormányzat. Mária Terézia a világi és az egyházi közigazgatás középszintjének megerősítésében látta annak a lehetőségét, hogy politikai célkitűzéseit és az állam által preferált normákat intenzívebben kommunikálja és meggyökereztesse.

Az 1752-ben kiadott főispáni utasítás arról tanúskodik, hogy egyfajta organikus szemlélet részeként kapcsolta össze a vármegyék kérdését az ország és a birodalom ügyével: a vármegyék megfelelő kormányzása alapozhatja meg az ország közös jólétét (*bonum commune*).³ A kitűzött centralizációs törekvésekhez megfelelő tisztségekre és olyan tisztségviselőkre volt szüksége, akik alkalmasak és képesek a programot végrehajtani. Ebben az elvárási rendszerben kiemelt szerepet kaptak a püspökök és a főispánok mint az egyházi és a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatás Ösztöndíj (BO/01080/16/2) támogatásával készült.

¹ *Ember Győző*: Der österreichische Staatsrat und Ungarn in den 1760er Jahren. In: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Hrsg. Anna Drabek – Richard Plaschka – Adam Wandruszka. Wien 1982.

² *Helmut Reinalter*: Der Josephinismus als Variante des aufgeklärten Absolutismus und seine Reformkomplexe. Einleitung. In: Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus. Hrsg. Helmut Reinalter. Wien 2008. 10.; Rudolf Pranzl az államegyházzal kapcsolatos reformtevékenységet különböző fázisokra osztja (Phasen, Verlauf und Brennpunkte der Staatskirchlichen Reformen), az első fázist pedig az 1750-es évektől számítja. Lásd *Rudolf Pranzl*: Das Verhältnis von Staat und Kirche/Religion im thesesianisch-josephinischen Zeitalter. In: Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus. Hrsg. Helmut Reinalter. Wien 2008. 26., 30.

³ *Ember Győző*: Magyarország közigazgatása 1711–1765. Levéltári Közlemények 54. (1983) 58. Hasznos filozófia érhető tetten a városok igazgatásával kapcsolatos reformokban (centralizációs törekvések; a felügyelet, kontroll intenzívebbé; a közigazgatás, jogszolgáltatás hatékonyabbá tétele, felgyorsítása; a rendi hatalom visszaszorítása). Vö. *Kállay István*: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában. Levéltári Közlemények 42. (1971) 115–117.; *Kállay István*: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972. 21–22.

világi közigazgatás középszintjének azon irányítói, akiknek a kinevezése az uralkodóhoz tartozott. Ember Győző az 1711 és 1765 közötti magyarországi közigazgatást tárgyaló munkájában a megyei kormányzattal kapcsolatban azt a megállapítást tette, hogy az a rendiség kezében volt, és ezen a helyzeten a bécsi udvar igyekezett változtatni.⁴ Mivel az uralkodó a főispánokon keresztül gyakorolta befolyását, olyan személyeket igyekezett kinevezni, akik garanciát jelenthettek elképzelései képviselőire.

Ez a folyamat az 1750-es évekkel vette kezdetét, egy koherens és komplex koncepció keretében. Komplexitása abból adódott, hogy a püspöki és a főispáni tisztségekhez kötődő feladatokat egyben akarták kezelni, nem csupán adminisztratív, igazgatási, hanem társadalom- és művelődéspolitikai tekintetben is. A püspök-főispánok annyiban jelentettek többletet, szinte ideális konstellációt ebben a helyzetben, hogy nem csupán a megyegyűlésen, illetve a megye nemessége számára közvetíthették a központi rendelkezéseket, hanem a papok és a plébániahálózat révén a vármegye lakosságát is befolyásolhatták ezekkel kapcsolatban. Mária Terézia emiatt komoly szerepet szánt a vármegyéket és az egyházmegyéket egyaránt irányító személyeknek, az 1750-es évektől kinevezett tisztségviselők pedig igyekeztek megfelelni az elvárásoknak. Ennek tükrében meglepőnek hathat a 2000-es évek egyik meghatározó középiskolai történelem tankönyvének *A vármegye felépítése és működése* című fejezetében olvasható mondat: „A vármegyék élén a király által kinevezett főispánok álltak, akik azonban a 18. században ténylegesen már nem vettek részt a megye irányításában.”⁵

Tanulmányomban két nagyobb kérdésre igyekszem összpontosítani: 1.) milyen minták, módszerek, stratégiai célkitűzések alapján tevékenykedtek a püspök-főispánok Magyarországon az 1750-es évektől, és milyen elvárások fogalmazódtak meg tisztségükkel kapcsolatban? A vizsgálatot két részre bontom: egyrészt Mária Terézia királynő, másrészt XIV. Benedek pápa által kiadott források alapján elemzem az elméleti háttérrel. 2.) Ehhez az elvárási horizonthoz képest, illetve ennek megfelelően milyen gyakorlatot folytatott Klimó György pécsi püspök, Baranya és Tolna vármegyei főispán? Hogyan valósult meg mindez a gyakorlatban? Milyen cselekvési környezetet rajzolódik ki ebben a korszakban a Dél-Dunántúlon és Szlavóniában? Így a két irányból való közelítés során összevethető az elmélet és a gyakorlat.

⁴ Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m. 58.

⁵ Száray Miklós: Történelem III. középiskolák 11. évfolyam. Bp. 2007. 82.

Mária Terézia főispán-képe és vármegye-igazgatási koncepciója az 1750-es évek elején

Mária Terézia 1751. július 30-án egyszerre nevezte ki Csáky Miklóst esztergomi érseknek, Klobusiczky Ferencet kalocsai érseknek, Klimo Györgyöt pécsi, Thauszy Ferencet pedig zágrábi püspöknek. Amennyiben ehhez még hozzávesszük Anton Engl 1750-ben történt csanádi püspöki kinevezését,⁶ belátható, hogy az uralkodó a déli területeken különös hangsúlyt fektetett az egyházigazgatás megerősítésére. Ugyanekkor további hat magyarországi vármegye is új főispánt kapott.⁷

Az 1750-es évek elejére Mária Terézia utasításai, hivatalos levelei alapján meg lehetne rajzolni a püspök-főispánokra vonatkozó ideáltípust. Ez az ideáltípus egyszerre lojális, megbízható végrehajtó, ugyanakkor önállóan cselekvő, aki képes kompetensen eljárni az uralkodó által preferált ügyekben. Két terület kiemelt szerepet kapott az uralkodónőnél: az igazgatás, irányítás (a rájuk bízott közeg megfelelő működtetése, a korábban kialakult problémák lezárása, a mulasztások és hibák korrigálása, tehát egyfajta megfelelő igazgatási rend kialakítása), valamint a társadalom szervezése. Előbbihez tartoznak a jogszolgáltatással kapcsolatos kérdések, míg az utóbbihoz szervesen illeszkedik egy művelődési, kulturális és normaközvetítő program is, de ezek természetesen komplex módon összekapcsolódnak.

Mária Terézia 1752. április 28-án az ország minden főispánja számára megfogalmazott egy utasítást,⁸ amelynek létjogosultságát az adta, hogy az uralkodó szerint a megyék belső kormányzatából hiányzott az egységes eljárásmód. A királynő ennek két okát nevezte meg: egyrészt a törvények, rendeletek igen eltérő értelmezését (*ex difformi intellectu*), másrészt a végrehajtásban tapasztalt mulasztásokat (*non observatione legum, et benignorum mandatorum Regiorum*).⁹ Az ural-

⁶ Elődje, Stanislavich Nicola 1750. ápr. 26-án halt meg, Engl dec. 7-én nevezték ki a püspökség élére.

⁷ Grassalkovich Antalt Nógrád, Nádasdy Lipótot Komárom, Fekete Györgyöt Arad, Barkóczy Imrét Máramaros, Révay Lőrincet Turóc, Erdődy Miklóst Zólyom vármegyébe nevezték ki. *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848.* Bp. 1994. 64., 83., 114.; *Joaachim Bahlcke: Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790).* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 23.) Stuttgart 2005. 141–142.

⁸ Ez az utasítás képezte az alapját a két további főispáni utasításnak (1768. nov. 21., 1770. szept. 17.). Vö. *Palugyay Imre: Megyerendszer hajdan és most. Törvény – Történet – Oklevelek – s' egyéb rokon kútfők után. Második kötet. Megyei hivatalok.* Pest 1844. 34.; 49.

⁹ „in administratione interna comitatum maxima differentia sit, et bona administratio bonum utique effectum, mala vero malum effectum producere, haecque differentia tum ex difformi intellectu, aut non observatione legum, et benignorum mandatorum Regiorum oriri soleat.” Pécsi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: PPL) 1752. 12. Idea boni ordinis servandi in administrandis Comitibus per Majestatem praescripta (a továbbiakban: 1752. 12.). Vö. *Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m.* 57.

kodó a kormányzati célkitűzéseket ismerő, azokkal azonosulni tudó, lojális, ugyanakkor határozott, a közjó érdekeit érvényesíteni képes, idejük nagy részét a vármegyében töltő, rezidens főispánokra kívánta alapozni belpolitikai lépéseit. A megjelölt problémákra orvosságot kívánt nyújtani (*remedium adferre*), az ország minden megyéjében egységes rendet és egységes adminisztrációt kívánt bevezettetni.¹⁰ Az utasítás két központi gondolata a rend és a közjó. Az adózó nép megmaradása, az igazságszolgáltatás megfelelő működtetése a vármegyék belső kormányzatától függ. Amennyiben a megyékben megfelelő igazgatást (*bona administratio*) vezetnek be, és az ügyek intézésében jó rendet (*bonus ordo*) tartanak, az adózó népet meg tudják óvni a különböző jogtalanságoktól (*injuriis*), valamint a nem kötelező, helytelen¹¹ terhektől (*indebitis oneribus*), amivel az egész ország közös javát (*communi bono*) tudják szolgálni.¹²

Az utasítás első pontja egy olyan alapvetést tartalmaz, amely nélkül az uralkodó értelmezése szerint nem érhet el tényleges sikert a főispán, ezért mindekfelett ügyelnie kell arra, hogy a rábízott vármegyében az Isten iránti tisztelet mindenki részéről megvalósuljon, az igaz Isten tiszteletét mozdítsa előre, a hittel kapcsolatos vétkeket büntesse, azokat szorítsa vissza. A vallási köteleességekkel kapcsolatban eddig született és a későbbiekben meghozandó uralkodói rendeleteket pontosan hajtassa végre, azokon ne eszközöljön semmiféle változtatást.¹³

Az utasítás bevezető pontját értelmezhetjük egyfajta általános, morális alapvetésként,¹⁴ véleményem szerint azonban itt konkrétabb és koncepciózusabb üzenetet fogalmazott meg az uralkodó. Az 1750-es évek elejére módosultak és egyben megnőttek az állam igényei az egyházi struktúra használatával kapcsolatban: részben kommunikációs csatornaként, részben társadalomszervező, részben ellenőrző-, kontroll-faktorként számoltak vele.¹⁵ Mária Teréziának egyfajta „kiemelt stratégiai partnert” jelentettek a katolikus egyház képviselői. A vallásgyakorlattal kapcsolatos rendeletei és átalakításai révén hatást tudott gyakorolni a társadalmi folyamatokra az értékrendbe, szokásokba, normákba való beavatkozással.

¹⁰ „consequenterque bonum ordinem, bonamque et uniformem administrationem in omnibus comitatibus aequaliter observandam clementer inducere cupientes Supremis Comitibus comitatum Regni Nostri Hungariae, Partiumque eidem annexarum” PPL 1752. 12.

¹¹ Vö. *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs 2009. 30.

¹² „Si etenim in singulo comitatum bona administratio introducatur, bonusque ordo in pertractandis quibusvis negotiis observetur, contribuens item plebs a quibusvis injuriis, et indebitis oneribus praeservetur, per id communi totius Regni bono, et ejus conservationi prospiceretur.” PPL 1752. 12.

¹³ PPL 1752. 12.

¹⁴ Vö. *Ember Gy.*: Magyarország közigazgatása i. m. 57.

¹⁵ Vö. *Rudolf Reinhardt*: Zur Kirchenreform in Österreich unter Maria Theresia. Zeitschrift für Kirchengeschichte 77. (1966) 105–119.

Ennek tükrében érthető, miért kaptak kiemelt szerepet a püspök-főispánok, akik e komplex folyamatok megvalósításában érdemben részt tudtak venni.

A bevezetőben tehát az uralkodó nem csupán a katolikus vallás preferált szerepét hangsúlyozza, hanem már egy új szemléletet kíván érvényesíteni, e szemléletet magukévá tevő püspök-főispánok támogatására számítva. Az első pont utolsó tagmondata a katolikus hit jobb és békésebb módon (*melior ac pacatior modo*) történő követését irányozza elő, amely kitétel éppen annak a „korábbi püspök-főispáni karakter”-nek bír üzenetértékkel, amelyet például Padányi Bíró Márton veszprémi püspök testesített meg.

A második pont az 1723. évi 56. törvényt citálva a főispán kettős feladatára hívja fel a figyelmet: nem csupán a vármegye igazgatása, hanem az igazságszolgáltatás is a gondjaira volt bízva¹⁶ (*tam publicorum, ac politicorum negotiorum, quam etiam iustitiae administrationis curam iisdem incumbere*). Ehhez elengedhetetlen folyamatos jelenléte a vármegyében (*continuo resideant*).¹⁷ Uralkodói akaratként szerepel, hogy a főispánok mindig személyesen elnököljenek a vármegyei nagygyűléseken. A tisztújító közgyűléseken mindenképp vegyenek részt, és ügyeljenek arra, hogy alkalmas (*idonei*), mértékletes (*moderati*), illetve a közjót és az uralkodói szolgálat előmozdítását buzgón támogató személyeket (*bonum publicum et servitii regii promotionem zelantes*) válasszanak.¹⁸ A negyedik pont megszabja a vármegyei közgyűlések előírászerű vezetését, a végzések, határozatok jegyzőkönyvbe vételét, illetve a bejegyzések nyilvános átolvasását (*publice perlegatur*). Fontos szerepet kap a végzések tényleges végrehajtása, amelyet a soron következő gyűlésnek szisztematikusan át kell tekintenie. Ha az ellenőrzés során kiderülne, hogy nem történt meg egy határozat érvényesítése, reflektálniuk kell arra, hogy milyen okok játszottak közre ennek elmaradásában (*qua ratione satisfieri non potuerit?*).¹⁹ A 6. pont foglalkozik a megyei bíraskodással. Megszabja, hogy évente legalább négy alkalommal ülésezzenek, és annyi napon keresztül tartsák a törvényszéket, amennyi szükséges a korábbi és az aktuális ügyek elbírálására, így akadályozva a perek elhúzódását (*ne in longius tempus protrahant*). A 7. pont a főispánok felelősségét említi a tekintetben, hogy egyrészt gyorsítsák az eljárásokat, másrészt vizsgálják felül időnként az ügyeket. A 8. pont rögzíti, hogy a főispánoknak ellenőrizniük kell az alispánok eljárását az utak és hidak karbantartásával kapcsolatban (az 1599. évi 30. tc.-nek megfelelően). Ebben teljes hatalmat irányzott elő (*authoritas plena tribuetur*) a főispán számára. A karbantartási munkák elsősorban a katonaság és a postaszolgáltatás érdekeit

¹⁶ Vö. Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m. 57.

¹⁷ PPL 1752. 12.

¹⁸ PPL 1752. 12. Vö. Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m. 57.

¹⁹ Azt is vizsgálni kell, hogy gondatlanság (*incuria*) vagy hanyagság (*negligentia*) miatt maradt-e el a végrehajtás. PPL 1752. 12.

szolgálták, míg a mulasztások a köz érdekeit sértették. Az uralkodó ugyanitt hívja fel a figyelmet a vámok (és az azoknál lévő útszakaszok, átkelők minőségének) ellenőrzésére. A 9. pont az árvaüggyel kapcsolatos eljárást szabályozza az 1715. évi 68. tc.-re hivatkozva, amelynek pontos végrehajtását várja el a főispántól (*itaque attendent ipsi Supremi Comites, ut in comitatibus, quibus praesunt, praeattactae legis dispositio exacte observetur*). Az árvaügy kiemelt szerepet kap igazgatási és társadalmi kérdésként egyaránt.²⁰ Az utolsó, 10. pont – mintegy keretbe ágyazva az utasítást – általánosan fogalmazza meg a főispán felelősségét, feladatait. E passzus hangsúlyozza az uralkodó és a helytartótanács leiratainak, utasításainak pontos végrehajtását. A főispánnak örködnie kell az alá beosztott hivatalviselők (*officialibus sibi subordinatis*) felett, hogy a vármegye minden ügye rendben elvégeztesen, az esetlegesen felmerülő problémák kijavíttassanak. Ha bármi okból kifolyólag a végrehajtás akadályt szenvedett, azt minél gyorsabban az uralkodó tudomására kell hozni.²¹

A főispáni utasítás külön kilenc pontot szentel az állami és a megyei adózás kérdéskörének, ami a téma jelentőségét és aktualitását mutatja. E pontokban foglalja össze az uralkodó, hogy mit kell tennie egy főispánnak az adóképesesség biztosítása érdekében: akadályozza mindazon tényezőket, amik csökkentik az adózók számát és lehetőségeit, minimalizálja az adókedvezményben részesülők számát, tegyen meg mindent az elszámolások pontosabbá tételéért, felügyelje hatékonyabban a pénzügyekkel megbízott megyei tisztviselőket.

Ha alaposabban megvizsgáljuk az 1752-es utasítást, fel tudjuk vázolni azokat a kompetenciákat, amelyeket az uralkodó elvárt a főispánoktól, és meg lehet rajzolni a korrigálásra váró negatívumokat is. Az elvárt tulajdonságok körében megtalálhatóak az alkalmas (*idoneus*), a buzgó (*zelans*), a szorgalmas (*diligens, sedulus*), az elmés (*sollers*) kitételek. Az elvárt végrehajtó tevékenység jelzőiként a pontosság (*exactus, accuratus*), a gyorsaság (*celer*), a haladék nélküliség (*indilatus*) szerepel, emellett dominálnak a gondoskodásra, felügyeletre, figyelemmel kísérésre (*invigilo, observo, prospicio*), illetve a kijavításra (*corrigo*), a meggyorsításra (*accelero*) és a végrehajtásra (*efficio, perago, satisfacio*), a foganatosításra (*effectui mancipio, ad effectum adduco, effectum procurare*) vonatkozó igék.²² Éppen e legutolsó kifejezést, az *effectust* emelném ki, mint amelynek szemlélete és hangulata meghatározza a szöveget, és plasztikusan példázza az uralkodónő elvárásait.

²⁰ Ezt Mária Terézia városi reformjai is szabályozták. Vö. *Kállay I.*: A városi igazgatás i. m. 121.

²¹ „Supremi Comites officialibus sibi subordinatis invigilabunt, ut omnia comitatus negotia debito ordine peraguntur, observatique defectus in tempore corriganur; quod si vero quaequam benigna mandata nostra, aut consilii nostri regii dispositiones propter aliquorum renitentiam, aut alia quacunque de causa ad effectum deduci non possent, id ipsum Supremus Comes Maiestati nostrae cum omnibus facti circumstantiis quo celerius demisse repraesentabit.” PPL 1752. 12.

²² PPL 1752. 12.

Szemléletében és tartalmában is ehhez hasonló az 1768. november 21-én kiadott újabb főispáni utasítás (*Instructio pro Supremis Comitibus*).²³ Az 1752-es szöveget vették alapul, amelynek pontjait részben kiegészítették,²⁴ részben újabb pontokkal bővítették.²⁵ Az 1768-as utasítás is a helyes adminisztrációt és a megfelelő rend kialakítását jelöli meg alapvetésként,²⁶ de ez a szöveg egyrészt konkrét célokat is megfogalmaz, pontosítja és részletezi az elvárt eljárási rendet, másrészt aktuálisan reflektál a korszak újabb kérdéseire. A szövegben karakteresebben és kitértebben körvonalazódik Mária Terézia társadalmi, művelődési és gazdasági programja, amely már az 1752-es utasításban is tetten érhető, és amelynek alapján az 1751-ben kinevezett püspök-főispánok tevékenykedtek. Az 1768-as változat tovább gyarapítja a főispánok feladatait, bővíti azon ügykörök sorát, amely felett felügyeletet kell gyakorolniuk. Különösen érvényes ez a gazdaságfejlesztő szerepre, amelyet új elemként emelt be Mária Terézia. Az új utasítás második részébe bekerült 10. pont igen részletesen vázolja fel azt, hogy a főispánnak közvetlen és közvetett szerepet kell vállalnia a kereskedelem és az ipar volumenének növelésében.²⁷ Emellett tetten érhető, hogy 1768-ban (egyfajta felügyeleti szervként) már nagyobb szerepet kap a Helytartótanács, amelyet a főispánoknak tájékoztatniuk kellett adatokkal, információkkal. Ebben a tanulmányban csupán egy szempontra hívnám fel a figyelmet, amely erősen megmutatkozott Klimó püspök tevékenységével kapcsolatban is. Az utasítás egyrészt igen részletesen szól a főispán azon kötelességéről, mely szerint ügyelnie kell arra, hogy minden faluban legyen egy tanító, akitől a fiatalság nem csupán az írás, olvasás és számolás alapjait sajátíthatja el, hanem a katekézist is megtartja.²⁸ Ezekről a tanítókról a főispánnak információkat kell gyűjtenie, és azokat továbbítani a helytartótanács mellett az uralkodónak is.²⁹

A főispáni utasításokból is jól látszanak azok az irányok, amelyek mentén Mária Terézia a Habsburg örökösödési háborút követően közigazgatási, társadalmi, valamint gazdasági fejlesztési programot akart végrehajtani. Miután lezárult a 18. század első felének újjá- és újraépítési, konszolidációs időszaka, mind az állam, mind az egyház részéről megfogalmazódott egy saját szempontú, de hasonló értékekre alapozott

²³ PPL 1768. 92.; Az utasítás szövegét közli: *Palugyay I.*: Megyerendszer i. m. 39–56.

²⁴ A megismételt pontokhoz tettek kiegészítéseket átvetéssel vagy átvétel nélkül (pl. ad haec contingere potest). *Palugyay I.*: Megyerendszer i. m. 46.

²⁵ Az első, igazgatási, jogszolgáltatási részt két ponttal (a 11. pont a katonaság elszállásolásával, a 12. az erdők védelmével, megőrzésével kapcsolatban rendelkezett); a második, adóigazgatási részt egy ponttal bővítették.

²⁶ PPL 1768. 92.

²⁷ *Palugyay I.*: Megyerendszer i. m. 53–56.

²⁸ Uo. 40.

²⁹ „Concinnandum super his informationem Consilio Locumtenentiali exhibeant, abinde Nobis admittendum.” *Palugyay I.*: Megyerendszer i. m. 40–41.

rend (*ordo*) kialakításának igénye. Az 1740-es évek utáni periódusban az egyik legfontosabb célkitűzés a soknemzetiségű társadalom integrációja és fejlesztése volt. Ennek megvalósításához az állam az egyházi struktúrára kívánt támaszkodni. Ebben a konstellációban ideális személyként kerültek előtérbe azok a tisztviselők, akik egyszerre töltöttek be egyházmegyei és vármegyei vezető tisztséget, azaz püspökként és főispánként is működtek. Az uralkodó a püspököket és a főispánokat egyfajta multiplikátornak, illetve az államhatalom kirendelt végrehajtójának tekintette, rajtuk keresztül racionalizálhatta, illetve hatékonyabbá tehetette a közigazgatást.³⁰

XIV. Benedek püspök-ideálja és egyházigazgatási koncepciója

A Mária Terézia-féle igazgatási átalakítások értelmezésében, illetve a 18. század második harmada hazai politika- és egyháztörténeti tendenciáinak vizsgálatában a történeti kutatás elsősorban a bécsi kormányzati, illetve a vármegyei forrásokra támaszkodott. A Szentszék igazgatási, szervezeti hatását kevésbé érintették a vizsgálatok, a katolikus egyház szellemi befolyását pedig leginkább a század második felétől tárgyalják.³¹ A Szentszék részéről megfogalmazott direktívák nélkül azonban nem értékelhetjük a maguk teljességében a főpapi célkitűzéseket, tevékenységeket. A Mária Terézia által az 1750-es évek elejétől életbe léptetett programot nem lehetséges XIV. Benedek (1740–1758) elméleti és gyakorlati munkásságának ismerete nélkül értelmezni, sem a pápaságát megelőző anconai és bolognai éveit figyelmen kívül hagyni.³² Az uralkodónő feljebb már vázolt programjának főbb pontjai (1. az igazgatás centralizálása és hatékonyabbá tétele, a püspökök szerepének megerősítése; 2. a klérus tanító és normakommunikációs szerepének használata és egységesítése) erőteljesen megjelentek XIV. Benedek (Prospero Lambertini) pápaságának célkitűzései között. Lambertini a 18. század egyháztörténetének meghatározó egyénisége, aki igen karakteres programot hajtott végre az egyházon belül. Ezt

³⁰ *Göszy Zoltán*: Szempontok Klimó György püspöki és főispáni kinevezéséhez, illetve tevékenységéhez. In: Klimó György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században. Szerk. Pohánka Éva – Szilágyi Mariann. Pécs 2011. 142–143.

³¹ A kérdéskör historiográfiáját ismertető alapvető irodalmat lásd *Szelestei N. László*: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 27–42.; Klimó püspökre vonatkozóan lásd *Uő*: Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében. In: Klimó György püspök és kora i. m. 70–85. Ki kell emelnünk Ludovico Antonio Muratori recepciójának, illetve Giuseppe Garampi levelezésének vizsgálatát. Vö. *Soós István*: Giuseppe Garampi érsek, pápai nuncius magyarországi és erdélyi levelezése a 18. században. In: Magyarországi tudósok levelezése a 18. században. Szerk. Szelestei Nagy László. Bp. 2006. 75–84.; *Fejérvy András* – *Soós István*: Klimó György és Giuseppe Garampi. In: Klimó György püspök és kora i. m. 125–142.

³² Vö. *Mario Rosa*: Pope Benedict XIV. (1740–1758). The Ambivalent Enlightener. In *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History*. Eds. Jeffrey D. Burson – Ulrich L. Lehner. Indiana 2014. 44–45.

lelkipásztori, vezetői és egyfajta szellemi, kulturális küldetéstudata alapozta meg, komplex célkitűzéseit pedig egységes rendszerben volt képes megvalósítani.

Az alábbiakban XIV. Benedek két enciklikája kapcsán világítok rá arra, hogy a pápa törekvései jelentős mértékben megelőlegezték és megalapozták a „felvilágosult abszolutizmus” névvel illetett politikai berendezkedés intézményi kereteit, valamint művelődési és kommunikációs stratégiáját.³³ Koncepciója mind Mária Terézia politikai törekvéseiben, mind a magyarországi főpapok szervezési és politikai döntéseiben hangsúlyos szerepet kapott.³⁴

Az *Ubi primum* kezdetű enciklika XIV. Benedek programadó körlevele, melyet 1740. december 3-án adott ki. A pápa ezt egyfajta utasításként, figyelmeztetésként (*admonitio*), illetve biztatásként (*cohortatio*) fogalmazta meg.³⁵ Úgy ítélte meg, hogy a katolikus egyház sikeres működésének záloga a kompetens és a trienti elvekhez ragaszkodó kormányzati és irányítási tevékenység. Számára az effektív irányítás egyfajta identitássá, védjeggyé vált, a vezetést koordinációként, illetve kormányzásként (*gubernatio*) értelmezte. A vezetés eszerint szervezési, irányítási kérdés, amelynek fontos része a felelősség és a feladatok megfelelő disztribúciója. XIV. Benedek az egyházi struktúrákat tárgyaló, 1750-ben megjelent nagy összefoglaló művében³⁶ ezt az irányítói attitűdöt az egyházi hierarchia minden szintjére értelmezte: a plébánosnak ugyanúgy a helyes útra kell terelnie, kormányoznia híveit, miként a püspököknek és a pápának.

A pápa programadó enciklikája elején fogalmazta meg, hogy a péteri örökséggel az irányítás feladatát kapta, amivel kapcsolatban mind a püspökök, mind a lelkipásztorok, mind a hívek felé felelősséggel tartozik. Éppen ez a rendszerszerű, organikus és univerzális gondolkodás vezette rá arra, hogy „csapatként” gondolkodjon a klerusról, amely csak akkor tud eredményesen teljesíteni, ha elhivatott egyéniségek alkotják. Ezért arra buzdította a püspökeit, hogy gondos válogatással olyan klerikusokat vegyenek fel, akikről méltán várhatják, hogy munkájuk lelki hasznot (*spiritualem utilitatem*) hoz az egyháznak.³⁷

³³ A tanulmányban használt szövegkiadás: Sanctissimi Domini Nostri Benedicti Papae XIV. Bullarium. Tom. I. In quo continentur constitutiones, epistolae etc. Editae ab initio pontificatus usque ad annum MDCCXLVI. Roma 1746. (a továbbiakban: Sanctissimi Domini)

³⁴ Klimó György pécsi püspök könyvtárában a 18. század végére XIV. Benedek pápának 23 műve volt megtalálható. Index librorum bibliothecae episcopalis Quinqueecclesiensis. Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya. A felvilágosodás és az egyházak kapcsolatáról a legutóbbi összefoglalást lásd *Forgó András*: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. *Világtörténet* 36. (2014) 239–265.

³⁵ Sanctissimi Domini 4.

³⁶ *Prosperi Lambertini*: Cardinalis Archiepiscopus Bononiensis postea Benedicti XIV. Pontifici Optimi Maximi, Institutiones ecclesiasticae, quas latine reddidit Ildephonsus a S. Carolo. Ingolstadt 1750.

³⁷ „cum accurato delectu ii Clericali militiae adscribantur, a quibus merito possit expectari, ut [...] eorum opera Ecclesiis vestris spirituales afferat utilitatem.” Sanctissimi Domini 4.

Az enciklika egyik legfontosabb üzenete a személyes felelősség. A papsággal kapcsolatban Benedek szigorú álláspontot fogalmaz meg: jobb ugyanis, ha kevesebb, de kipróbált, alkalmas és hasznos szolgálója van, mint több olyan, akik az egyház (Krisztus teste) építésében nem akarnak erősek lenni.³⁸ Ilyen szigorú elvárásokhoz szükséges, hogy minden egyházmegyében legyen papképző szeminárium, ahol pedig már van, ott bővítsék, fejlesszék azt. Elvárás a tehetséggondozás, illetve a szemináriumba felvett hallgatók teljesítményének és alkalmasságának folyamatos mérése.³⁹ Mindezeket egyértelműen a püspök felelősségi körébe utalta az enciklika:⁴⁰ ha megfelelő a kapcsolat a seminaristákkal, a püspök képes lesz azokat kiválasztani a plébánosi hivatalra, akik a „nép gyümölcsöző kormányzására” (*ad fructuosam plebium gubernationem*) alkalmasak lehetnek.⁴¹ Az alkalmatlanokat viszont el kell távolítani az egyház kötelékéből, mert azok helyrehozhatatlan károkat okozhatnak.

A megfelelő kormányzás, irányítás alapvető feltétele a rendszeres és szorgalmas munkavégzés. A rendszerességhez hozzátartozik a személyes helyben tartózkodás (*personalis residentia*).⁴² A tartós távollétet (amivel kárt szenved a nyáj) egyértelműen tiltja az enciklika 4. fejezete, a püspököket pedig felszólítja, hogy vizsgálják ki az ilyen ügyeket.

A papok kompetenciái között hangsúlyos szerepet kap az aktivitás, a szorgalmasság. Ennek csupán két jelentős elemét emelném ki. Egyrészt az érdemi *gubernatio* elképzelhetetlen a mindennapi aktív tevékenység nélkül, másrészt a szorgalmas pap olyan példát mutat, amely kiérdemli a hívek megbecsülését. Az enciklika szerint a hit és a cselekedet normáit csak úgy és akkor értik meg vagy fogadják el a hívek, ha a lelkipásztoruk a hivatalában nem tétlen (*segnis*), lusta (*remissus*), dologtalan (*dese*), hanem kitartó, állhatatos (*assiduus*), tevékeny, iparkodó (*industrius, sedulus*), szorgalmas (*diligens*) és éber (*vigilans*).

A vezetőnek fel kell mérnie a gondjaira bízott közösséget, hogy megfelelő koncepciót tudjon kidolgozni az esetleges korrekciókhoz, fejlesztésekhez. Emiatt tartja az enciklika alapvetőnek az egyházlátogatást (*Canonica Visitatio*). Csak az így megszerzett tapasztalatok ismeretében lehet szabályokat alkotni. Önmagában ez sem elégséges, csak ha a vezető az utasítások végrehajtását (*praeceptorum executio*) újabb látogatáson ellenőrzi.

³⁸ „Melius enim profecto est pauciores habere ministros, sed probos, sed idoneos, atque utiles, quam plures, qui in aedificationem Corporis Christi, quod est Ecclesia, nequicquam sint valituri.” Sanctissimi Domini 5.

³⁹ Uo.

⁴⁰ „ad Episcoporum solertiam industriamque maxime pertinet.” Uo.

⁴¹ Uo. 6.

⁴² Vö. *Gárdonyi Máté*: A katolikus egyház tridenti reformja. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Szerk. Góczy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII.) Pécs 2009. 50.

A papok számára a püspök ténykedése, viselkedése, személyisége, elhivatottsága kell, hogy irányadó legyen, az egyházmegyéjét határozottan, hatékonyan vezető püspök számára pedig egy olyan pápa nyújthat tényleges segítséget és példát, aki hasonló karakterjegyekkel bír. Ebben a vertikális struktúrában az alkalmasság és a példamutatás a fő kohéziós erő, a beiktatott láncszemek pedig a stabilitást adják. A püspöki szint a rendszer központja, megerősítésével központi tartóoszlopot kapott a struktúra. Alkalmas pápa megfelelő példát mutat püspökeinek, akik ezt „tovább sugározzák” papjaik felé, ők pedig szorgalmukkal és jámborságukkal a hívek felé. A rendszer azonnal megbicsaklik, ha bárki nem példászerű, példaértékű.⁴³

A kor politikai és egyházi diskurzusában igen gyakori gondolat a példamutatás ilyen „láncszerű” felfogása. III. Károly egyházpolitikai koncepciójában (az egyházi infrastruktúra kiépítése, megerősítése az 1733-as lelkészpénztár felállításával) előszeretettel használja ezt a képet. Esterházy Imre esztergomi érsektől azt várta el, hogy az uralkodói példamutatást követve, aktív szerepvállalásával és példájával világítson a többi püspöknek (*caeteris episcopis suo exemplo praelucere valeat*),⁴⁴ az egyházi vezetők pedig finanszírozási tevékenységükkel jó példát szolgáltathatnak (*bono exemplo praeant*) a birtokos kegyuraknak.⁴⁵

Ahogy az a trienti program központi eleme volt, XIV. Benedek is nagy hangsúlyt fektetett az egyház tanító funkciójára, és a strukturális reformok mellett a tartalmi kérdésekben is megfogalmazta elvárásait. Az egyház tanító tevékenységét a pápa az 1742. február 7-én kiadott *Etsi minime* kezdetű enciklikájával szabályozta. Ennek 5. fejezetében jelzi, hogy a trienti zsinat két kiemelt feladatot ró a plébánosra: a prédikálást és a katekézist (*Parochorum munus duplex: praedicandi et catechizandi*).⁴⁶ Az enciklika pontosan rámutat arra az adottságra, amellyel az egyház rendelkezett: papjai révén kapcsolatban állt szinte a társadalom egészével, ráadásul különböző vallási cselekményeivel (prédikáció, tanítás, gyóntatás) minden korosztály, illetve minden rendű és rangú ember számára üzenetet közvetített.⁴⁷ A pápa arra is felhívta a figyelmet, hogy különböző okokból a keresztény tanítás minden életkorban szükséges, és ehhez az egyes papoknak alkalmazkodniuk kell, meg kell találniuk a módját,

⁴³ Vö. Gözsy Zoltán: *Exemplo praelucere*. XIV. Benedek pápa egyházigazgatási programja és magyarországi hatása. In: *Sed intelligere*. Tanulmányok a harvanöt éves Gyarmati György tiszteletére. Szerk. Bánkúti Gábor – Slachta Krisztina – Vonyó József. Pécs 2016. 87–91.

⁴⁴ III. Károly Esterházy Imréhez 1733. márc. 7-én írt levelében: „Regiumque meum exemplum eo celerius secuturam, ut qua primas coeteris episcopis suo exemplo praelucere valeat in iis, quae juxta divini humanique iuris dispositionem animarum curae debentur.” *Hodinka Antal*: III. Károly levelei gr. Esterházy Imre Herceg Primáshoz 1725–1740. Történelmi Tár 2. (1879). 4–5.

⁴⁵ „sicque aliis Terrestribus Dominis eatenus bono exemplo praeant.” PPL. 1733. 6. 5.

⁴⁶ Sanctissimi Domini 111.

⁴⁷ Uo. 113.

hogy a hívők számára elérhetővé tegyék a keresztény tanok elsajátításának, megismerésének a lehetőségét.⁴⁸ Ezt a speciális lehetőséget az egyház csak akkor tudja kihasználni, ha ezt a feladatát:

1.) egységesen kezeli. A prédikáció a vasárnapi mise központi részévé vált. A katekézist mise után, délután tartották a gyermekeknek. XIII. Benedek (1724–1730) 1725-ben rendelte el, hogy az iskolába nem járó, 14 év alatti fiúknak és a 12 év alatti lányoknak is részt kell venniük vasárnaponként hittan képzésben.⁴⁹

2.) megfelelő minőségben végzi. E tekintetben a szemináriumokban folyó minőségi fejlesztésekre kell utalnunk, ahol a papok tudományos felkészítése mellett kiemelt szerepet kapott a nyelvi, illetve a retorikai képzés is. Szintén elvárás volt a közérthető, a hívek számára feldolgozható kommunikáció. Erre vonatkozóan a pápa a tiszta (*clarus*), a világos (*dilucidus*) és az érthető, felfogható (*intelligibilis*) jelzőket használja az enciklikájában.

3.) ellenőrzötten műveli. A püspököknek nem csupán a plébánosok tanítói teljesítményét és verbális képességeit kellett ellenőrizniük, vizsgálniuk, hanem az egyre gyakrabban szerepet kapó világi tanító munkáját és kompetenciáit is.

XIV. Benedek koncepciója valójában nem újdonság, sokkal inkább a trienti elvek újragondolása, artikulálása. XIV. Benedek esetében az irányító, szervező funkció erősödött meg: a pap jó vezetője és jó gazdája is a közösségének, amivel igazgatási, társadalmi és gazdasági feladatok is járnak. A másik fontos attitűd a fejlesztés, az optimalizálás hangsúlyozása, a korrekcióba vetett hit, illetve a javításhoz szükséges tudás, ismeret megszerzésének képessége.

Mindezekkel együtt a pápa olyan minőségi, ugyanakkor reális programot fogalmazott meg, amelyet a 18. századra konszolidálódott egyházmegye vezetője Magyarországon is meghirdethetett. Az *Ubi primum*ban megfogalmazott irányelvek és XIV. Benedek kormányzási koncepciója irányt és példát mutatott a kor egyházi vezetőinek.⁵⁰

⁴⁸ Uo. 112.

⁴⁹ Visitatio Parochiarum Dioecesis Quinqueecclesiensis 1753–1757. Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása 1753–1757. Bev. és a forrásokat közreadta Gözsy Zoltán. (Seriá Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XIV.) Pécs 2016. 35.

⁵⁰ A hazai püspökök nagy hangsúlyt fektettek a plébánosok képzésére, emelték a szemináriumi oktatás színvonalát. Klimó rendelete szerint például csak akkor vehettek fel valakit a szemináriumba, ha a dél-dunántúli régióban preferált három nyelv (magyar, horvát, német) közül kettőt ismert. Prioritást jelentett az *affabilitas*, a megfelelő nyelvi készség, aminek köszönhetően a plébános könnyebben tudott kapcsolatot tartani a közösségével. Lásd Gözsy Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. Bárh Dániel. Bp. 2013. 68.

Klimo György püspök-főispáni tevékenysége

A pápai program ismertetése azért is fontos, mert e nélkül nem érthetjük meg maradéktalanul, milyen megfontolásból és milyen alapokon bízhatta Mária Terézia a püspökökre igazgatási és társadalompolitikai reformjait. Klimo elődje, Berényi Zsigmond 1739 és 1748 között töltötte be a pécsi püspöki tisztséget. Halála után a három évig tartó széküresedés idején Fonyó Sándor káptalani helynökként látta el az egyházmegye igazgatását, és bár Baranya vármegye az ő személyére tett javaslatot az uralkodónak, Mária Terézia Klimo György esztergomi kanonokot nevezte ki pécsi püspöknek, illetve Baranya és Tolna vármegye örökös főispánjának.⁵¹

A választás az uralkodó szemszögéből kevésbé volt meglepő. Ennek megértéséhez elég röviden áttekinteni az új püspök életrajzát. Klimo 1710. április 4-én született a Nyitra vármegyei Lopassón (Dolný Lopašov, ma Szlovákia). Iskoláit Pozsonyban és a jezsuiták budai akadémiáján végezte. 1731 és 1734 között a nagyszombati Szent István jezsuita papnevelő intézetben folytatta bölcseleti és teológiai tanulmányait.⁵² Ezt követően az esztergomi egyházmegye papjává szentelték, Vágújhelyen gróf Zichy Ferenc, a későbbi győri püspök káplánja volt, majd Klobusiczky Ferenc (akkor érseki helynök) a titkárává választotta, és maga mellé vette Nagyszombatba. Klimo két olyan befolyásos egyházi tisztségviselővel került kapcsolatba pályája korai szakaszán, akik a későbbiekben kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolták, irányították, meghatározták az életét. Ez a hatás és kapcsolat nem csupán a kinevezésekben érhető tetten, hanem szemléletében, a püspöki funkcióról vallott felfogásában is.

Klimo kinevezései több ponton is megfelelnek a korszak karriertípusának.⁵³ 1737-ben Esterházy Imre esztergomi érsek pozsonyi,⁵⁴ majd 1741-ben esztergomi kanonokká nevezte ki Klimót, akinek megbízhatóságára Bécsben is felfigyeltek: 1744 és 1746 között a helytartótanács tanácsosa,⁵⁵ majd 1746 októbe-

⁵¹ *Angyal Pál*: Baranya vármegye 1750. július 17-től 1758. január 31-ig. Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 4. (1911) 2. sz. 42.; *Borsy Károly*: A XVIII. század második felének két püspöke. Klimo György és Galánthai gróf Eszterházy Pál László. In: Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből I. Pécs 1993. 275.

⁵² *Csajághy Károly*: Klimó György Pécsi püspök' élete. In: Munkálatai A' Pesti Növendék-papság' magyar iskolájának V. Buda 1838. 322.; *Kádár Zsófia – Kiss Beáta – Póka Ágnes*: A nagyszombati egyetem teológiai karának hallgatósága, 1635–1773. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 26.) Bp. 2010. 199.; *Schmelzer-Pohánka Éva*: A Pécsi Püspöki Könyvtár története (1774–1945). Pécs 2012. 34–35.; *Borsy K.*: A XVIII. század i. m. 275.

⁵³ *Bahlcke, J.*: Ungarischer Episkopat i. m. 112.; *Forgó András*: Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben. In: Az egyházi társadalom a 18. században. Szerk. Forgó András – Gözsy Zoltán. Megjelenés alatt.

⁵⁴ Bahlcke ezt 1740-re teszi. Lásd *Bahlcke, J.*: Ungarischer Episkopat i. m. 140.

⁵⁵ *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története (1724–1848). Bp. 1940. 198.

rében⁵⁶ Mária Terézia a magyar egyházi ügyek referensévé nevezte ki a Magyar Udvari Kancelláriához.⁵⁷ Kancelláriai kinevezése előtt megkapta Nin címzetes püspökségét, amely helyet biztosított neki a főrendi táblán.⁵⁸ Joachim Bahlcke mutatott rá arra, hogy Nin, Knin, Kotor és Sibenik címzetes püspökei általában pár év leforgása alatt megyéspüspökök lettek.⁵⁹

A királynő tehát Klimót egyrészt érdemei elismeréseképpen nevezte ki pécsi püspöknek és baranyai, tolnai főispánnak, másrészt azzal a tudattal, illetve bizalommal, hogy az elvárásoknak meg fog felelni.

Klimo esetében egyszerre beszélhetünk a Tridentinum püspöki ideáljának megfelelni kívánó egyházi vezetőről, illetve a Mária Terézia által 1752. április 28-án kiadott főispáni utasítás prototípusáról.⁶⁰ A főispáni utasítás számos pontja visszaköszön Klimó kinevezésének okmányában, többek között a vármegyei közgyűléseken való részvétel és elnöklés, az igazságszolgáltatás intenzívebbé és ellenőrzöttebbé tétele, az adóbevételek biztosítása. Amikor hivatalának átvétele után Klimó György megfogalmazta saját hitvallását és célkitűzéseit,⁶¹ egyszerre láthatjuk meg az uralkodó (főispáni utasításban megfogalmazott) célkitűzéseit és a pápai enciklikákban leírt irányelveket. A kánoni elvek mellett az egyik legfontosabb feladatként azt emelte ki a püspök, hogy érvényt kell szereznie az uralkodói utasításoknak (*benignarum Resolutionum Regiarum ratio semper habeatur, et in earum conformitate Decisiones fieri oporteat*).⁶² Az általa megfogalmazott tervezetben (melyet papjainak is elküldött) elsőként önmagát pozicionálta. Az első pontban kiemelte elődei tevékenységét, majd azt hangsúlyozta, hogy jelen tisztségébe a királynő akaratából került,⁶³ csupán a következő, második pontban fogalmazta meg az egyházi normákhoz való igazodást.⁶⁴

E kettőseget mutatja, hogy a kinevezése körüli években több olyan bizottságba is felkérte Mária Terézia, ahol részben püspökként, részben kifejezetten

⁵⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Handschriftensammlung BL. 794. Personalstände der ungarischen Hofkanzlei fol. 41v–42r. (Fazekas István közlése).

⁵⁷ Schmelzer-Pohánka É.: A Pécsi Püspöki Könyvtár története. i. m. 35.; Borsy K.: A XVIII. század. i. m. 276.

⁵⁸ Bahlcke, J.: Ungarischer Episkopat i. m. 102.

⁵⁹ Uo. 138., 140. Vö. Szijártó M. István: A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban. Aetas 24. (2009) 3. sz. 104.

⁶⁰ PPL 1752. 12. Vö. Ember Gy.: Magyarország közigazgatása i. m. 57–58.

⁶¹ PPL. 1752. 59.

⁶² PPL. 1752. 59. 2.

⁶³ „Postquam Dei Optimi maximi beneficio, per manus Apostolicae Hungariae Reginae nobis impenso, almae huic Quinque Ecclesiensi ecclesiae, post tot praecellentium, atque tam in Sacra, quam profana Republica illustrium virorum, praedecessorum scilicet in hac cathedra nostrorum nomina praese jussi essemus.” PPL 1752. 59.

⁶⁴ „Juxta instituta Sacrorum Canonum, ac SS. Patrum et Conciliorum Decreta, modum ponemus.” PPL 1752. 59.

főispánként számított rá. 1751. augusztus 25-én kelt levelében Klobusiczky Ferenc kalocsai érsekkel együtt Klimót küldte az uralkodónő a zágrábi és a veszprémi egyházmegyék dél-somogyi vonatkozású vitájának tisztázására.⁶⁵ 1754-ben azonban azzal a feladattal érkezett Veszprémbe, hogy ellenőrizze a vármegye közigazgatását, a vármegyegyűlés működését, és az ő jelenlétében, illetve felügyelete alatt történjen a tisztújítás.⁶⁶ Utóbbi esetben Mária Terézia Klimót egy szintén püspök-főispán (Padányi Bíró Márton) által irányított világi vármegye vizsgálatára küldte, kvázi teljhatalmú megbízottként bizonyos problémák szankcionálására. És bár eltérnek a két fél beszámolói, azt megállapíthatjuk, hogy Klimó rendkívül határozottan és ellentmondást nem tűrően – az uralkodó szempontjából szakszerűen – lépett föl Veszprémbe, amit Padányi Bíró igen nehezen viselt. Jelentése alapján az 1754. június 26-án kelt királyi leirat hét pontban sorolta fel a vármegye működésével kapcsolatos visszaéléseket és azok orvoslási módját.⁶⁷

Klimó nagy hangsúlyt fektetett a világi közigazgatás erősítésére. 1752. április 17-ei Baranya és április 20-ai Tolna vármegyei főispáni beiktatását követően komoly változást láthatunk a vármegyei gyűlések elnöklésében. Klimó már a következő, május 4-ei megyegyűlést személyesen vezette,⁶⁸ a későbbiekben pedig az uralkodói instrukciókat messze felülmúlva, nem csupán a tisztújító gyűléseken vett részt, hanem 1762–1763-ig szinte majdnem minden *generalis congregatió*n elnökséget vállalt, és a *particularis* gyűléseken is gyakran ott volt. Ez irányú tevékenysége Baranya mellett Tolna és Verőce vármegyék megyegyűléseire is kiterjedt. Ettől kezdve több olyan gyakorlat is rögzült a Klimó-féle struktúrának köszönhetően, amely hatékonyabbá tette a megyegyűlés működését. Több ügyet (és részletesebben, hosszabban) tárgyaltak, a vármegyegyűlések tematikusabbá,

⁶⁵ Delegans cognoscenda causa de limitibus Veszprimiensis et Zagrabiensis Dioecesis. PPL 1751. 55. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplója. Közli Báró Hornig Károly. Veszprém 1903. 96. A Dráva mentén kb. 20 kilométeres sávban a lelkipásztori szolgálatot a térségben már korábban is tevékenykedő, illetve a beköltöző horvát lakossággal együtt érkező zágrábi egyházmegyes papok, továbbá a szlavón–horvát provinciához tartozó ferences szerzetesek látták el. Ez a körülmény a következő évtizedekben hosszas jogvita forrásává vált a veszprémi és a zágrábi püspökség között. Erről lásd *Gözy Zoltán*: A pécsi egyházmegye nyugati határainak problémái a 18. század elején. In: *A Pécsi egyházmegye a 17–18. században*. Szerk. Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. (Séria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.) Pécs 2005. 151. A jogvitáról lásd *Pehm József*: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg 1934. 273–298.; *Pfeiffer János*: A Veszprémi Egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760). (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 10.) Veszprém 1947. 14–23.; *Gárdonyi Máté*: A katolikus egyház a XVIII. században. In: *Nagyatád monográfiája I.* Szerk. Bősze Sándor. Nagyatád 2001. 170–178. A határok változásait bemutató térképeket lásd *Hermann István*: A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században, 1700–1777. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 37. A veszprémi egyházmegye múltjából 28.) Veszprém 2015. Függelék I. tábla. IV./A, IV./B, IV./C. Térképek.

⁶⁶ *Hornig K.*: Padányi i. m. 91–99.

⁶⁷ Uo. 97–99.

⁶⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Baranya Megyei Levéltára IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Protocollum. 9. (ab anno 1747 usque ad 1753.) 364–365.

a jegyzőkönyvek precízebbé váltak. A *generalis*hoz igazították a *particularis* gyűléseket, amelyek részben a nagygyűlések előkészítő ülésévé váltak, részben (főleg Tolna esetében) egyes nagyobb uradalmak egyedi problémáival foglalkoztak.

A helyzet 1762–1763-tól – Klimó országos feladatainak megnövekedésével – változott valamelyest, ekkortól kezdve fokozatosan előtérbe kerültek az alispán vezetése alatt ülésező megyegyűlések, ám azokon a Klimó által megbízott egyházi képviselők továbbra is jelentős szerepet játszottak. A püspök az 1770-es évek elejéig még évente egy-két megyegyűlést vállalt, az 1770-es évekre azonban Baranyában egyértelműen megerősödött Hojtsy Mihály alispán, Tolnában Döry Ádám alispán szerepe.

Klimó rendszeres levelezésben állt az irányítása alá tartozó vármegyék birtokosaival, és elvárta a folyamatos jelentést, az információszolgáltatást az alispánoktól, illetve rajtuk keresztül a szolgabíróktól. Az alispánok (főként Hojtsy) levelei alapján az a benyomásunk támadhat, hogy Klimóra vezetőként, koordinátorként, tanácsadóként tekintettek, akitől – a beszámolási kötelezettségen felül – véleményt, tanácsot is kérhettek.⁶⁹

Beiktatása után a megyei igazságszolgáltatás is intenzívebbé vált, 1752-től több olyan ügy vizsgálatát is lefolytatták és lezárták, amely még a széküresedés idején keletkezett. Főispánként rendszeresen berendelt tanulmányozásra különböző iratokat, Verőce vármegye adminisztrátoraként például az adózással és egyéb pénzügyekkel kapcsolatos elszámolásokat ellenőrizte.⁷⁰

Elsősorban az egyházszervezet erősítését szolgálta, mégis az igazságszolgáltatás kapcsán emlitem meg az egyházmegyei konzisztórium megerősítését. A konzisztórium az egyházmegye vezetése által összehívott egyházjogi fórum volt, amely olyan ügyekkel foglalkozott, amelyekben az egyházkormányzati elvárások és a tapasztalat között különbségek adódtak. Itt tárgyalták a papsággal kapcsolatos fegyelmi problémákat, nézeteltéréseket, illetve kompetenciabeli hiányosságokat.

Klimó már 1752-ben rendelkezett a konzisztórium működtetéséről, aminek segítségével a püspökség területén tevékenykedő prominens egyházi személyeket (világi papok közül kettőt, a káptalan tagjait, a szeminárium vezetőjét, a pálos priort, a jezsuita rektort, két ferences szerzetest) egy testületben hozta össze, hogy részben a lelkipásztori és fegyelmi ügyeket könnyebben meg tárgyalhassák (*facilius consuleremus*), részben a hívek vallási kérdéseket érintő ügyeiben eljárjanak.⁷¹

⁶⁹ Vö. Gözsy Zoltán – Gerhard Seewann: A parasztfelkelés Baranya vármegyében 1766-ban. Pécs 2015. 113–114.

⁷⁰ PPL 1756. 30.

⁷¹ „quoddam tribunal ecclesiasticum seu e viris ecclesiastica dignitate non minus, quam eruditione conspicuis, atque e religiosis quoque ordinibus, quos sat frequentes in civitate hac episcopali habemus, delectum institueremus consistorium, quo cum juxta normam aliarum diaecesium, sollicitudinem

A konzisztórium effektív tevékenységének alapfeltétele az állandósult tagság, illetve a rendszeres üléselés volt. Klimó mindkettőt szem előtt tartotta, és komoly szervező munkával igyekezett ezek érvényesülését biztosítani. A Pécsen működő különböző egyházi szerveket nemcsak egységessé tette ezzel az intézménnyel, hanem megfelelő struktúrába szervezte és konkrét tartalommal töltötte meg azokat.⁷² E fórum leginkább jogi kérdésekkel foglalkozott. Mivel a püspök-főispán a megye tényleges vezetőjeként felvállalta a lakosság feletti gondoskodást, az itt élőkben fokozatosan tudatosult, hogy morális, etikai és jogi kérdésekben a konzisztóriumhoz fordulhatnak. Ez a szerv igen rövid idő alatt gyűjtőhelyévé vált az egyházmegye területén tapasztalható problémáknak, egyre nagyobb számban keresték fel a hívek ilyen jellegű kérdéseikkel. A konzisztórium ráadásul alaposan járt el a különböző ügyek tisztázásában, szisztematikus vizsgálatokat folytattak, tanúvallomásokat vettek fel, és helyi szinten igyekeztek tisztázni a morális, jogi kérdéseket. Ennek az volt a hatása, hogy a közösségek és az egyes személyek számára is evidenciává vált, hogy az erkölcsi szempontokat hivatalos formában is felügyeli az egyház, és a helyi kihágásoknak esetleg szélesebb körben is lehet következménye.

Klimó a saját kancelláriáját is megszervezte a püspökségnél, ezen keresztül a konzisztórium üléseit is írásba foglaltatta, a különböző ügyeket – kivonatolva – jegyzőkönyvbe másoltatta. A hatékony működést tartotta szem előtt például akkor is, amikor Christovics Imre kanonokot delegálta a konzisztóriumba, mivel ő rendszeresebben tudott megjelenni az üléseken, mint a Hétszemélyes Táblánál is tevékenykedő Fonyó Sándor.⁷³ Ennek a testületnek fontos feladata volt, hogy az egyházmegyei papság, illetve más egyházi személyek számára a különböző (akár uralkodói, akár püspöki és konzisztoriális) rendeleteket, döntéseket kifejtse.⁷⁴ Aprólékos részletességgel vizsgálta és ellenőrizte a püspök az alsópapság munkáját, az anyakönyvek vezetésétől kezdve a nem katolikus lakossághoz fűződő viszonyig.⁷⁵

A plébániahálózat fejlesztése a katolikus egyház mellett az állam számára is kiemelt tényezőnek számított. A III. Károly uralkodása alatt megkezdődött folyamatokat⁷⁶ Mária Terézia is továbbvitte. Annyi változást tapasztalhatunk a két uralko-

nostram pastorem dividentes, et animarum salutis, cui cum iudicii Divini formidine intendere inprimis debemus, facilius consuleremus” PPL. 1752. 59. 2.

⁷² „praefatum Tribunal Ecclesiasticum seu Consistorium Episcopale Quinque Ecclesiense nuncupandum” PPL 1752. 59. 2–3.

⁷³ PPL 1752. 59. 3–4.

⁷⁴ PPL 1752. 59. 7–8.

⁷⁵ PPL 1752. 59. 8.

⁷⁶ Gözsy Zoltán: Szempontok az 1733-as Cassa Parochorum összeírások vizsgálatához Baranya és Tolna megye példáján. Levéltári Közlemények 84. (2013) 113–144.

dó között, hogy a királynő a lelkigondozás (*cura animarum*) mellett a szokásokat, normákat egységesítő eljárást (*cura morum*) várt el az egyház képviselőitől. Tetten érhető ez a célkitűzés a soknemzetiségűnek számító déli megyékben, illetve a délszláv területeken. Jól mutatja ezt az uralkodó fokozott érdeklődése a szlavón régió egyházi struktúrájával kapcsolatban. 1752-től kezdve szorgalmazta, hogy a Baranya és Tolna megyében lévő plébániák mellett a szlavóniaiakat is írassa össze Klimó, hogy az eredmények ismeretében változtatásokat eszközöljön.⁷⁷ A legfontosabb vizsgálati szempont az volt, hol szükséges és hol lehetséges új plébániákat alapítani, valamint, hogy alkalmas pappal rendelkeznek-e az egyes közösségek.⁷⁸

A szlavóniai lakosság lelki gondozása egyfajta konszolidációs programként 1755-ben a parasztmegmozdulások miatt még inkább felértékelődött. Ebben az évben Klimót Verőce vármegye adminisztrátorává nevezte ki az uralkodó, miután az addigi főispán, Patachich Lajos a tehermentesítését kérte.⁷⁹ Mária Terézia jelentős szerepet szánt ebben a helyzetben a püspöknek,⁸⁰ és rajta keresztül a plébánosoknak, tanítóknak. Az 1756. március 15-én kelt levelében kifejezésre juttatta, hogy a szlavón falvakban tevékenykedő plébánosoktól és tanítóktól azt várja el, hogy szorgalommal tanítsanak, és ezáltal rendezzék a közösségek életvitelét.⁸¹ Klimó a már megkezdett pécsi egyházmegyei vizitációs tevékenységét a szlavóniai területre is áthelyezte, együttal felmérte, hol lehet új plébániákat felállítani.⁸² A szlavóniai plébániák élére fokozatosan nevezett ki egyházmegyes papokat, háttérbe szorítva ezzel a parókiákon tevékenykedő ferences szerzeteseket. Szabályozta a plébániák működését, intézkedett a bevételek egységesítéséről.⁸³ A papi járandóság és ellátás növelését illetően kiemelte a püspök, hogy ez a hívek mezőgazdasági termelésének javításával függ össze.⁸⁴

⁷⁷ PPL 1752. 55. Status animarum et conscriptio parochiarum in Slavonia ad Dioecesim Q.Ecclesiensem spectans; PPL 1753. 5. Petitur informatio de parochiis Slavoniae.

⁷⁸ PPL 1753. 5. Már 1753-ban felvetette Mária Terézia, hogy Szlavóniából származó kispapok számára létesítsenek szemináriumi helyeket, illetve ösztöndíjat. PPL 1754. 3.

⁷⁹ Bahleke, J.: Ungarischer Episkopat i. m. 142. Adminisztrátori címét 1755 végén a Tolnai, Baranyai vármegyeegyházgyűléseken is használta. MNL Tolna Megyei Levéltára IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Protocollum 10. (ab anno 1754 usque 1761). 230.

⁸⁰ Provisionale Urbarium ad regulandos interimales Regni Croatiae subditos. PPL 1755. 52.

⁸¹ „Unde quemadmodum Nobis subjecti populi salutem praeprimis cordi habemus, atque ideo etiam velimus: ut in rebus fidei, probitate vitae, et genere morum Christianis convenientium per illos, quibus ejus rei cura incumbit, omni meliori modo erudiat, ita in zelo, et industria fidelitatis Vestrae Pastoralis plene confidimus, eandem hac in parte in gremio Diaecesis suae id facturam, quo idcirco nihil a se desiderari patiat. Quodipsam etiam dum fidelitati Vestrae benigne committimus, una a tempore etiam posterius submissae relationis de statu partium illarum religionis, an, et ubi communitatis Parochis, et Ludi magistris provisae sint? Anve, et quam sedulo populo cathechetica tradantur?” Circa populum Slavoniae, velut admodum rudem in rebus fidei omni meliori modo erudiendum. PPL 1756. 17.

⁸² Regno Slavonicae Conscriptio Neo erigendarum in Inclito Regimine Slavonico Brodensi sitarum Parochiarum secundum normam ab Excelso Consilio Locumtenentia Regio transmissam. PPL 1755. 46.

⁸³ PPL 1757. 64.

⁸⁴ Uo.

Klimo számára, mint a hivatalt frissen elfoglaló és a trienti elveket szem előtt tartó püspök számára evidens volt, hogy egyházmegyéjét (főként egy több éves *vacantia* után) fel kell mérnie. Mindezekén túl az uralkodónak is elvárta tőle, mint püspöktől és mint főispántól egyaránt, hogy pontos képet szerezzen a rá bízott lakosságról. A déli területek a betelepülések, a migráció és a vegyes etnikumú lakosság (és számos más társadalmi kérdés) miatt különös jelentőséggel bírtak. 1753-ban Mária Terézia teljes körű *Canonica visitatio* elkészítésére adott utasítást Klimo számára (*Universas et quaslibet Ecclesias, Templum et Parochias in praefata Diaecesi Quinque Ecclesiensi existentes*). Pátensével mindenkit arra utasított, hogy a vizitációt segítsék, támogassák, ne akadályozzák.⁸⁵ A püspök gondosan elrendezte az egyes egyházlátogatások gördülékeny lefolytatását. 1753. augusztus 15-én instrukciót adott ki az esperesei és plébánosai számára, majd 1756-ban részben az előző anyagot megismételve, egységes kérdőpontokat (*Puncta visitationis*) fogalmazott meg az összeíráshoz.⁸⁶ Felvette a kapcsolatot az egyházmegye területén élő birtokosokkal. A püspök személyesen vezette a vizitációt. A plébániákon előre elkészített anyagot személyesen ellenőrizte (*oculis usurpavimus*), észrevételeit lediktálta (*dictaremus*).⁸⁷ Egyértelmű prioritást élvezett a felmérésekben a hiányok és az esetleges korrekciók rögzítése. Vizsgálta a plébániák és filiák viszonyát: mennyiben tudja érdemben ellátni a plébános a saját plébániakörzetét, mennyire kielégítő a hívek számára a fennálló állapot, tudják-e látogatni a miséket, részesülnek-e a szentségekben. Fontos szempont volt a templomok, a parókiák állapotának felmérése, az infrastrukturális fejlesztés nélkül nem lehetett a rendszer bővítéséről gondolkodni.

A vizitáció következetesen ellenőrizte a papság alapfeladatait. Vizsgálták a pap hozzáállását, mennyire végezte szorgalmasan (*diligens, sedulus*) a munkáját. A szorgalom mellett alapvető volt a plébános helyben tartózkodása (*residencia*). Kiemelt igény volt a morális értékek közvetlen vagy közvetett átadása, érvényesítése. A közvetlen eszközök közé sorolhatjuk egyrészt a tanító tevékenységet, másrészt a helyi társadalom erkölcsi vétségeire adandó reakciókat. A moralitás érvényesítésének közvetett eszközei között a plébános morális példaképként való viselkedését, működését kell említenünk.⁸⁸ A püspök hangsúlyt fektetett a papság kiválasztására és nevelésére. Az uradalmakkal is igyekezett elfogadtatni ezeket a szempontokat, hiszen az alkalmas pap kiválasztása egyházi kompetencia, a püspök felelőssége és feladata

⁸⁵ MNL Országos Levéltára A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztrárja, Libri Regii 43. kötet 73.

⁸⁶ PPL 1756. 83.

⁸⁷ Visitatio i. m. 75.

⁸⁸ A plébánosok esetében következetesen vizsgálta a vizitáció a moralitás kérdését, és így rendszeresen ki is tért arra, képesek-e ebben a tekintetben példaképként viselkedni. Visitatio i. m. 240.

ennek eldöntése. Ebben látta a biztosítékát annak, hogy megfelelő személyiségek kerüljenek egyházi tisztségekbe, csak a bizalom elnyerése után tudja a plébános a lelkeket megnyerni (*animos [...] magisque demeri satagent*).⁸⁹

A megfelelő kommunikációhoz elengedhetetlen volt a plébános felkészültsége, nyelvtudása. Klimó – hasonlóan a korszak más magyarországi püspökeihez – nagy hangsúlyt fektetett a plébánosok képzésére és emelte a szemináriumi oktatás színvonalát. Négy évre emelte a képzés időtartamát, és több újabb tantárgy mellett bevezette az egyházi szónoklattant.⁹⁰ Szigorította a felvételi eljárást, teljesen magáévá tette XIV. Benedek *Ubi primum* enciklikájának kritériumait (például a kiválasztás szigorítását, az oktatás és a tehetséggondozás fejlesztését), több esetben megfogalmazta a prefektusok számára, hogy inkább kevesebb, de jó növendéket akar az intézményében látni. A pontos képhez a bécsi kormányzat papképzéshez fűződő viszonyát is meg kell vizsgálnunk. Mária Terézia elvárta a püspököktől, hogy olyan klerikusokat képezzenek, akik mediátorként nyelvi és szellemi kompetenciáik révén képessé válnak a társadalompolitikai célok (társadalmi szabályok, morális normák átadása és egységesítése, az eltérő hagyományokból, szokásokból adódó különbségek csökkentése) megvalósítására.⁹¹

Klimó figyelemmel kísérte a távolban tanuló pécsi kispapok sorsát, folyamatosan levelezett velük, egyrészt hogy információt szerezzen hallgatóitól, másrészt hogy stilisztikai, filológiai tekintetben gyakorlatoztassa őket. A püspök igyekezett személyesen részt venni a hallgatók vizsgáin, s ha ez nem valósult meg, beszámolót kért a tapasztalatokról.⁹²

XIV. Benedek lelkipásztori és papképzési programja mellett ki kell emelnünk művelődési koncepcióját is. A tudomány művelésében, a közművelődésben központi szerepet szánt az egyháznak, szorgalmazta tudományos társaságok, akadémiák felállítását. De ahhoz, hogy a klérus be tudja tölteni ilyen jellegű hivatását, fejleszteni és bővíteni kívánta az egyházi felsőoktatás palettáját. Hangsúlyt fektetett arra, hogy a nagyobb egyházi gyűjteményeket (múzeumok, könyvtárak) fejlesszék, és azokat lehetőség szerint vonják be az oktatásba. Mindezek markánsan meghatározták Klimó püspök könyvtárfejlesztő tevékenységét.⁹³

Klimó szemináriummal kapcsolatos céljai természetes módon változtak, bővültek az évek során, újabb és újabb törekvéseket, elképzeléseket, folyamatos

⁸⁹ „Circa populum Slavoniae, velut admodum rudem in rebus fidei omni meliori modo erudendum.” PPL 1756. 17.; Gözsy Z.: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe i. m. 68.

⁹⁰ Uo. 68.

⁹¹ Erről bővebben lásd uo. 64–71.

⁹² „qualem quisque alumnorum progressum fecerit.” PPL 1766. 32.

⁹³ Bővebben lásd *Schmelzer-Pohánka É.*: A Pécsi Püspöki Könyvtár története i. m.

javítási szándékot fedezhetünk fel tevékenységében. Egyrészt a papság méltó képviselőit kívánta intézményében kinevelni, másrészt olyan erős oktatási intézményt akart létrehozni, amely alapját képezheti egy teológiai fakultásnak, s arra felépíthetné a pécsi egyetemet. Ezen kívül a regionális művelődés és kultúra fundamentumaként és szervezőjeként tekintett a püspök a papnevelőre, amely hosszú távon sugározhatja a tudás és a tanultság jelentőségét. A püspök fejében ezek komplex struktúraként jelentkeztek. Az egyetem létrehozásával emelné a püspökség hírnevét, miként a klérus tudományos színvonalát és felkészültségét is.

Klimo püspök halálakor egy stabilan működő, minőségi növendékekkel és oktatókkal felálló szemináriumot látunk. Beérett annak a gyümölcse, hogy a püspök szigorította a kiválasztás rendjét, és nem engedett a meghatározott elveiből, illetve igyekezett felkészült és elhivatott tanári gárdát megszervezni. Az 1780-as évekre egy pezsgő szellemi közeg formálódott ki, amelyben evidenciává vált az ismeretek bővítése, a kutatás, valamint az alkalmas klerikusok kinevelése.

Amikor Mária Terézia államférfiairól beszélünk, akkor nem alaptalan a birtokos jelzős szerkezet használata. Az 1751-ben főispánnak és püspöknek egyaránt kinevezett Klimó Györgyről elmondható, hogy a számára megszabott és az általa vállalt programot végrehajtotta, a vármegye vezetőjeként az uralkodó törekvéseinek és célkitűzéseinek megfelelően járt el, míg püspökként XIV. Benedek stratégiáját követte. De a felhozott példák azt is mutatják, hogy nem lehet szétválasztani a két tisztséghez kapcsolódó feladatokat, eljárási módokat, azok ezer szállal összekapcsolódtak. Ennek nem csupán az az oka, hogy a két funkció több ponton összeért, hanem az is, hogy az uralkodó és a pápa a középszintű világi és egyházi igazgatásról alkotott ars poeticája és programja számos ponton megegyezett, egymásra épült.

NORMS AND EXPECTATIONS CONNECTED TO BISHOPS AND LORD LIEUTENANTS IN THE TIME OF MARIA THERESA

Bishop and Lord Lieutenant György Klimó
by Zoltán Gözsy

SUMMARY

The paper explores the activities of bishop-lord lieutenants (Hung. *püspök-főispán*) during the reign of Empress Maria Theresa based on the example of György Klimó, Bishop of Pécs, Lord Lieutenant of Baranya and Tolna. It focuses on two major issues: 1) What norms, methods and strategic aims governed the activities of the holders of such offices

from the 1750s onwards, and what kinds of expectations were formulated with regard to their particular office, and, 2) In view of these expectations, what did the practical activities of György Klimó look like? What was the functional environment in that period in Southern Transdanubia and Slavonia in which he had to operate? The first set of issues demands an analysis of the ideological background, mainly on the basis of sources issued by Maria Theresa and Pope Benedict XIV. The second major part of the study explores the activities of the Bishop of Pécs in the fields of administration and social organisation.

A „PROFESSZIONÁLIS” HIVATALNOKOK TEREZIÁNUS NEMZEDÉKE ÉS A „BÜROKRATÁK” HATALOMÁTVÉTELE*

A 18. századi politikai elit az elmúlt években több kvantitatív vizsgálat is foglalkozott.¹ Ezek sorába illeszkedik az a komplex vizsgálat, amely az elit kvantitatív társadalomtörténeti elemzések sorozatán át foglalkozik, illetve ehhez a politikai diskurzusok kultúrtörténeti megközelítésű vizsgálatát társítja.² A vizsgálat itt közölt része a 18. század „professzionálisnak” nevezhető vezető hivatalnokainak csoportját³ elemzi kvantitatív módszerekkel a nemzedéktörténet⁴ szempontjából. Arra keresi a választ, milyen esélyeket nyitott meg a központi hivatalok és a bírósági szervezet kiépülése a társadalmi elitbe való beemelkedésre? Megerősíti-e ennek a csoportnak az elemzése a főméltóság-viselésre vonatkozó korábbi vizsgálat konklúzióját, amely szerint az 1772. és az 1773. év között választóvonal húzható?⁵

A generációtörténeti megközelítés során azzal a feltételezéssel élek, hogy a 18. századi béke tapasztalata, pontosabban az 1711-ig elhúzódó háborúkhöz kapcsolódó

* A tanulmány az NKFI K 116166 számú pályázata keretében készült.

¹ Lásd például *Cserpes Tünde – Szijártó M. István: Nyitott elit? A magyar főméltóságok a 18. században. Századok 144. (2010) 1225–1261.*; *Horváth Gyula Csaba: A 18. századi magyar főméltóságok családi kapcsolati hálózata. Kút 9. (2010) 1. sz. 44–62.*; *Uő: Régi és új elit a 18. századi Magyarországon. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2014. 283–298.*; *Sebők Richárd: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. századi vég Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 15–50.*; *Uő: Professionalizáció az igazságszolgáltatásban. A Királyi Kúria köznevelési bírának példáján. Századok 150. (2016) 945–965.*; *Szijártó M. István: Hivatali karrier a 18. századi vármegyékben. Századok 148. (2014) 1273–1296.*; *Uő: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Megyétörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelé tiszteletére. Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 445–466.*

² *Szijártó M. István: Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben. Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2017.*

³ Az itt ismertetett kvantitatív elemzés a fent említett akadémiai doktori értekezés alapjául szolgáló adatbázisra épül, lásd szijarto.web.elte.hu/ogy.xls (letöltés 2019. jan. 26.). Kiinduló adatai a pontos forráshivatkozásokkal itt találhatók.

⁴ Erről lásd *Ute Daniel: Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter. 4. kiadás. Frankfurt am Main 2004. 335.*; *Mannheim Károly: A nemzedékek problémája. In: Uő: Tudásszociológiai tanulmányok. Bp. 2000. 201–253.*; *Karl Mannheim: A nemzedéki probléma. In: Ifjúságszociológia. [I] Szerk. Huszár Tibor – Sükösd Mihály. Bp. 1969. 31–67. Vö. Várkonyi Gábor: A magyar politikai elit generációi az országegyesítés időszakában, 1663–1703. Gondolatok egy lehetséges kutatás vázlatához. In: Rendszerváltás(ok) Magyarországon. Szerk. Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia. (Az Antall József Emlékbizottság és Baráti Társaság évkönyvei) Bp. 2010. 33–41.*

⁵ Amint arról később szó lesz, a Magyarország főméltóság-viselőit a 18. században vizsgáló elemzés arra a konklúzióra jutott, hogy az új hivatali főnemesség hatalomátvétele az 1770-es években kezdődött meg, addig a „régiké” uralta ezeket a pozíciókat.

tapasztalatok hiánya alapvetően más meggyőződéseket, politikai magatartásformákat és általában másféle attitűdöket alakított ki a 18. század szülötteiben, mint amelyek a korábbi generációkat jellemezték. Az ő viselkedésük a politika szférájában így különbözött a korábbi periódusok tagjaiétól. Ezért elkülönítem az 1680 előtt születetteket – akik rendelkezettek a török háborúk tapasztalataival, de a Rákóczi-szabadságharcot már bizonyosan teljes egészében felnőtt fejjel élték meg, sőt (esetleg) harcolták végig – a következő generációtól, illetve az 1700 után született „konzolidációs” nemzedéktől, amelynek legfeljebb gyermekkori élményei fűződhetnek a háborús időszakhoz. Feltételezem azt is, hogy tapasztalatai alapján elkülöníthető az a – nevezzük így – *tereziánus nemzedék*, amely az életét Mária Terézia uralkodása alatt élte le, sőt amelyet részben már a felvilágosult abszolútizmus nevelt fel. Így a következő négy generációt fogom elkülöníteni: az 1660 és 1680 között született *háborús nemzedék*et, az 1680–1700 között született *átmeneti nemzedék*et, az 1700 és 1720 között született *konzolidációs nemzedék*et, végül az 1720 és 1740 között született tereziánus nemzedékét. Az első nemzedék az arányos vizsgálat okán korlátoztam a többihez hasonlóan két évtized szülötteire, míg az 1740 után születettekkel azért nem foglalkoztam, mert nekik már nem volt elég idejük arra, hogy még 1800 előtt eltöltsenek negyed évszázadot a vezető hivatalokban.

Az első vizsgálat hatóköre mindazon világi tisztviselőkre kiterjedt, akik a Kancellária, a Helytartótanács vagy a Kamara apparátusában tanácsosi, esetleg előbb titkári, majd tanácsosi beosztásban⁶ dolgoztak legalább egy negyedszázadig. (Ahogyan Papp Gábor megállapította, a 25 év már több mint kétszer olyan hosszú időszak, mint az átlagos helytartótanácsosi pályafutás hossza.⁷ Ezért úgy vélem, őket minden joggal „hivatásos” tisztviselőnek tarthatjuk.) Az első vizsgálat során tehát azt szeretném megtudni, hogy az e körbe sorolható 68 „professzionális” tisztviselő mely nemzedékekhez tartozott. Azaz a 18. század magyarországi hatalomgyakorló elitjében mit lehetett elérni az állami hivatalok hivatásszerű betöltése révén? Ennek lehetőségei pedig mennyiben változtak generációról generációra? (Az illetőkről csak a legmagasabb betöltött tisztséget tüntetem fel, ezt is csak a személyek könnyebb beazonosíthatósága érdekében. A főnemesi címet gyakran maguk szerezték, esetleg csak pályafutásuk vége felé.)⁸

⁶ Azokat a titkárokat viszont, akikből nem lettek köznemesi tanácsosok, kiszűrtem a vizsgált sokaságból.

⁷ Papp Gábor kiszámította, hogy 1723 és 1783 közt a Helytartótanácsnál tanácsosként eltöltött átlagos hivatali idő 12,16 év volt. A szórás 6,5 év. Lásd *Papp Gábor: A Helytartótanács köznemesi tanácsosai (1723–1783). Az első eredmények.* Elhangzott a Diaeta munkacsoport 2006. április 12-ei konferenciáján (szijarto.web.elte.hu/PG.html, letöltés 2019. aug. 7.).

⁸ A nemesi előnevet csak akkor tüntetem fel, ha ez szükséges két azonos név és egyaránt ismert nemesi család megkülönböztetéséhez.

A háborús nemzedék (1660–1680)

Összesen nyolcan sorolhatók az első vizsgált nemzedék tagjai közül a „professzionális” hivatalviselők csoportjába: Baranyi Miklós hétszemélynök, gróf Esterházy Ferenc tárnokmester, Palásthy Ferenc kancelláriai tanácsos, gróf Pálffy János nádor, báró Patachich Boldizsár kancelláriai tanácsos, báró Sigray József helytartó-tanácsos, Somogyi Ferenc kancelláriai tanácsos és Tallheimb József Domonkos kamarai tanácsos. Értelemszerűen ez a legkisebb csoport, hiszen az 1723. évi reformhoz köthetjük a Helytartótanács és a Kúria hivatalszerű működését, amilyen a korábbi időszakban csak a Kancellárián és a Magyar Kamarában folytatható. A háromnegyedes többségben lévő hat köznemesből ketten (harmadrészüket, azaz nem elhanyagolható kisebbségük) bárói rangot szereztek (Patachich Boldizsár, Sigray József), az arisztokráciába emelve családjukat. Egyik felük vármegyei háttérrel rendelkezik (őket fogom a vizsgálat második részében „vármegyéből érkezőknek” nevezni), de másik felüknél ez hiányzik (őket a későbbiekben „bürokratáknak” fogom hívni.) Talán nem véletlen, hogy ez utóbbiak a Kancelláriánál és a Kamaránál futották be teljes pályafutásukat, míg a többieké a Helytartótanácsnál vagy a Kúriánál indult. Vagyis az állomány szintjén e két utóbbi dikasztérium kapcsolata a vármegyékkel sokkal szorosabb volt. E három hivatalviselőnél a vármegyei szintről az országosra való fellépés esetében vagy jól látható (Palásthy Ferenc), vagy nem zárható ki (Baranyi Miklós, Sigray József) a jelentős diétai szerepvállalás. Figyelemreméltó, hogy Sigray József esetében kifejezetten ellenzéki jellegű megnyilvánulásokkal is találkozhatunk. Ami a következő generációt, a vizsgált személyek gyermekeit illeti, csak a Baranyi család esetében láthatunk visszafordulást a vármegye szintjére, a többi esetben a „professzionális” hivatalviselő köznemesek leszármazottai gyökeret tudtak verni az elitben: itt tábornokokat, arisztokratákat, sőt egy kalocsai érseket is találunk.⁹

A két arisztokrata hivatalviselő, a régi elitet képviselő Pálffy János és Esterházy Ferenc egyértelműen más minőséget képvisel a hat köznemeshez képest: ők nem a hivatalviselésen keresztül emelkedtek fel a hatalomgyakorlást jelentő tisztségekig, hanem társadalmi helyzetüknél fogva szinte adottak voltak számukra e tisztségek, ezekbe mintegy beleszülettek, és a központi dikasztériumok modern hivattallá válásával lettek – úgymond kényszerből – e hivatalok vezető „professzionális” tisztségviselői. Ami esetükben kiemelésre érdemes, az a politikai önállóság ténye. Ez jól látható Esterházynál, és Pálffy Jánosnak is akadtak ellenzéki jellegű politikai megnyilvánulásai. Így azt mondhatjuk, hogy a „háborús nemzedék” főméltóság-viselői (akik tehát úgy kerültek a „professzionális” hivatalviselők sorába, mint Pilátus a Credóba)

⁹ A másik kivétel a Tallheimb család, amelyről nem tudok semmi érdemlegeset mondani.

a politikában nagyobb önállóságot mutattak. Ez megnyilvánul a következő nemzedéknél is: nemcsak a vármegyébe a fiúk generációjában visszatérő Baranyi családnál találkozunk ugyanis politikai ellenzékiességgel, hanem Esterházy Ferenc legismertebb fiánál, Esterházy Károly egri püspöknél, sőt Patachich Boldizsár már báróként megszületett, majd az érseki székbe emelkedett fia, Gábor esetében is. A politikai ellenzékiesség egyes megnyilvánulásaiából persze nem következhettünk általános ellenzéki attitűdre, hiszen minden fent ismertetett karrier alapvonása a királyi szándékok lojális szolgálata volt, mégis úgy tűnik, hogy a háborús nemzedék „professzionális” tisztviselő arisztokratáit elsősorban az önállóság jellemezte – szemben olyan köznemesi hivatalviselőkkel, akik csak a Kancelláriánál vagy a Kúriánál szolgálták a királyt, semmilyen önálló politikai megnyilvánulás nem köthető hozzájuk, és még hosszú szolgálatukkal sem tudták családjukat az elitbe emelni: ők valóban csak szolgálói voltak az uralkodói szándékoknak. De a háborús generáció nyolc „professzionális” hivatalviselője között ez utóbbiak még egyértelműen kisebbségben voltak.

Az átmeneti nemzedék (1680–1700)

Az átmeneti nemzedék csoportjába tartoznak: gróf Balassa Pál helytartótanácsos, gróf Erdődy György országbíró, Festetics Kristóf hétszemélynök, gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök, Koller József kancelláriai tanácsos, Niczky György hétszemélynök, báró Vajay László kamarai tanácsos – *Barinay László helytartótanácsos, Bíró István királyi táblai ülnök, Fabiankovich György helytartótanácsos, jeszeniczei Jankovich Miklós hétszemélynök, Mantinelli Károly kamarai tanácsos, Nedeczky Károly kancelláriai tanácsos, Weidinger Ferenc kamarai tanácsos.¹⁰ Szembetűnő sajátosság, hogy a „professzionálisnak” tekinthető tisztviselők 14 főből álló csoportjában mindössze egyetleneg született arisztokratát találunk, Erdődy György Lipót grófot, aki pedig minden tekintetben a korábban elemzett csoport főnemesi tagjaihoz hasonló profilt mutat: esetenként politikai önállóságát demonstrálja királyhűsége dacára – és ez még fiaira is igaz. A 13 köznemesből hárman maguk részesültek főúri rangemelésben (Balassa Pál, Grassalkovich Antal, Vajay László), háromnak a fia (Festetics Kristóf, Koller József, Niczky György) – azaz a vizsgált köznemes hivatalviselők csaknem egy-negyede, fiaikat is beleértve mintegy a fele – vagyis igen jelentős részarány.

Mint a háborús nemzedéknél, itt is elkülöníthetők a „bürokraták”: azok, akik minden vármegyei politikai háttér nélkül az adott dikasztérium (általában a Kancellária vagy a Kamara) apparátusában emelkedtek fel, és végül az elért fontos pozíció ellenére

¹⁰ Az egyes nemzedéktagnak közlésénél ennek megfelelően vannak felsorolva a vizsgált „professzionális” hivatalviselők, –* jelzéssel elválasztva a nemzedéken belüli csoportokat.

láthatóan pusztán szolgálai maradtak az uralkodónak, független politikai szerepre nem törekedve. Míg az előző nemzedék három ilyen alakja közül kettőnek sikerült családját felemelnie (Patachich Boldizsár főnemes lett, fia pedig érsek; Somogyi Ferenc egyik unokaöccse tábornok, a másik unokaöccsének a fia államtanácsos), az átmeneti nemzedék nyolc bürokratájából már négynek sikerült ugyanez: Vajay László maga lett báró, Balassa Pál gróf, Koller József fia lett arisztokrata és főméltóság-viselő (báró Koller Ferenc személynök), a negyedik eset pedig Grassalkovich Antal sikertörténete. A „bürokraták” az esetek felében továbbra is a Kancellária vagy a Kamara ranglétráján emelkedtek fel, de már van három eset arra is, hogy a Helytartótanács kínált hasonló karrierutat, végül pedig Grassalkovich a királyi jogügyigazgató fontos posztját töltötte be először a Királyi Tábla és a Kamara apparátusának metszéspontjában.

A nem a ranglétrán felemelkedő, hanem a vármegyékből érkező köznemes „professzionális” hivatalviselők az átmeneti nemzedékben a köznemesi hivatalnokoknak már csaknem a felét teszik ki (öt fő). Rájuk továbbra is a korábban elmondottak érvényesek: vármegyei hátterük van, és országos tisztségre jutásukban diétai szereplésük nagy valószínűséggel azonosítható vagy feltételezhető. Ez a szereplés néha ellenzéki, néha „kormánypárti” politikai tartalommal volt megtöltve – hogy konkrétan melyikkel, az szinte indifferensnek látszik. Csoportjuk tagjai továbbra is először a Helytartótanácsához vagy a Királyi Táblához kerültek. Az ő esetükben gyakran előfordul a pálya visszafordulása a vármegyéhez a következő nemzedékben, de van eset az országos elitben való meggyökerezésre is: bár tudjuk, hogy e csoport tagjai közül egy sem lett arisztokrata, viszont kettő fiának sikerült főnemessé válnia (Festetics Pálnak és Niczky Kristófnak), Jankovich Miklós egyik fia pedig a Kúrián működött, tehát mondhatjuk, hogy benne maradt az országos elitben.

A nemzedék egészét tekintve és azt az előzőhöz viszonyítva a legérdekesebb fejlemény a három, korábban csaknem azonos súlyúnak látszó csoport (régí arisztokraták, „bürokraták” és a vármegyei elitből kiemelkedők) egyensúlyának meg bomlása, és a „bürokraták” túlsúlyra jutása. Ellenzékieskedést az átmeneti generáció fiainak nemzedékében nem találunk, csak lojális szolgálatot. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy a politikailag jól láthatóan önálló régi elit lecserélése mögött meghúzódott (tudatosan vagy öntudatlanul) a feltétel nélküli lojalitással szolgáló köznemesség preferálásának szándéka.

A konszolidációs nemzedék (1700–1720)

A konszolidációs nemzedék „professzionális” hivatalviselői, akik már a 18. század első két évtizedében látták meg a napvilágot, 23 fős csoportot alkotnak, létszámuk nagyobb, mint a két előző generációé együttvéve, ami jól mutatja a „professzionális” hivatalviselés fokozatos elterjedését a 18. századi Magyarország

központi hivatalaiban. A csoport tagjai: gróf Apponyi György helytartótanácsos, gróf Batthyány Imre hétszemélynök, gróf Csáky János országbíró, gróf Erdődy János kamaraelnök, gróf Keglevich József helytartótanácsos, báró Péterffy János kancelláriai tanácsos, báró Péterffy József kamarai tanácsos, báró Sigray Károly hétszemélynök, gróf Tolnay János hétszemélynök – *Almásy Pál hétszemélynök, gróf galánthai Balogh László helytartótanácsos, báró Cothman Antal kancelláriai tanácsos, gróf Fekete György országbíró, báró Koller Ferenc személynök, báró Mednyánszky Antal hétszemélynök, gróf Szvetics Jakab személynök, – *galánthai Balogh János hétszemélynök, Jablánczy József kancelláriai titkár, Koller János kamarai tanácsos, Pászthory László hétszemélynök, Péchy Gábor hétszemélynök, Sidó Mihály helytartótanácsos, Szlávy Pál hétszemélynök. Közülük kilencen születtek arisztokratának. Figyelemre méltó módon csak kisebb részben tartoztak a régi arisztokráciához (a Batthyány, Csáky, Erdődy és Keglevich család sarjaként), míg nagyobbik felük csupán második generációs arisztokrata volt, azaz az új hivatali főnemesség képviselőivel találkozunk személyükben: Apponyi György, Sigray Károly, Tolnay János és a Péterffy-testvérek esetében. A régi elit a konszolidációs nemzedék hivatásos bürokratái között azonban így is magasabb arányban képviselteti magát, mint az átmeneti nemzedékben, még ha ez alatta marad is a háborús nemzedékben tapasztalt aránynak.

A köznemes „professzionális” hivatalviselők jelentős része kapott bárói vagy grófi címet (hatan), és ha azt is megnézzük, hogy egy továbbinak a fia részesült rangemelésben, ez már a létszám felét jelenti, ami az eddig tapasztalt legmagasabb arány. A 14 köznemesi születésű tisztviselő nagy többsége sorolható a korábban definiált „bürokraták” kategóriájába: kilenc fő. Azok aránya, akik a Kamaránál vagy a Kancelláriánál viseltek hivatalt (négy fő), teljesen kiegyenlítődött azokéval, akik a Helytartótanácsnál vagy a Kúriánál működtek (öt fő). Fogalmazhatunk úgy is, hogy az utóbbi pozíciókat is meghódították a „bürokraták”. Az elkövetkező generáció sorsát tekintve az elitbe való társadalmi integráció hosszú távú mércéjének, a konszolidációs nemzedék „bürokratái” igencsak sikeresek voltak: a kilencből hét esetben hagytak a következő nemzedékre főnemesi rangot (illetve segítették annak tagjait országos tisztségekbe).

A 14 köznemesi születésű tisztviselő alig több mint harmadának volt vármegyei háttere, és ezek többsége – közülük négyen – a Kúriára kerültek először a korábban már megismert modell szerint (most a Helytartótanácsra egy sem), egy fő pedig Bécsbe, a Kancelláriára. Karrierjük felívelésének hátterében a dietai szereplés az esetek nagy részében tetten érhető vagy legalábbis feltételezhető (négyszer), ennek tartalma viszont – a már megszokott módon – vegyesen kormánypárti vagy ellenzéki, néhol pedig e kettő elemei keveredtek. A vármegyékből érkező „professzionális” tisztviselők társadalmi integrációja ebben a

nemzedékben maradéktalanul sikeresnek mondható azzal a mércével mérve, hogy hány arisztokratát vagy országos hivatalviselőt találunk a következő generáció tagjai között. Az esetek nagyobbik részében azonban éppúgy megjelenik a politikai ellenzékiesség, mint az ebbe a nemzedékbe tartozó arisztokrata hivatalviselők gyermekeinek kisebb felénél. (Ebben a csoportban azonban már nemcsak a régi, hanem az új arisztokrata családok sarjai is felbukkantak.) A tisztviselők hosszú távú sikeressége erősödő – ha nem is töretlenül emelkedő – tendenciát mutat: míg a háborús nemzedék esetében ez hatból négy, az átmeneti nemzedék családjainál 13-ból nyolc, míg a konszolidációs nemzedék esetében már 14-ből 12 ez a mutatószám. Azt mondhatjuk tehát, hogy egyre nagyobb lett az uralkodót könyökvédős (de vezető) hivatalnokként szolgálók társadalmi megbecsültsége, presztízse.

A tereziánus nemzedék (1720–1740)

A tereziánusnak titulált generációba 23 „professzionális” hivatalviselő került, pontosan annyi, mint az előző nemzedékbe, és eggyel több, mint amennyi a vizsgált első és második generációba összesen: gróf Balassa Ferenc horvát bán, gróf Csáky György helytartótanácsos, gróf Illésházy János hétszemélynök, gróf Szunyogh János helytartótanácsos, – *gróf Győry Ferenc helytartótanácsos, báró Izdenczy József államtanácsos, gróf Niczky Kristóf országbíró – *Végh Péter országbíró, felsőbüki Nagy Pál hétszemélynök, Vörös Antal hétszemélynök – *Bacsák József kamarai tanácsos, Darvas Ferenc helytartótanácsos, Fabiankovich Károly helytartótanácsos, Gassner József kancelláriai titkár, Kempelen Farkas kamarai tanácsos, Kempelen János kancelláriai tanácsos, Majthényi Károly hétszemélynök, Mihálkovics János helytartótanácsos, Pfaffershofen József kamarai tanácsos, Skerlecz Ferenc helytartótanácsos, Skultéty Ferdinánd kamarai tanácsos, Ürményi József országbíró, Végh Ignác kamarai tanácsos. Először is szembetűnő, hogy eddigre a született arisztokraták száma erősen visszaesett: már csak négyen maradtak közülük, ők azonban mind régi arisztokratáknak tekinthetők (Balassa Ferenc, Csáky György, Illésházy János, Szunyogh János). Mintha a frissen főnemességet szerző famíliák sarjai ebben az időszakban már nem a „professzionális” hivatalviselés felé fordultak volna – szemben az előző időszakkal, amikor a főnemes tisztviselők nagyobbik felét a *noblesse de robe* adta. A tereziánus nemzedékhez tartozó „professzionális” hivatalviselő köznemesek közül – és ez ismét markáns differencia – csupán hárman kaptak életük során főnemesi rangot (Győry Ferenc, Izdenczy József, Niczky Kristóf), gyermekeik közül pedig egy sem. Vagyis a korábban mindvégig erősödő tendencia látványosan megtört: a „professzionális”

köznemesi hivatalviselőknek a háborús nemzedékben az egyharmada, az átmeneti nemzedékben és a konszolidációs nemzedékben a fele lett báró vagy gróf, a tereziánus generációban azonban csak hatoda-hetede. Ez pedig a megbecsülés, a társadalmi elismertség, a presztízs nagyon érzékeny fokmérője.

További újdonsággal szolgál a köznemesek belső megoszlásának alakulása. A „bürokraták” csoportja már korábban is (az átmeneti és a konszolidációs nemzedékben) túlsúlyba került, de ez a többség most elsöprővé vált: mintegy 90% a többiek 10%-ával szemben. Ahogy azt már a megelőző nemzedéknél tapasztalhattuk, nem érvényesült immár az a régebbi megoszlás sem, mely szerint a „bürokraták” a Kancellária és a Kamara hivatalaiban kezdik pályájukat, hanem e tekintetben mind a négy általunk vizsgált dikasztérium szóba jöhetett, mégpedig teljesen egyenletes megoszlásban. Mindhárom főnemesi rangemelés is a korábban definiált „bürokraták” alcsoportjába esik. Ha a többiek esetében is annak keressük nyomát, hogy a hivatalviselő tartósan az elitbe emelte családját, akkor nem találunk többet két további esetről. A „professzionális” tisztviselő, Végh Péter fia, István a helytartótanácsossáig jutott, illetve személynök lett felsőbüki Nagy Pál fia, József, ami garanciát jelent arra, hogy Végh Péternek és felsőbüki Nagy Pálnak sikerült családját tartósan az elitbe emelnie. Melléjük bizonyos értelemben még Vörös Antalt sorolhatjuk, akinek a veje országbíró lett. Vagyis a tartós társadalmi felemelkedés esélye a korábbiakhoz képest érzékelhetően visszaesett – 50% alá. Árulkodó, hogy két „bürokrata” professzionális vezető hivatalnok számára a köznemesi rendi állás nem hogy kiindulópontul szolgált volna, hanem végállomást jelentett: Gassner és Miháلكovics is közrendű hivatalnok volt, szolgálatuk jutalmaként (és majdani tanácsosi előléptetésük valószínű előfeltételét teljesítendő) nemesi kutyabőröt kaptak. Tehát a hatalomgyakorlással összeköthető vezető hivatali pozíciókba bekerülhettek már a 18. század második felében (és nem is csupán II. József korában) közrendű születésű királyi tisztviselők.

Mindezekből egyértelmű, hogy a harmadik csoport létszáma jelentősen lepadt. A vármegyéktől a központi kormányhatóságokba és bíróságokhoz kerülő hivatalviselők csoportja, amelynek számbeli bővülése eddig sem tartott lépést a teljes csoportéval, hirtelen maroknyivá zsugorodott: mindössze ketten képviselik a tereziánus generációban, Darvas Ferenc és felsőbüki Nagy Pál.

A tereziánus hivatalnokok családjában a következő generáció ellenzékiisége megjelenik az arisztokraták alcsoportjában (Illésházy István esetében), de sehol máshol nem. Úgy tűnik, a korszak végére Bécsnek sikerült egy hosszú távon, generációkon átívelően is teljesen lojális hivatalnoki garnitúrát kinevelnie.

Generációtörténeti következtetések

Az első elemzés tehát a vizsgált négy nemzedék jól elkülöníthető különbségeire mutat rá. Az általam leegyszerűsítően „háborúsnak” nevezett (1680 előtt született) nemzedék, amely még megtapasztalta a törökellenes visszafoglaló háborút, és általában harcolt is benne, majd végigélte a Rákóczi-szabadságharcot, érett fővel lett főhivatású hivatalnok az elsősorban 1723 után hivatalyszerűvé váló felsőbíróságokban és különösen a díkasztériumokban – részint egyszerűen főméltóság-viselése okán, mintegy kénytelenségből. Ők jóval kisebb létszámú generációt képviseltek, mint a későbbiek, és arányosan oszlanak meg három csoport között: az arisztokraták, a vármegyei hivatalviselők közül kiemelkedő köznemesek és a pályájukat a központi hatóságokban (sokszor alacsonyabb szinten) megkezdő (és gyakran a hivatali ranglétrát végigjáró) „bürokraták” között. (De ahogy általában, úgy még ez utóbbiak esetében is igaz az, hogy a sikeres hivatali karriereket az előző generáció teljesítménye alapozta meg.) A „professzionális hivatalviselő” köznemeseknek jó esélyük volt családjuk társadalmi felemelésére, az elitbe való tartós integrálódásra. Azzal is találkozunk, hogy a régi arisztokrácia tagjai – minden királyhűségük ellenére – jól láthatóan zsigereikben hordozták az önállóság hagyományát. Végül pedig az a mintázat rajzolódott ki, hogy a vármegyei köznemesség képviselői tipikusan a Helytartótanácsban és a Királyi Kúria hivatalain keresztül kerültek az országos szintű hivatalok-bíróságok tisztségeibe (és pályafutásukban gyakran a diétai szereplés jelentette a kitörési pontot), míg a „bürokraták” a Kancellárián és a Kamarán keresztül emelkedtek fel.

Mindezt úgy értékelhetjük, hogy az 1722–1723. évi diéta által hozott, főhivatású tisztviselők munkáját szükségessé tévő reformintézkedések mintegy megnyitottak egy csatornát, amely lehetőséget kínált az elitbe való felemelkedésre. Ezt mind a vármegyék *bene possessionatus* elitje, mind pedig az ilyen háttérrel nem rendelkező, kizárólag az uralkodó lojális és szakszerű szolgálatára építő „bürokraták” megpróbálták kihasználni.

A következő, „átmenetinek” nevezett, 1680 és 1700 között született generáció tagjai, akik ugyan a visszahódító háborúkban nem vehettek részt, de gyermekként vagy fiatal felnőttként megélték a Rákóczi-szabadságharcot, továbbá tipikusan felnőtt koruk elejére esett az a döntő lépés, amellyel a magyar hivatali és bírósági szervezet átalakítása 1723-ban megtörtént, már érett fővel váltak főállású tisztviselővé. Soraikból a kibővülő lehetőségeket, a felemelkedés szélesedő csatornáját a korábbiaknál nagyobb számban használták ki abban a formában is, hogy az Helytartótanácsban és a Kúrián az átlagos helytartótanácsosi szolgálati időnek legalább a dupláját töltötték vezető pozícióban. Közöttük az arisztokraták aránya azonban visszaesett, és a köznemesek körében is többségbe kerültek

a „bürokraták” a „vármegyéből érkezettekkel” szemben. A társadalmi felemelkedés esélye a korábbiaknál is jobb volt, gyermekeik nemzedékét is tekintetbe véve egészen 50%-osra nőtt, és továbbra is igaz volt az, hogy a „vármegyeiek” főleg a Helytartótanácsra és a Kúrián keresztül, a „bürokraták” pedig a Kancellárián és a Kamarán keresztül léptek be az országos szintű hivatalviselők közé.

A „professzionális” hivatalviselők konszolidációs nemzedéke, amely a 18. század szülötte volt (1700–1720), így már nem tapasztalta meg a törökellenes viszszafoglaló háborút, és a Rákóczi-szabadságharcról is legfeljebb gyermekfejjel szerezhetett bizonyos élményeket. Már ifjúkorában maga előtt láthatta a főhivatású hivatalviselést, mint a hatalomgyakorlásnak országos szinten érvényesülő lehetőségét, és nagy valószínűséggel eleve erre a pályára készült.¹¹ Ez a generáció létszámára nézve is bővebb volt a korábbiaknál. Jóllehet ugyanúgy kiváló esélyeket kínált ez a „pálya” a családnak a társadalmi elitbe való tartós beemelésére, emellett komoly belső átalakulások is tapasztalhatóak voltak a korábbiakhoz képest. Ismét nagyobb számban vannak arisztokraták is a „főállású” hivatalviselők között, de többségük már a magyar taláros nemesség második nemzedékét képviseli, nem a régi elitet. Másfelől már nem érvényes az a tétel, miszerint a „bürokraták” felemelkedése a bécsi Kancelláriához és a kisebb presztízsű Magyar Kamarához kapcsolódik, míg a „vármegyei” származású köznemes tisztviselők belépése az erősebben rendi jellegű Helytartótanácsra és Kúrián keresztül történik – a „bürokraták” ugyanis már ez utóbbi két intézményt is „meghódították”.

A konszolidációs generációhoz hasonlóan tűnő tereziánus nemzedék pedig (az 1720–1740 között születettek) már Mária Terézia korában került be a hivatalokba, és egy kész struktúrával találkozott, ezért más jellemző jegyeket alakított ki a hivatalviselés tekintetében is. Létszáma már nem bővült tovább. A régi arisztokrácia aránya pontosan megegyezett a korábbiakkal, de az új hivatali főnemesség következő generációja eltűnt ebből a körből. Ezzel szemben tovább nőtt a köznemesek aránya. A társadalmi felemelkedés esélyei (fiaik sorsán lemérve) a korábbiakhoz képest jelentősen megváltoztak: a kitörés korábban fokozatosan javuló esélyei immár beszűkültek. Ezt a jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy az állandó és fizetett központi állami hivatali apparátus kiépülése olyan egyszeri lehetőséget kínált a korábbi nemzedékek „professzionális” hivatalviselőinek, amilyen már nem kínálkozott a rendszer „beállása” után a későbbi „professzionális” hivatalnokoknak a tereziánus nemzedék tagjainak számára. Azt nem mondhatjuk, hogy „egyszer volt Budán kutyavásár”, de a központi állami hivatalok „Gründerzeitje” egyértelműen lezárult.

További újdonság az, hogy a „professzionális” hivatalviselők körében minimálisra szorult vissza a „vármegyéből érkezők” aránya, vagyis számukra az elitbe

¹¹ Ezt a hipotézist egy oktatástörténeti vizsgálat tudná megerősíteni vagy megcáfolni.

kerülésnek ez a viszonylag új, 18. századi csatornája fél évszázad múltán már jelentős mértékben be is szűkült, és kezdett bezáródni. Helyükbe a „bürokraták” léptek, akik – sőt még gyermekeik is – az uralkodó iránti megkérdőjelezhetetlen lojalitással tevékenykedtek, a tereziánus nemzedék „professzionális” hivatalviselőiből már szinte teljesen hiányzott az a politikai ellenzékiesség, amely még a konszolidációs nemzedékben is megvolt.

Ezzel a bezáródással és az ebből következő szétválással alakult ki az a helyzet, amelyet (a későbbi állapotokból kiindulva) Robert Evans úgy írt le, hogy a Magyarország feletti uralomért két elkülönült garnitúra versengett, a központi és a vármegyei hivatalok viselői. Mindennek háttérében pedig az – a diéta intézménytörténeti vizsgálata által sugallt – tendencia áll, amelynek során a 18. század végére végbement egy polarizáció: a rendiség és az uralkodó szolgálata egyre inkább egymással szemben nyert értelmezést, a két politikai tényező kompromisszumának az esélyei egyre romlottak. Az elitek ekkor észlelt szétválása leképezi a rendi monarchia ellipszisének két gyújtópontjában álló politikai tényezők egyre élesedő szembenállását.

A fordulat éve?

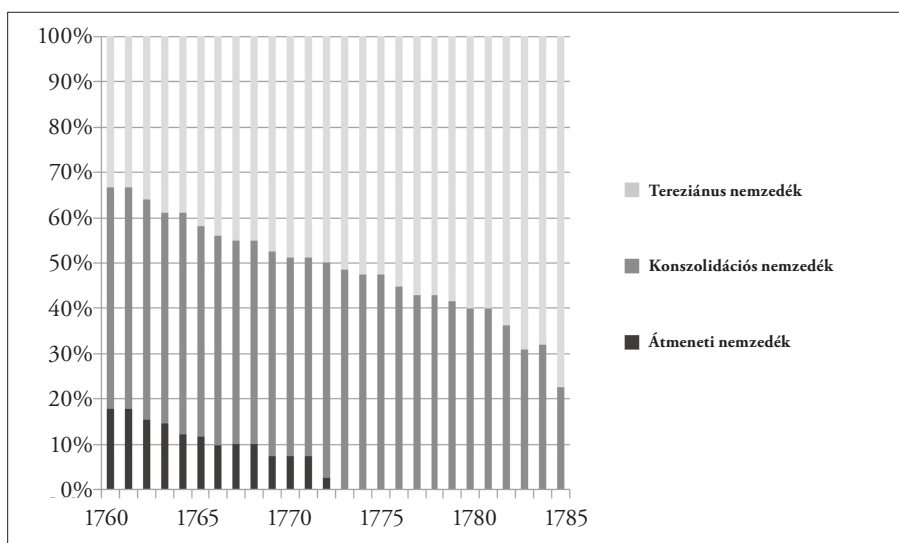
A főmértékságokra vonatkozóan egy korábbi kvantitatív vizsgálat a régi elitet a hetvenes évekig láttatta domináns pozícióban. Az új hivatali főnemesség dominanciája, az őrsekváltás Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben vette kezdetét, hogy azután a jozefin évtizedben menjen végbe.¹² A generációtörténeti vizsgálathoz illeszkedve tehát második körben feltehetjük azt a kérdést, hogy a „professzionális” hivatalviselőkre összpontosítva mit mondhatunk erről az időszakról. Érdekes az 1772–1773 körüli éveket, némi rátartással az 1760 és 1785 közötti negyedszázadot külön is vallatóra fogni: mi történt ekkor a három kormányhatóság és a Kúria apparátusában?

Első közelítésben azt láthatjuk, hogy az általunk vizsgált négyből a háborús nemzedékhez ebben a negyedszázadban már senki sem tartozott az aktív „professzionális” hivatalviselők közül – természetesen továbbra is csak a vezető tisztségeket figyelembe véve. Az átmeneti nemzedékhez 1760-ban még csaknem ötödrészüket, míg a konszolidációs nemzedékhez fele részük tartozott, és a tereziánus generációt már nem kevesebb mint harmaduk reprezentálta ebben a körben. Amint várható, az átmeneti nemzedékhez tartozók száma fokozatosan csökkent, 1773-ra tűntek el teljesen. A konszolidációs nemzedék tisztviselőinek aránya enyhe hullámozást mutatott 1773-ig (amikor ugyanazt a nagyjából

¹² Cserpes T. – Szijártó M. I.: Nyitott elit i. m.

50%-os arányt látjuk, mint 1765-ben),¹³ majd innen fokozatos csökkenésnek indul, és 1785-re negyedrészt alá esik. A tereziánusok már 1765-ben a vezető „professzionális” hivatalviselők harmadrészét tették ki, és 1772-ben kerültek többségbe. (Lásd 1. ábra) Bár ez a megközelítés a hivatalviselőket tekintve nem különösebben finom mérőműszere a változásoknak, a főméltóság-viselőkre irányuló elemzés tekintetében mégis jelentősége van annak a ténynek, hogy ez az egészen más szempontokat érvényesítő és más bázisra vonatkozó vizsgálat ugyanúgy az 1772–1773-as éveket láttatja fordulópontnak, mint a másik. De valamivel finomabb elemzésre is kísérletet tehetünk.

1. ábra Az egyes nemzedékekhez tartozók aránya a Kúria, a Kancellária, a Kamara és a Helytartótanács vezető posztjain a „professzionális” tisztviselők között (1760–1785)

Korábbi elemzésünk logikájából az következett, hogy az arisztokratákat, a „bürokratákat” és a „vármegyéből érkező” köznemeseket különítsük el, és e típusokat illetően fogalmazzunk meg állításokat. Most erre a kiemelt negyedszázadra nézve külön megvizsgálhatjuk, hogyan alakult e csoportok létszáma, nemcsak aggregáltan, hanem három dikasztériumunkra és a Kúriára külön-külön is.¹⁴ Ez vizsgálatunk harmadik és egyben utolsó kérdése.

¹³ 49% – ez a vizsgált 26 év maximális értéke.

¹⁴ Nem szabad persze megelégednünk arról, hogy nem a teljes apparátusukat, még csak nem is a „vezető beosztásúak” komplett csoportját vizsgáljuk (mondjuk: minden tanácsost és titkárt, illetve kúriai bírót, továbbá az elnököket), hanem csak azokat, akiket korábban „professzionálisnak” aposztrofáltunk azon az alapon, hogy az átlagos helytartótanácsosi hivatalviselés dupláját szolgálták le

A „bürokraták” hatalomátvétele

A három csoportból származó tisztviselők megoszlása a Helytartótanácsnál, a Kúriánál,¹⁵ a Kancelláriánál és a Kamaránál a 2–5. ábrán látható. Az egyes szervezeteknél a vizsgált csoportok elemszáma alacsony, ezért nem annyira önmagukban érdekesek az ábrák, mint inkább összehasonlításuk lehet ígéretes.

Kifejezetten a Kúriát illetően azonban mégis érdemes megjegyeznünk azt, hogy míg az 1760 és 1785 közötti negyedszázadban a „professzionális” tisztviselőnek minősíthető bírák közül az átmeneti nemzedékből megmaradt öregek még valamennyien vármegyei háterűek voltak (Festetics Kristóf, Jankovich Miklós, Niczky György), és a konszolidációs nemzedék a három csoporthoz tartozók között teljesen egyenlően oszlik meg, a tereziánus generációt már túlnyomó többséggel uralják a „bürokraták”. A Helytartótanácsban – igencsak meglepő módon – a „vármegyéből érkezőket” csak igen kis számban találjuk meg (minden nemzedékben egyet-egyet, Barinay László, Fekete György és Darvas Ferenc személyében), a „bürokraták” száma pedig mind az átmeneti, mind a tereziánus nemzedékben megegyezik az arisztokratákéval.

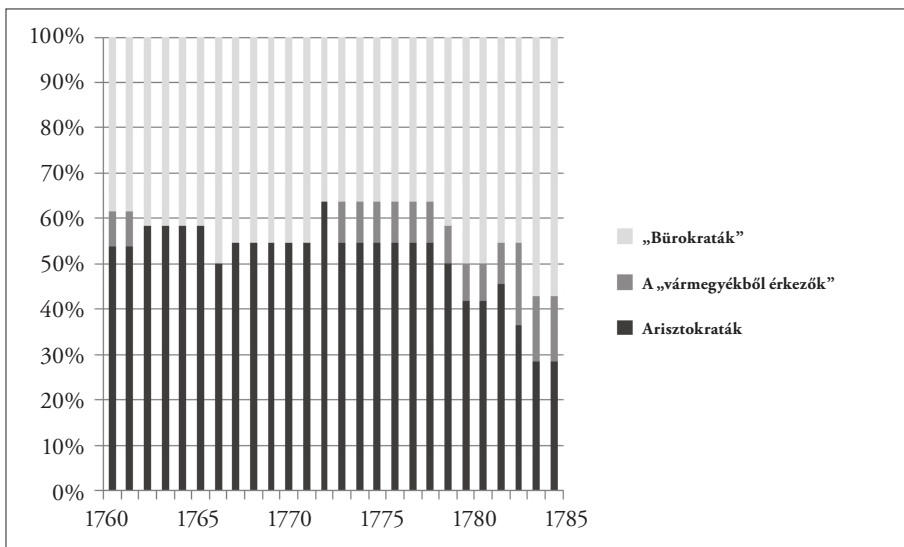
A Magyar Királyi Udvari Kancelláriánál az 1760 és 1785 közötti időszakban senki sem szolgált, aki még az átmeneti nemzedékhez lenne sorolható, sőt a teljes, a „professzionális” hivatalviselőkhez sorolható állománynak majd kétharmada már a tereziánus nemzedék tagja, azaz ez a kormányhatóság volt a legfiatalabb ebben az időszakban.¹⁶ Míg az átmeneti nemzedékben az általunk vizsgált három csoport tagjai között a „vármegyéből érkezők” és „bürokraták” egyenlően találhatók meg (de arisztokrata egy sincsen), a Kancellária tereziánus hivatalnokai között már mind egy szálíg „bürokratákat” találhatunk, ami bizonyosan nem véletlen.

ezekben a „vezető beosztásokban.” Tekintettel azonban a dikasztériumokban érvényesülő döntési eljárásokra, éppen ezeknek az embereknek mint régóta szolgáló tanácsosoknak stb. volt igen jelentős befolyásuk a meghozott döntésekre.

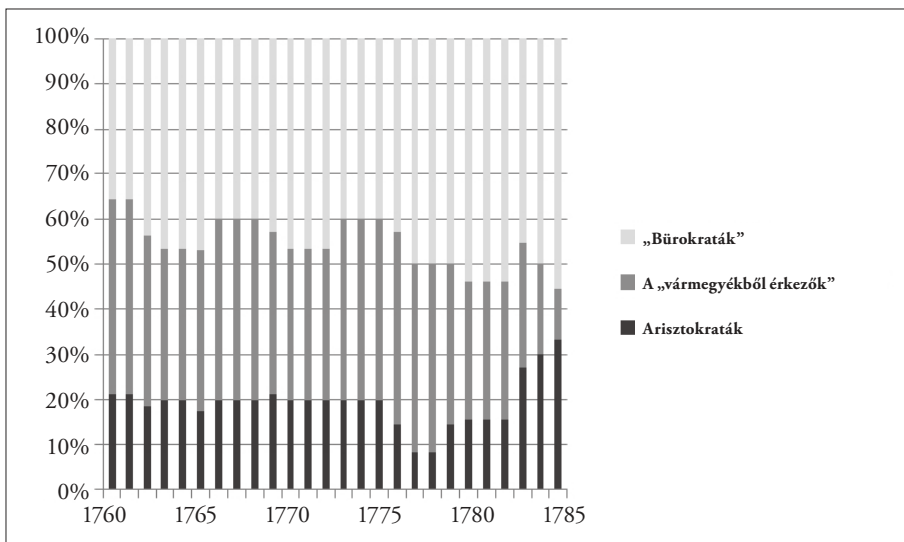
¹⁵ A jogügyszagatokat itt veszem tekintetbe, ahol ténylegesen működtek, és nem a Kamaránál, ahol a fizetésüket kapták.

¹⁶ Bár sem megközelítési szempontjaink nem egyeznek, sem az időszak nem pontosan ugyanaz, amelyre állításaink vonatkoznak, mégis érdekes, hogy Fallenbüchl Zoltán Mária Terézia dikasztériális hivatalnokait (tehát az 1740 és 1780 közötti teljes időszakot) vizsgálva éppen azt állapította meg, hogy belépéskor a kancelláriai tanácsosok átlagéletkora volt a legmagasabb, 42,5 év – ehhez képest mind a Kamara, mind a Helytartótanács esetében négy évvel alacsonyabb. Ám míg a királynő uralkodásának első felében a kancelláriai tanácsosok átlagéletkora hivatalba lépésükkor 45 év felett volt, 1760 és 1780 között ez 40 év alá esett vissza. Lásd *Fallenbüchl Zoltán: Mária Terézia dikasztériális tanácsosai, 1740–1780.* In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 29. (1984–1985). Főszerk. Kovács Ilona. Bp. 1992. 329.

2. ábra Az arisztokraták, a „vármegyéből érkezők” és a „bürokraták” aránya a Helytartótanács „professzionális” hivatalviselői között (1760–1785)

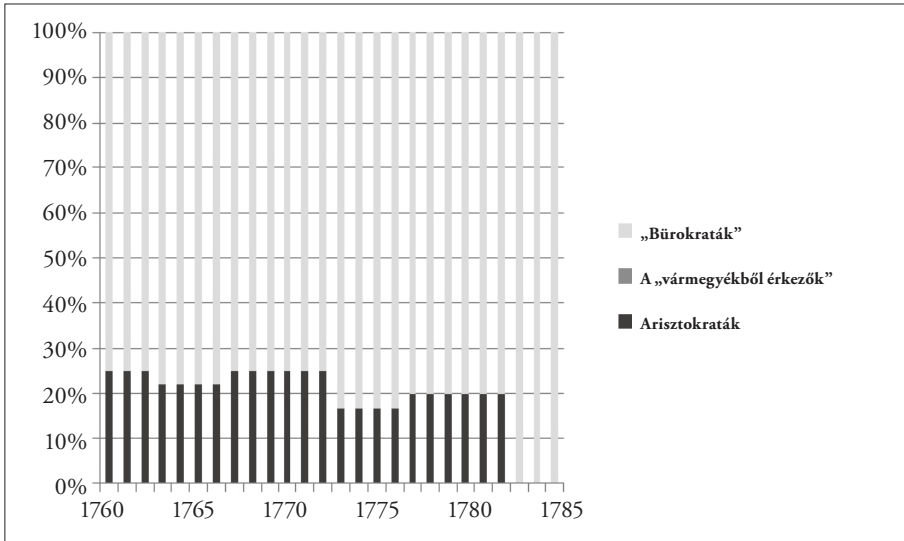
3. ábra Az arisztokraták, a „vármegyéből érkezők” és a „bürokraták” aránya a Kúria „professzionális” hivatalviselőinek tekinthető bírái között (1760–1785)

4. ábra Az arisztokraták, a „vármegyéből érkezők” és a „bürokraták” aránya a Kancellária „professzionális” hivatalviselői között (1760–1785)

5. ábra Az arisztokraták, a „vármegyéből érkezők” és a „bürokraták” aránya a Magyar Kamara „professzionális” hivatalviselői között (1760–1785)

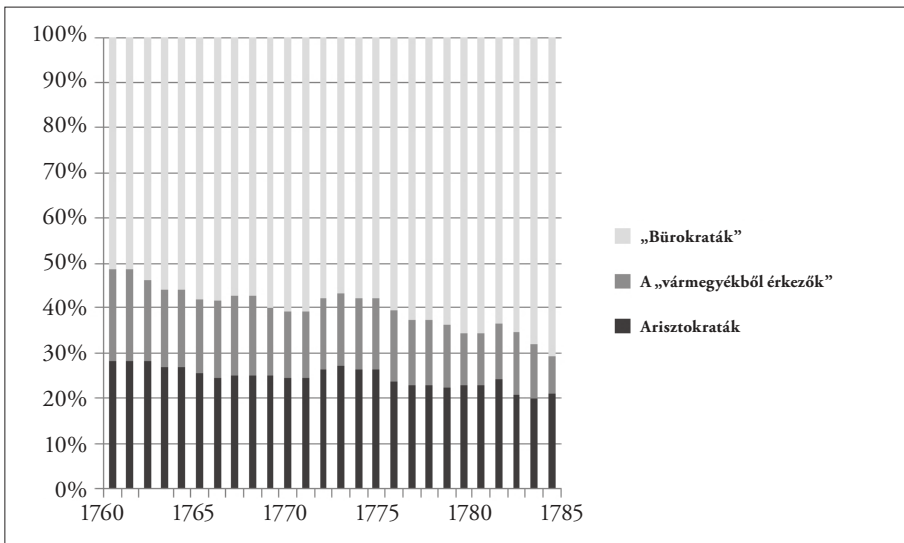
Végül a Kamara ebben a tekintetben a Kancelláriára hasonlít, csak éppen ott nem annyira szélsőséges a helyzet: van egy tanácsos, Vajay László, aki még az átmeneti nemzedéket képviseli, és bár a vizsgált negyedszázadban a legtöbben már a tereziánus nemzedékhez tartoztak a „professzionális hivatalnokok” közül, arányuk éppen csak az 50%-ot múlta felül, vagyis nem túlnyomó. Végül a nagy többségben lévő „bürokraták” közé mind a konszolidációs, mind a tereziánus generációban belevegyült egy-egy arisztokrata is. Mintha a Kancellária apparátusában a „bürokratákhoz” „a vármegyéből jöttek”, a Kamarában pedig arisztokraták társulnának, de csak mutatóba. Ahogy a Helytartótanácsban a „professzionális” tisztviselők csoportját (tehát – ismét emlékeztetnem kell – nem a tanácsosok és titkárok teljes csoportját!) arisztokraták és „bürokraták” uralták ebben a negyedszázadban (2. ábra), úgy a Kúriában megtalálhatjuk mellettük – ha nem is velük azonos számban) – a „vármegyéből érkezőket” is (3. ábra), a Kancellárián és a Kamarában pedig a „bürokraták” egyértelmű dominanciája érvényesült (4. és 5. ábra).

Végül adatainkat egyesítve vizsgálat alá vehetjük mind a négy végrehajtó és bírói szervet (lásd 6. ábra).¹⁷ A következtetés egyértelmű: változás nincs. Azért nem tudjuk itt tetten érni a változást, mert a „bürokraták” *már az első* vizsgált évben, 1760-ban többségben voltak, majd többségük (némi hullámmal) tovább erősödött, nagyjából 50%-osról kétharmadosra. Vagyis kamarai és a kancelláriai dominanciájuk olyan erős volt, ami összességében már a tekintetbe vett időszak legelején többséget eredményezett számukra, noha a másik két vizsgált hatóságnál a „bürokraták” részaránya csak 1777-ben (a Kúriánál) vagy 1780-ban érte el az 50%-ot (a Helytartótanács „professzionális” hivatalnokai között). Ez a megközelítés arra mutat tehát rá, hogy a hetvenes években mégsem valódi áttörés történt, inkább arról volt csak szó, hogy a régies, inkább rendi jellegű hatóságokban *is* érvényesült a „bürokraták” hatalomátvételének másutt már korábban megnyilvánuló trendje. A korábban a főméltóság-viselők körében elvégzett vizsgálat eredményét, miszerint az őrségváltás a rendi főméltóság-viselők körében a hetvenes évekre tehető, amikor a régi arisztokrata elitet az új hivatali főnemesség váltotta fel, nem úgy egészíti ki jelen elemzésünk, hogy fordulópontként pontosan ugyanazokra az esztendőkre mutatna rá. Ugyanis ha finomabb eszközökkel vesszük vallatóra adatainkat, akkor nem az a következtetés adódik, hogy a professzionális hivatalnokok körében is éppen 1772 vagy 1773 lett volna a „fordulat éve”, hanem indokolt ennél árnyaltabban

¹⁷ Jelzem, hogy a részadatok összege nem egyezik meg ezen összesítés számaival, mert ha egy tisztviselő egy évben mondjuk előbb a Helytartótanácsnál, majd a Kancelláriánál viselt valamilyen hivatalt, akkor őt mindkét helyen tekintetbe vettem.

fogalmaznunk: a „bürokraták” túlsúlyba kerülése a központi kormányhatóságok professzionális hivatalnokai körében a hetvenes éveknél korábban megindult már, és – például a Kancellária vagy a Kamara kötelékében – eddigre már végbe is ment. De az az állítás mindenképpen indokolt, hogy Mária Terézia uralkodásának végére a Magyarországot kormányzó elit alapvető átalakuláson ment keresztül.

6. ábra Az arisztokraták, a „vármegyéből érkezők” és a „bürokraták” aránya a Helytartótanács, a Kúria, a Kancellária és a Magyar Kamara „professzionális” hivatalviselői között (1760–1785)

THE THERESIAN GENERATION OF “PROFESSIONAL” OFFICIALS AND THE TAKEOVER OF “BUREAUCRATS”

by István Szijártó M.

SUMMARY

An examination of the four generations of secular officials who served at least for twenty-five years in leading positions in the Lieutenantcy Council, the Chamber, the Chancery and the High Court, offers a view of the main tendencies associated with the development of the Hungarian official elite in the eighteenth century. On the one hand, the emerging national offices opened a relatively new channel for elevation into the social elite (only

to be closed off half a century later). On the other hand, instead of the aristocracy and the county elite, this leading group of officials was increasingly recruited from the ranks of the “bureaucracy” whose chief characteristic was unshakeable loyalty to the ruler. However, their takeover was not completed overnight in the early 1770s; it was simply part of an ongoing trend that encompassed the Lieutenantcy Council and the High Court which had characterised the Chancery and the Chamber earlier on.

Katona Csete

A VIKING, AKI MAGYAR KIRÁLYT ÖLT

Egy középkori izlandi saga magyar vonatkozásai*

A forráshiánnyal küszködő magyar középkortudomány számára minden újonnan felbukkanó, vagy még nem tárgyalt kútfő becses értékkel bírhat.¹ Ez akkor is igaz, ha az adott forrás keveset ad hozzá a már ismert köztörténeti adatokhoz, mivel kultúrtörténeti vonatkozásban így is figyelemre méltó lehet. A következőkben egy 14. században pergamenre vetett izlandi történet, az *Örvar Odds saga* magyar vonatkozásait tárgyalom, melynek elbeszélése szerint egy bizonyos „Nyilas” Odd (óészakiul: Örvar Oddr) nevű skandináv harcos egy meg nem határozott időszakban részt vett a magyar belviszályokban, ahol saját maga végzett a magyar királlyal.

A forrásrészletet korábban egyáltalán nem tárgyalta a hazai szakma, annak ellenére sem, hogy nemrégiben is voltak törekvések a skandináv források magyar történelemmel kapcsolatos részeinek vizsgálatára.² A hiánypótlás kedvéért a forrásrészletet magyar fordításban is közlöm. A saga műfajának bemutatása és a cselekmény rövid felvázolása után a számunkra meghatározó passzust veszem górcső alá, annak kézirati és szövegfilológiai összefüggéseivel együtt. A középkori izlandi saga-irodalomban mindenképpen ritkának számító magyarországi helyszín alapján kijelenthetjük, hogy a Magyar Királyság nem volt teljesen ismeretlen terület a messzi északon. A tanulmányban megkísérlem felmérni annak a lehetőségét, hogy a Skandináviában Magyarországról megőrzött forrásrészlet származhat-e első kezű informátoroktól; azaz mi lehet a történelmi magja „Nyilas” Odd magyarországi tevékenységének?

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatásával készült. Külön köszönettel tartozom Slíz Mariannak és Müller Mártának a nyelvészeti részekhez fűzött értékes megjegyzéseikért és szakirodalmi javaslataikért.

¹ *Makk Ferenc*: Külföldi források és a korai magyar történelem (X–XII. század). Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 102. (1995) 25–41.

² *Szántó Richárd*: Skandináv források adatai a kelet-európai steppére. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Bp. 2001. 173–180.; *Miszler Tamás*: Játvarðar saga. A keleti utazás leírása. In: Kor – szak – határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). Szerk. Fedele Tamás – Font Márta – Kiss Gergely. Pécs 2013. 11–21.; *Uő*: Az Edvárd saga (Saga Játvarðar konungs hins helga) kelet-angolokkal kapcsolatos részének izlandi kútfőiről. In: Pedagógia, oktatás, könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. Szerk. Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor. Pécs 2014. 431–443.; *Laszlovsky József*: A Keleti Új-Anglia és Magyarország. In: *Bárany Attila – Laszlovsky József – Papp Zsuzsanna*: Angol-magyar kapcsolatok a középkorban I–II. Máriabesnyő 2008. I. 115–141.

Az izlandi sagák

Az izlandi sagák a 13–14. századtól lejegyzett irodalmi alkotások. Elsősorban olyan kisebb versekkel tűzdelt prózai művekről van szó, melyeknek cselekménye az ősi időkben játszódik: főleg a viking korszakban (kb. 800–1050) vagy a még régebbi skandináv világban. A lovagi irodalom terjedésével párhuzamosan azonban a sagáknak olyan fajtái is kialakultak, melyek a későbbi időszakok eseményeit örökítették meg.³

A viking kori történeteket elbeszélő sagákat csupán jó két-háromszáz évvel az események után jegyezték le (többnyire névtelen klerikusok), akik a szájhagyomány által fenntartott eseményeket saját fantáziájukkal egészítették ki vagy politikai indíttatásból fogant részletekkel változtatták meg. A művek összeállítása során a sagák szerzői gyakran merítettek más latin vagy óészaki nyelvű forrásokból. A sagák semmiképpen sem tükörképei tehát a múltnak, sokkal inkább a szájhagyomány és az irodalmi ambíciók közös gyermekei.

Ebből fakadóan történelmi vizsgálódásra való felhasználhatóságukat a kezdeletről napjainkig vita övezi. Azok a kutatók, akik szerint a sagák a viking korra vagy annál is korábbi időszakokra nézve nem használhatóak fel történeti forrásként, kiemelik, hogy ezek a művek nem egykorúak az eseményekkel, elsősorban irodalmi alkotások és egy középkori, keresztény szűrőn keresztül láttatják a múltat. Ennek ellenére ezek a szájhagyomány által megőrzött viking kori elemek – szigorú forráskritika alkalmazásával – az irodalmi torzítások ellenére is felhasználhatónak tűnnek történeti vizsgálatokra, hiszen számos információt tartalmaznak a viking kor társadalmi struktúrájára és szokásjogára nézve, amelyek igen keveset változtak a sagák lejegyzésének időpontjáig.⁴

Témaköreik szerint a sagák alműfajokba sorolhatók, melyek között a határvonalak nem minden esetben különíthetők el élesen. A történelmi témákat feldolgozó izlandi „nemzetségi sagák” (*Íslendingasögur*) és a norvég királyok tetteit megőrkítő „király sagák” (*konungasögur*) az izlandi és norvég társadalom és köztörténet fontos eseményeit dolgozzák fel. Az egykorú eseményekhez a polgárháborús Sturlunga-kor (1180–1264) történetét feldolgozó „egykorú sagák” (*samtíðarsögur*), valamint a latin *vita* hatásait is

³ A saga irodalomról általánosan magyarul lásd *Bernáth István*: Saga. In: Világirodalmi lexikon XII. Szerk. Király István – Szerdahelyi István. Bp. 1991. 374–387.; *Uő*: A dolgok és a szavak közötti csapáson. In: *Uő*: Három izlandi történet. Bp. 1973. 5–28.; *Uő*: Nem mondhatjuk, hogy semmi újság. In: *Uő*: Kopasz Grím-fia Egill. A fölperzselt tanya. Bp. 1995. 594–607. Reprint kiadását lásd *Uő*: Nem mondhatjuk, hogy semmi újság. In: *Uő*: Völsunga saga. A Völsungok története. Egy 13. század közepi, izlandi pergamenkódexbe leírt hőstörténet. (Fontes Boreales) Bp. 2015. 7–20.

⁴ *Gísli Sigurðsson*: The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition. Cambridge 2004. 123–250., 305–309.; *Lars Lönnroth*: The Icelandic Sagas. In: The Viking World. Eds. Stefan Brink – Neil Price. London 2008. 304–310.; *Helgi Þorláksson*: Hvað er blóðhefnd? In: Sagnþing. Helgað Jónasi Kristjánssyni sjöutugum 10. apríl 1994. Gaf út. Gísli Sigurðsson – Guðrun Kvaran – Sigurgeir Steingrímsson. Reykjavík 1994. 389–414.

felvonultató „püspöki sagák” (*biskupasögur*) csoportjai állnak legközelebb. Az előbbieknél kevesebb történeti forrásértékkel bírnak a lovagi irodalom alkotásainak óészaki fordításai, a „lovagi sagák” (*riddarasögur*), valamint a homályba vesző legendás múlt heroikus történeteit megörökítő „hajdankori sagák” (*fornaldarsögur*).⁵

Noha a sagák mindegyik típusában nagy számban találhatók mesés elemek, valamint kronológiai és természetföldrajzi pontatlanságok, leginkább az utóbbi két műfaj az, amelyet a történelmi fikcióval lehetne párhuzamba állítani. A kutatás sokáig úgy vélekedett ezekről a művekről, hogy a pusztá szórakoztatás céljával íródott alkotások voltak, s ezt az álláspontot az is igazolni látszott, hogy a szövegekben a dicső skandináv hősök útjába kerülő trollok, sárkányok és egyéb földöntúli szörnyek sokasága is szerepel. Mára már világossá vált azonban, hogy még ezek a történetek is fontos mentalitás- és ideológiatörténeti források a 13–14. századra vagy a még korábbi időszakokra vonatkozóan, így a kutatói érdeklődés is jócskán megnőtt irányukban az utóbbi évtizedekben.⁶

A „hajdankori sagák” is tartalmaznak például verseket az úgynevezett „szkál-dikus” költészetből, melyek többségükben a skandináv énekmondók korabeli alkotásai, és így a viking korra vonatkozó forrásanyag egyik leghitelesebb szelét alkotják. A szkál-dikus versek történelmi hitele az óészaki költészet bonyolult rímelési formuláiból fakad, melyek leghalványabb megváltoztatása is a vers ritmikái összeomlását okozná. Ebből kifolyólag ezeket a verseket nem lehetett egykönnyen átírni, és a prózával ellentétben könnyebben tanulhatók és áthagyományozhatók voltak, megőrizve ezzel az eredeti, viking kori (vagy korábbi) tartalmat.⁷ A „hajdankori sagák” esetében a viking kornál távolabbi múlt (például a népvándorlás korának) emlékei is felsejlenek, melyek egy-két kivételes esettől eltekintve nem lehetnek autentikusak. Ebben a fiktív elemekben gazdag műfajban a versek általában önéletrajzi jellegűek voltak: itt ugyanis a saga főhőse – akiről a narratív próza általában egyes szám harmadik személyben beszél – saját maga adja elő, egyes szám első személyben a történeteket. A „hajdankori sagák” verseinek szerzői minden valószínűség szerint maguk a saga lejegyzői voltak, akik a

⁵ A műfajok általános áttekintéséhez további részletes referenciákkal lásd az alábbi tanulmányköteteket: Old-Norse Icelandic Literature. A Critical Guide. Eds. Carol J. Clover – John Lindow. Toronto 2005.; A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture. Ed. Rory McTurk. Malden 2005.; Old Icelandic Literature and Society. Ed. Margaret Clunies-Ross. Cambridge 2000.

⁶ Stephen A. Mitchell: Heroic Sagas and Ballads. Ithaca 1991.; *Törfi H. Tulinius*: The Matter of the North. The Rise of Literary Fiction in Thirteenth-Century Iceland. Odense 2002.; Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Nordurlanda. Red. Agneta Ney – Ármann Jakobsson – Annette Lassen. Copenhagen 2009.; The Legendary Sagas. Origins and Developments. Eds. Annette Lassen – Agneta Ney – Ármann Jakobsson. Reykjavík 2012.

⁷ Mérvadó kiadásaiik továbbra is: *Finnur Jónsson*: Den Norsk-Islandske Skjaldedigning, 1200–1400. I–II. København 1912–1915. A Brepols kiadó gondozásában jelennek meg az új, kritikai kommentárokkal és angol fordítással ellátott kötetek az ún. SKALD (Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages) sorozatban.

versbetétekkel is további hitelt kívántak adni az elregélt eseményeknek.⁸ Ezeket a műfaji sajátosságokat szem előtt tartva fordulunk most Örvar Odd története felé.

Örvar Odds saga

Az általam vizsgált, körülbelül két fejezetet kitevő passzus egy „hajdankori történet”, az *Örvar Odds saga* része. A történet cselekményét az alábbiakban foglalhatjuk össze. A saga főszereplője „Nyilas” Odd, egy legendás hős, aki több mint háromszáz éven keresztül kalandozik a világban. A történet szerint a Norvégiából származó Oddnak csecsemőkorában embertelenül hosszú életet jósolt egy „völva” (jósno), aki azt is megjövendölte, hogy Oddot Norvégia földjén éri majd a halál, és saját, Faxi nevű lova okozza majd a vesztét. Hogy baljós sorsát elkerülje, Odd megöleti a lovat, és hazáját elhagyva megfogadja: sosem tér vissza szülőföldjére. Vándorlásai során Odd számos helyre – mind kitalált, mind történelmi helyszínekre – elvetődik; köztük Finnországba (*Finnland*), Perm vidékére (*Bjarmaland*), a Kijevi Ruszba (*Garðaríki*), Hunföldre (*Húnaland*), az óriások közé, Bizáncba (*Grikkland*), Jeruzsálembe (*Jórsalaland*) vagy éppen Szicíliaba (*Sikiley*). Kalandjai során híres (sokszor más forrásokból is ismert) hősökkel vív meg vagy köt éppen barátságot, és főként permi harcai nyomán mindeütt hírnevet szerez magának. Útja során Samsø-szigetén berszerkerekkel,⁹ míg más-
hol szörnyetegekkel, például a mesebeli krakennel is elbánik. Mindenhol mágikus erejű nyílvevesszői – az óriásoktól származó „Gusir ajándékai” (*Gusisnautar*) – segítik, melyekről ragadványnevét, a „Nyilast” is kapja. A továbbiakban Odd az orosz területeken (*Garðaríki*) fekvő (!) „Hunföld” (*Húnaland*) királyává válik. Legyőzi a hun Herraud király (*konung*) legjobb harcosait is és elnyeri Herraud lányának, Silkisifnek a kezét. A király halála után így ő öröklí a trónt. Öreg korára Oddot újonnan szerzett „hunföldi” királyságából végül a honvágy szólítja haza. A hős hazatérve kigúnyolja a

⁸ Margaret Clunies-Ross: Poetry in the fornaldarsögur. In: The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature: Sagas and the British Isles. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York 6th–12th August 2006. I–II. Eds. John McKinnell et al. Durham 2006. I. 180–187.

⁹ A berszerkerek (óészakiul *berserkir*) extázisban harcoló bajnokokként jelennek meg az óészaki irodalomban, akik őrült medve és farkas módjára vonyítottak a csata előtt, és viczorogva rágták saját pajzsuk szélét. A berszerkerek megítélésével kapcsolatban mai napig tartanak a viták a szakirodalomban, melyekre itt most részletesen nem térek ki. A harci extázist toxikus természetű gombáknak (*Howard D. Fabing*: On going berserk: A neurochemical inquiry. Scientific Monthly 83. [1956] 5. sz. 409–415.), Odin viking főisten rituális imádatának (*Jens Peter Schjødt*: The Notion of Berserkir and the Relation between Ódinn and Animal Warriors. In: The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles: Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference. Durham and York 6th–12th August, 2006. I–II. Eds. John McKinnell – David Ashurst – Donata Kick. Durham 2006. II. 886–892.) és irodalmi toposzoknak is tulajdonították már a kutatók (*Anatoly Liberman*: Berserkir – A Double Legend. Brathair 4. [2004] 2. sz. 97–101). Általánosán lásd *Benjamin Blaney*: Berserkr. In: Medieval Scandinavia. An Encyclopedia. Eds. Phillip Pulsiano – Kirsten Wolf. Reprint kiadás. New York 2016. 37–38.

gyermekkori próféciát, és meglátogatja elföldelt lovának sírhelyét. A sírhelyen megtalálja a ló koponyáját, mely alól egy mérgeskígyó kúszik elő. Ennek harapása végül leteríti Oddot, beteljesítve ezzel a „völvi” jóslatot.

A történet különböző változatokban maradt fenn. A saga egyik kéziratában Odd állomásai között Magyarország is szerepel:

„Odd elért Jeruzsálembé (*Jórsalaland*). Útját a Jordán folyó felé vette, ott levette minden ruháját, ingéből kibújt, és minden holmiját a kezébe vette. Tegezét a hátára vetve keletnek indult a tenger mentén Szíriáig (*til Sýrlands*).

Odd országról országra járt, de útról semmit nem mondanak, mielőtt Magyarországra (*Ungaraland*) ért. Az országban két fiatal király (*konungar II ungir*) uralkodott, akiket Vilmosnak (*Vilhjálmr*) és Knútnak (*Knútr*) hívtak. Apai örökségük folytán szegényben éltek; Vilmos volt közülük az idősebb és egyedül kívánta gyakorolni a hatalmat, ám Knút nem hagyta ezt. A sorsuk az volt, hogy ellenszenvet és békétlenséget tartsanak fenn.

Úgy tartják, Vilmos tapasztaltabb volt a harcban és fizikailag erősebb. Knútnak így menekülnie kellett és sok embert veszített. Elhagyta királyságát és mindenhol, akit csak talált, maga köré gyűjtött.

Úgy esett, hogy Odd személyesen Knút királyhoz érkezett találkozóra és felajánlotta neki szolgálatait. A király megkérdezte, ki ő, Odd pedig megmondta. Knút király így szólt: – Te vagy az aki, korábban Perm vidékén (*Bjarmaland*) járt? – Igen, mondta Odd, jártam ott. Erre a király így felelt: – Üdvözlégy hát minálunk; légy seregem vezére.

Immár sokan sereglettek Knúthoz, aki ezután seregével visszaindult saját országába. Odd a következőket mondta Knútnak: – Azt akarom, hogy embereket küldj a királyhoz, testvéredhez, és ajánlj neki békét, egyenlőséget és egyenlő területeket a királyságból! A király válaszolt: – Akaratom úgy kívánja, hogy Te menj!

Odd 120 emberrel (*C manna*)¹⁰ útnak indult. Megtalálta Vilmos királyt, aki nek előadta testvére ajánlatát. Vilmos azt mondta, nem osztaná meg jobban királyságát Knút királlyal most, mint ennek előtte. Odd azt válaszolta neki, hogy minden bizonnyal jobb, ha tudja, hogy Knút a jussa után fog jönni. A gondotakkal váltak el egymástól.

Odd Knút királyhoz ment és elmesélte, hogyan esett a dolog, és hogyan utasított el minden békére törekvés. Ezt követően útnak indították seregüket Vilmos király ellen, és amint összetalálkoztak, tüstént hatalmas harcba bocsátkoztak egymással. Odd olyan keményen tört előre, hogy megtörte Vilmos seregének pajzsfalát és végül keresztüldöfte kardjával a királyt is. Vilmos elesett és vele sokan mások.

¹⁰ A sagában 100 szerepel (római C-vel írva), ez azonban valójában 120 embert jelentett a korabeli izlandi számhasználat szerint.

Győzelmi kiáltás zúgott végig az egész seregen. Knút király ekkor leállította a harcot és mindenkinek békét ajánlott (*bjóða öllum mönnum grið*). Az egész nép (*öll alþýða*) elismerte őt; mindenki felesküdült rá és megkeresztelkedett (*gáfu þar til trú sína*). Ezután Knút berendezkedett királyságában és Oddot minden áron maga mellett kívánta tartani.

Odd verse pedig így hangzik a [királyi] ajánlatról:

„Nem találtam, a magyarok előtt,
két királyból, daliás termetűt,
egy urat, kit jussát követelni
őszintén támogattam.”

Odd ott maradt egy ideig, hogy aztán néhány hónap elteltével elunja magát, mondván nem késlekedhet ott tovább. A király igyekezett tartóztatni őt, ám Odd hajthatatlan maradt.”¹¹

Első olvasatra a történet kitalációnak tűnik, melyet a saga anonim szerzője több forrásból gyúrt össze. A magyarországi történetszál különösen hiteltelennek hat – nem csupán a Magyarországra specifikus nevek hiánya miatt (a magyar királyok skandináv neveket kaptak), hanem a királygyilkosság, a kettős királyság és a legenda hős szokatlanul nagy magyarországi befolyása miatt is. A „hajdankori saga” műfaji sajátosságaiból adódóan Odd Magyarországról költött verse sajnos szintén nem első kézből származó, egykorú „bizonyítéka” a prózában elregélt eseményeknek. Ahogy arra az elkövetkezőkben igyekszem azonban rámutatni, elképzelhető, hogy a saga magyarországi epizódja valós történelmi tapasztalatokból is merített.

A saga kéziratai és felhasznált (írott) forrásai

A történettudomány az utóbbi évtizedekben a forrásszövegek egészének filológiai vizsgálatát szorgalmazza azzal szemben, hogy kiragadott forrásrészleteket egyszerűen hitelesnek vagy hiteltelennek minősítsünk.¹² Hogy megértsük, egy-egy forrásrészlet miért került az adott műbe, tisztában kell lennünk a mű egészének narratív struktúrájával és a tágabb kontextussal is: ki, hol, mikor és legfőképpen miért írta az adott szöveget (vagy szöveghelyet).

Ennek fényében különösen fontos egy narratív történet összetétele és annak változásai. Nem véletlen, hogy több középkori elbeszélés többféle verzióban is

¹¹ A fordítást a saga mérvadó, Boer-féle 1888-as szövegkiadása alapján készítettem: Örvar-Odds saga. Hrsg. Richard Constant Boer. Leiden 1888. 117–139. Újabb kiadásában lásd Örvar-Odds saga. Hrsg. Richard Constant Boer. Halle 1892. 65–67.; Örvar-Odds saga. In: Fornaldar Sögur Nordrlanda I–III. Gaf út. Carl Christian Rafn. København 1829. II. 539–540. A versrészletet külön is lásd *Finnur Jónsson*: Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning i. m. II/B. 337. Az eredeti szöveget lásd a mellékletben.

¹² *Chris Wickham*: Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800. Oxford 2005. 8.

fennmaradt, az őket megőrző kódexek pedig egyéb műveket is tartalmaznak. Egy-egy kézirat összeállítása aligha *ad hoc* módon történt. Az izlandi sagákat tartalmazó kéziratok sem véletlenszerűen kiválasztott sagák kompilációi, hanem tudatos összeállítások, melyek kontextusában a sagák cselekménye új értelmet nyer. Ugyanúgy a rejtett ideológiai üzenetek miatt volt fontos egy-egy saga eseményeinek megváltoztatása is. Ezt a folyamatot jól jelzik a különböző kéziratok variánsai, melyek sokszor annyira különbözhetnek egymástól, hogy az is felmerül, vajon érdemes-e ugyanannak a sagának tekintenünk a két változatot, vagy célravezetőbb lenne két külön történetként értelmeznünk őket.¹³ Mind a diakronikus (a szöveg változásait vizsgáló), mind a szinkronikus (a kéziratok összetételét vizsgáló) filológiai módszerek alkalmazása szükséges a fentebb ismertetett forrásrészlet tágabb kontextusba helyezéséhez.

Az *Örvar Odds saga* volt az egyik legkedveltebb és az egyik elsőként lejegyzett „hajdankori saga” a középkorban. Legkorábbi kézirta a 14. századból származik és egy elveszett, 13. századi eredetin alapul. A kézirat a Holm Perg 7 4to néven ismeretes, és jelenleg a stockholmi svéd Királyi Könyvtárban (*Kungliga bibliotek*) őrzik. A kézirat sorsa egészen addig ismeretlen, amíg Jorgen Seefeld könyvgyűjtő tulajdonába nem került, akitől a svéd hadsereg szerezte meg 1657–1658-ban.¹⁴ Ez a legelső északi kézirat, mely egynél több „hajdankori sagát” tartalmaz. Az első „hajdankori sagát” a szintén 14. századi *Hauksbók* nevű kódex őrzi, de ebben csak egyetlen ilyen mű található, más műfajú sagák, valamint természetföldrajzi és teologikus művek mellett. A Holm Perg 7 4to sem csupán „hajdankori sagák” gyűjteménye. Megtalálható benne az (egyébként magyar fordításban is olvasható) *Egils saga* egy töredéke, amely egy „nemzetségi saga”, valamint a „lovagi sagák” csoportjába tartozó *Konráðs saga keisarasonar* egy része is. A kevert stílusú művek egy kéziratban történő megjelenése azt sugallja, hogy a „hajdankori sagát” a korabeli izlandiak nem különítették el más művektől ebben az időszakban.¹⁵ (A műfaj a 15. században terjed el.)

A Holm Perg 7 4to tartalmazza a saga legkorábbi variánsát, az „S-változatot”, ám nem ez a legismertebb. A markáns eltéréseket tartalmazó fiatalabb „A” (AM 343 4to) és „B-változat” (AM 471 4to) már a 15. századból származik.¹⁶ A saga két igen eltérő variánsa („A, B” és „S”) közötti átmenetet képvisel a szintén korai

¹³ Hans Jacob Orning: *Legendary sagas as historical sources*. *Tabularia* 15. (2015) 60.

¹⁴ Katalog öfver Kong. Bibliotekets. Fornislandska och fornorska handskrifter. Red. Vilhelm Gödel. Stockholm 1897–1900. 45–47.

¹⁵ Ármann Jakobsson: *The Earliest Legendary Saga Manuscripts*. In: *The Legendary Sagas. Origins and Developments*. Eds. Annette Lassen – Agneta Ney – Ármann Jakobsson. Reykjavík 2012. 21–32.

¹⁶ Létezik még egy „E-változat” is, ezt azonban többnyire az „A” és „B” egy késői variánsának tartják. Fulvio Ferrari: *Gods, Warlocks and Monsters in the Örvar-Odds saga*. In: *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature: Sagas and the British Isles*. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York 6th–12th August 2006. I–II. Eds. John McKinnell et al. Durham 2006. I. 241. A kéziratok közötti összefüggéseket Boer állapította meg a sagához írt előszavában. A történetek változásaira szintén töle lásd *Richard Constant Boer*: *Über die Örvar-Odds saga*. *Arkiv för*

(de az „S”-nél fiatalabb) „M-változat” (AM 344a 4to). A legtöbbet használt modern kritikai kiadás és fordítás az „A-változat” alapján készült.¹⁷

Számunkra leginkább az „A” és az „S” változat közötti különbségek a lényegesek, két okból is; egyrészt ez a két verzió áll egymástól szövegét tekintve a legtávolabb, másrészt a magyarországi epizód csak az „S-változatból” ismert. Az „A-változat” elbeszélése a Szentföldre érkezéstől eltér az eredeti, 13. századi történettől. Míg – amint láttuk – az „S-ben” a Szentföld utáni következő helyszín Magyarország volt, addig ez a fiatalabb „A” és „B” változatokból teljesen kimaradt; az epizód helyét egy keselyűvel való kaland, az óriások földje tölti ki, valamint az Odd örök ellenségével, Ögmunddal folytatott végtelen csatározások. A fiatalabb verziók jóval hosszabbak is a korábbiaknál, és csak a saga végén veszik fel újra az eredeti fonalat, amikor Odd Hunföld királyává válik. Ögmund valójában teljesen új szerepet kap: míg az „S-változatban” csupán kétszer találkozunk vele, addig az újabb verziókban egyértelműen a saga másik főszereplőjévé, Odd legyőzhetetlen ellenfelévé válik.

A magyar epizód maradványait felfedezhetjük az „A” változatban is, ahol Odd szintén két király harcába avatkozik be – immár Franciaországban. Az események itt azonban másként alakulnak: a két király Hróar és Hjórolf (nem Vilhjálmr és Knútr), akik nem édes-, hanem csupán unokatestvérek. A trónt Hróar, Hjórolf apjának megölése során szerezte meg, a csatában pedig nem Odd kardja („S”), hanem nyílveesszője végzett vele. A saga 15. századi másolói a magyar epizódot nem tartották lényegesnek, ezért eseményein változtatva csak bizonyos elemeit tartották meg a narratívában, azt is kissé esetenül beékelve az Ögmunddal vívott utolsó harcok közé.

Magától adódik a kérdés, hogy miért volt lényegesebb a magyar epizód az eredeti változatban? Erre a választ a saga kéziratának összetétele adhatja meg. A már említett Holm Perg 7 4to kézirat hat történetet tartalmaz, melyek között az *Örvar Odds saga* mellett még három „hajdankori saga”: a *Hrólfs saga Gautrekssonar* (Gautrekfia Hrolf története), a *Jómsvíkinga saga* (A Jómsvíkingek története) és az *Ásmundar saga kappabana* (Bajnokölő Asmund története) is helyett kapott. Ahogy már fentebb említettem, a kéziratban található még a *Konráðs saga keisarasonar* („Császárfi Konrád története”) nevű lovagi mű egy részlete és egy klasszikus „nemzetségi saga”, az *Egils saga Skallagrímssonar* egy töredéke is.¹⁸ A magyar történetek számára min-

nordisk filologi 8. (1892) 97–139.; illetve *Uð: Weiteres zur Örvar-Odds saga*. Arkiv för nordisk filologi 8. (1892) 246–255.

¹⁷ Örvar-Odds saga. In: Fornaldar sögur Norðurlanda I–III. Gaf út. Guðni Jónsson. Reykjavík 1954. II. 159–322.; Arrow-Odd: A Medieval Novel. Trans. Paul Edwards – Hermann Pálsson. New York 1970.; Arrow-Odd. In: Seven Viking Romances. Trans. Paul Edwards – Hermann Pálsson. Suffolk 1985. 25–137.

¹⁸ Eredetileg a kézirat egy nagyobb könyv része volt, melynek csak egy része maradt fenn az AM 580 4to jelzetű kéziratban. A kézirat 1706-ban került Árni Mágússon gyűjteményébe Christen Wormtól, Sjælland későbbi püspökétől. Négy szöveg található benne: a töredékes Elís saga ok Rósamundu és a szintén részlegesen fennmaradt Flóvents saga, valamint két másik izlandi lovagi történet, a Bærings

den bizonyosra többnyire ismeretlenek ezek a források, ám tartalmi összefoglalásukra itt ennek ellenére sem vállalkozhatok. Annyit érdemes kiemelni, hogy a kézirat mindegyik történetében központi szerepet kap a királyi hatalom ideálja. Ezt különösen remekül példázza, hogy az igen hosszú *Egil sagából* is csupán az a töredék került a kéziratba, amelyben a norvég király, Széphajú Harald (872–931?) uralma alá hajtja Norvégia nagy részét, az alattvalók pedig hűen szolgálják őt.¹⁹ Egy másik példa a szintén töredékes *Jómsvíkinga saga*, mely más változatokhoz képest jóval megengedőbb a (dán) királyokat illetően, míg a más verziókban megtalálható, királyokat gúnyoló részek kimaradtak belőle.²⁰

Ebbe a narratív technikába illeszkedik az *Örvar Odds saga* korai verziója is, melyben központi szerepet kap Odd keresztény hitre térése és különböző királyok alatti szolgálata, ami abban tetőzik, hogy végül ő maga is Hunföld (*Húnaland*) keresztény királyává válik. A kéziratban található történetek hasonlóképp dicsőítik a királyi szolgálatot. Ennek történelmi okait a 13. századi Izlandon kell keresnünk, ahol a norvég koronának való alávettség idejében csak a királyi (norvég) udvaron keresztül lehetett karriert befutni.²¹ A kézirat forrásainak tudatos összeválogatásába és a megfelelő saga részletek sorába szervesen kapcsolódik az *Örvar Odds saga* és annak magyarországi epizódja.

Kérdés, hogy miért éppen Magyarország szerepel az epizód helyszínéként? Ehhez ismernünk kell a szöveg forrásait. A saga (avagy a kézirat) szerzőjének kiléte ebben sokszor nagy segítséget nyújt, ám mint a sagáknál általában, itt is ismeretlen szerzővel állunk szemben.

A saga szerző számos írott forrást és szájhagyományból vett történetet is felhasználott műve elkészítéséhez.²² A történet szerteágazó történelmi, mitologikus és földrajzi spektrumáról többen is megjegyezték, hogy sokkal inkább íróasztal mellett összeállított munkáról van szó, mint a norvég szájhagyományból származó, viking kori történetek gyűjteményéről.²³ Az írott előképek között szerepel

saga és Mágus saga. A Mágus saga után következett a Hrólfs saga Gautreksonar, amely (jelenleg) már a Holm Perg 7 4to része. Az eredeti könyv tehát több „lovagi” sagát is tartalmazott. Az első 19 folio és a kézirat vége eltűnt. *Pórdís Edda Jóhannesdóttir – Veturliði Óskarsson: The Manuscripts of Jómsvíkinga saga*. A Survey. Scripta Islandica 65. (2014) 16–19.

¹⁹ Kopasz Grím-fia Egill. A fölperzselt tanya. Ford. Bernáth István. Bp. 1995. 7–14.

²⁰ *Pórdís Edda Jóhannesdóttir: Þrjár gerðir Jómsvíkinga sögu*. Gripla 28. (2017) 73–102.; *Jóhannesdóttir, Þ. E. – Óskarsson, V.: The Manuscripts of Jómsvíkinga saga* i. m. 18.

²¹ *Tulinus, H. T.: The Matter of the North* i. m. 160–162.; *Fulvio Ferrari: Mouvement des Textes und Feudale Reinterpretation. Das Beispiel der Örvar-Odds saga*. In: Neue Ansätze in der Mittelalterphilologie – Nye veier i middelalderfilologien. Hrsg. Susanne Kramarz-Bein. Frankfurt am Main 2005. 207–215.

²² A saga forrásairól lásd *Martin Arnold: „Við þik sættumsk ek aldri”. Örvar-Odds saga and the Meanings of Ögmundur Eyþjófsbani*. In: Making History. Essays on the forndalarsögu. Eds. Martin Arnold – Alison Finlay. London 2010. 85–87.; *Paul Edwards – Hermann Pálsson: Sources and parallels of Arrow-Odd*. In: Seven Viking Romances. Trans. Paul Edwards – Hermann Pálsson. Suffolk 1985. 282–288.

²³ *Jónas Kristjánsson: Eddas and Sagas. Iceland's Medieval Literature*. Trans. Peter Foote. Reykjavík 1997. 358.; *Arnold, M.: „Við þik sættumsk ek aldri”* i. m. 86.

Snorri Sturluson – 13. századi izlandi oligarcha – *Heimskringláj*a, mely a norvég királyok történeteit dolgozza fel.²⁴ A Snorri unokaöccse, Sturla Þórðarson által szerzett „király saga”, a *Hákonar saga Hákonarsonar* norvég-lapp és finn összecsapásai és kereskedelmi jelenetei is inspirálták Odd baltikumi kalandjait.²⁵ Szintén a témakörhöz kapcsolódik a norvég Ohthere utazása. Ohthere egy norvég kereskedő volt, aki a 9. század végén Alfréd angolszász király (871–899) szolgálatában állt, és akinek kereskedelmi útjáról jelentést is tett. Ez a legkorábbi fennmaradt feljegyzés az északi területeken és a Baltikumban folytatott kereskedelmi tevékenységről, melyet az *Örvar Odds saga* szerzője szintén ismerhetett.²⁶

A saga intertextuális kapcsolatokat mutat más, nagyjából korabeli sagákkal is, bár sokszor kétséges, melyik történet befolyásolta a másikat. Az Olaf Tryggvason norvég király (995–1000) egyik sagájába beépített rövid legendás történet, a *Norna-Gests þáttir* hőse ugyanúgy tagadja meg a pogány próféciát és tér keresztény hitre, mint Odd.²⁷ A berszerekkel vívott csatát Samsø-szigetén pedig, mind a dán történetíró Saxo Grammaticus, mind a *Hervarar saga ok Heiðreks* nevű „hajdankori” történet fenntartotta.²⁸ A sagában felbukkanó karakterekből – Silkisif hercegnő (*dróttning*) vagy Jólf vitéz (*karl*) –, valamint a *viðförull* („messze utazott”) jelzőből ítélve a saga szerzője ismerhette a 12. században írt, kelet-európai cselekményű *Yngvars saga víðförlát* is, melyben az említett szereplők szintén megjelennek.²⁹

A magyarországi epizód részben szintén az írott forrásokból nyert tudásanyagon nyugszik. A norvég királyok történeteinek gyűjteményében, a *Heimskringlában* szereplő *Magnússona saga* szerint a norvég király, Jeruzsálemjáró Sigurd (1103–1130) Oddhoz hasonlóan a Szicília–Jeruzsálem–Szíria útvonalat járta be, miközben áthaladt Magyarországon is. A norvég király érkezése a magyar tudományosság előtt is

²⁴ *Snorri Sturluson*: Heimskringla I–III. Gaf út. Bjarni Aðalbjarnarson. (Íslenzk Fornrit 26–28.) Reykjavík 2002. Snorriról magyarul lásd *Gyönki Viktória*: A politikus Snorri Sturluson. Az izlandiak és a norvég királyok viszonya a középkorban. Aetas 33. (2018) 1. sz. 5–15.

²⁵ *Hákonar saga Hákonarsonar* I–III. Gaf út. Þorleifur Hauksson – Sverrir Jakobsson – Tor Ulset. (Íslenzk fornrit 31.) Reykjavík 2013. I. 252–253., 271.

²⁶ The Terfinnas and Beormas of Ohthere. Trans. Alan S. C. Cross. London 1981. Felmerült, hogy maga Odd lenne a történelmi Ohthere. *Boer, R. C.*: Örvar-Odds saga i. m. 102–105.; *Nora Kershaw Chadwick*: The beginnings of Russian history: An inquiry into sources. Cambridge 1946. 147. Ez az elmélet azonban nem talált támogatókra a modern kutatóknál.

²⁷ Sögupáttir af Norna-gesti. In: Fornaldar Sögur Norðurlanda I–III. Gaf út. Carl Christian Rafn. København 1829. I. 311–342.

²⁸ *Saxo Grammaticus*: Gesta Danorum. History of the Danes I–II. Ed. Kastren Friis-Jensen. Trans. Peter Fisher. Oxford 2015. I. 344–345.; *Hervarar saga ok Heiðreks konungs*. In: Fornaldar Sögur Norðurlanda I–III. Gaf út. Carl Christian Rafn. København 1829. I. 419.

²⁹ *Yngvars saga víðförla*. Jámte ett bihang om Ingvarsinskrifterna. Utg. Emil Olson. København 1912.; *Yngvars saga víðförla*. In: Fornaldarsögur Norðurlanda I–III. Gaf út. Guðni Jónsson. Reykjavík 1954. II. Angol fordítást lásd *Yngvar's Saga*. In: Seven Viking Romances. Trans. Paul Edwards – Hermann Pálsson. Suffolk 1985. 44–68.

ismert.³⁰ Az epizód azonban a két királlyal, a polgárháborús állapotokkal és a magyar szolgálatba lépő vikingekkel erőteljesen eltér a *Heimskringla* szűkszavú királyi itineráriumától: „Sigurd elhagyta Konstantinápolyt (...) először Bulgáriába ment, majd Magyarországon, Pannónián és Svábföldön át Bajorországba. Ott találkozott Lothár római császárral, aki remek fogadtatásban részesítette; ellátta [seregét] felderítőekkel és piacokkal, amikor bármi szükségük támadt.”³¹

Szigorú szövegfilológiai alapokon azt mondhatnánk, hogy az útvonalat az *Örvar Odds saga* összeállítója Jeruzsálemjáró Sigurd történetéből merítette, míg az ott történeteket egyszerűen kitalálta, hogy mondanivalóját – a keresztény monarchia dicsőítését – egy újabb egzotikus helyszínnel is nyomatékosítsa.

Nem elképzelhetetlen azonban, hogy az események viking kori, valós tapasztalatokon alapszanak, melyeket a saga szerzője összekevert vagy tudatosan átalakított. Hogy ezt a hipotézist teszteljük, fel kell mérnünk, milyen mértékben meríthetett a szerző a szájhagyomány által fenntartott történetekből és milyen ismeretekkel rendelkezett a korabeli Kelet-Európáról. Végül pedig össze kell vetnünk a sagában leírtakat más történelmi forrásokból származó ismereteinkkel, megvizsgálva annak a valószínűségét, hogy skandináv harcosok vajon részt vehettek-e a magyar urak közötti belháborúban a késői viking korban.

A saga szóbeli hagyományon nyugvó forrásai

Az bizonyos, hogy *Örvar Odd* alakja és a vele azonosított történetek egy része nem a saga-szerző(k) szüleménye, hanem korábbi szóbeli beszámolókon alapul. Oddot ugyanis más források is ismerik, melyekre már több kutató is felhívta a figyelmet. Saxo Grammaticus Arvaroddusként említi azt az Oddal azonosítható hőst, aki berszerekkel vív meg Samsø-szigetén.³² Odd két másik óészaki nyelven írt forrásban is felbukkan, melyek a 8. század közepén Norvégiában vívott brávelliri csata résztvevőjeként írják le (*Brávallapula*, *Sögubrot af nokkrum fornkonungum*).³³ A két forrást Saxo is ismerte: Oddot név szerint is megemlíti

³⁰ Szántó R.: Skandináv források adatai i. m. 175–176.

³¹ „Sigurðr konungr brot af Miklagarði [...] fór utan fyrst á Bolgaraland ok þá um Ungaraland ok um Pannóníam ok um Sváfa ok Bjájaraland. Þar fann hann Lózaríum keisara af Rúmaborg, ok fagnaði hann honum forkunnar vel, fekk honum leiðtoga allt um sitt ríki ok lét halda þeim torg, svá sem þeir þurftu til allra kaupar.” – Magnússona saga. In: *Snorri Sturluson: Heimskringla I–III*. Gaf út. Bjarni Aðalbjarnarson. (Íslenzk Fornrit 26–28.) Reykjavík 2002. III. 254. A sagák és földrajzi művek gyakran használnak római kori megnevezéseket földrajzi egységekre. Pontosan nem tudjuk, melyik terület határait érthették Pannónián, ám a kifejezés nem azonos Magyarországgal. *Rudolf Simek: Altnordische Kosmographie, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Berlin 1990. 257.

³² *Saxo Grammaticus: Gesta Danorum* i. m. 344.

³³ *Sögubrot af nokkrum fornkonungum í Dana ok Svía veldi*. In: *Fornaldar Sögur Nordlanda I–III*. Gaf út. Carl Christian Rafn. København 1829. I. 381. A *Brávallapula* csak Saxo latin próza átiratában maradt fenn.

és a norvégiai Jærenből származtatja.³⁴ A saga 40. fejezetében a Herraud király udvarában játszódo ivóversenyt szintén korábbi, viking kori lakomákon előadott történetek ihlethették.³⁵ Odd alakja tehát tudatos szerkesztés műve lehetett, a szerzőnek pedig nemcsak írott források álltak bőven a rendelkezésére, hanem a különböző, szájhagyományból ismert történetek is eljutottak hozzá.

A saga kerettörténete – a pogány jóslat és következménye – szintén a szájhagyományból származik, még hozzá kelet-európai eseményeken alapszik. A pogány jóslat egy lóról, mely a hős végzetét okozza, párhuzamba állítható a 12. század eleji *Órosz Öskronikából* ismert Oleg-történettel, amelyben a Kijevi Rusz nagyfejedelme szintén egy, a lova koponyájából kikúszó kígyónak esik áldozatul.³⁶ A két történet közötti párhuzam régóta jól ismert. A kutatók nagy része egyetért abban, hogy az Oleg-történet adta a mintát Örvar Odd sagájához, és nem fordítva. Maga a motívum valószínűleg steppei török eredetre vezethető vissza, ám Bizáncban is ismert volt, ahonnan ott szolgáló varégek vihették a Kijevi Ruszba, onnan pedig a közvetítésükkel végül Skandináviába is eljutott.³⁷ Oleg (óészaki nevén Helgi) fejedelem szintén skandináv volt, így nem meglepő, hogy a történet az északi világban ekkora népszerűségnek örvendett. Az epizód kiváló példát szolgáltat arra nézve is, hogy a szóbeli történetek Skandináviát Kelet-Európából is elérték, és ismertek voltak az *Örvar Odds saga* szerkesztői előtt is.

Sajnos kevés, Olegéhez hasonló történetet jegyeztek le. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a kontinens keleti felén inkább a svéd területekről származó vikingek tevékenykedtek serényebben, akik nem hagyományoztak maguk után az izlandi sagákhoz hasonló irodalmi forrásokat.³⁸ Rúnaköveik ugyanakkor megőrikítették a „keleti” utazásokat, megerősítve az olyan szintén fiktívnek tartott személyek történelmi eredetét is, mint az Oddhoz hasonló Ingvar, aki az orosz folyókon lehajózva végül a titokzatos *Serkland*-ban (valahol a muszlimok lakta területeken) lelte halálát.³⁹

³⁴ *Saxo Grammaticus*: Gesta Danorum i. m. 532–533. 1. jegyz., 550–555.

³⁵ *Lars Lönnroth*: The Double Scene of Arrod Oddr's Drinking Contest. In: *Medieval Narrative: A Symposium*. Eds. Hans Bekker-Nielsen et al. Odense 1979. 94–119.

³⁶ Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Ford. Ferincz István. (Magyar Östörténeti Könyvtár 30.) Bp. 2015. 45.

³⁷ *Elena Melnikova*: The death in the horse's skull. The interaction of Old Russian and Old Norse literary tradition. In: *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth*. Red. Stina Hansson – Mats Malm. Stockholm 2000. 153–168.; *Adolf Stender-Petersen*: The Byzantine Prototype to the Varangian story of the Hero's Death through his Horse. In: *Uo: Varangica*. Aarhus 1953. 181–188.; *Chadwick, N. K.*: The beginnings of Russian history i. m. 145., 156–160.

³⁸ *Pórir Jónsson Hraundal*: The Rus in the Arabic sources: Cultural Contacts and Identity. Doktori (PhD) értekezés. University of Bergen. Bergen 2013. 170.

³⁹ A saga történelmi forrásokkal való legrészletesebb összevetését lásd *Jonathan Shepard*: Yngvarr's expedition to the east and a Russian inscribed stone cross. *Saga-Book* 21. (1984–1985) 222–292. *Serklandra* lásd *Judith Jesch*: Ships and Men in the Late Viking Age: The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse. Woodbridge 2001. 103–107.

A skandináv világ távolabbi részein is rendelkeztek bizonyos ismeretekkel Kelet-Európáról, az érett és kései középkor folyamán is. Ennek a tudásnak egy része viking kori eseményekből fakadt, mint azt az *Eymundar þáttir hringsonar* is tanúsítja, mely egy, a 11. századi Kijevi Ruszban tevékenykedő viking zsoldos csapat történetét foglalja össze.⁴⁰ Annak ellenére, hogy a történetet a 14. században jegyezték le, eseményeire párhuzamot szolgáltat az *Óorosz Őskrónikának* a Bölcs Jaroszláv korabeli belháborúk időszakáról beszámoló része.⁴¹ A „király sagákban” szintén bőséggel találunk Kelet-Európára vonatkozó adatokat.⁴² Az *Örvar Odd saga* újabb, „A” változatában a saga szerzője szintén részletes kelet-európai ismeretekről tesz tanúbizonyságot, amikor felsorolja a nagyobb orosz városokat: Muromot, Rosztovot, Szuzdalt, Novgorodot, Polockot és Kijevet is (őészaki nevükön: *Móramar, Ráðstófa, Súrsdal, Hólmgarðr, Palteskjuborg, Kænugarðr*).⁴³

Ez a felsorolás kimaradt az „S-változatból”, ám ez nem jelenti azt, hogy a korai verzió szerzőinek ne lettek volna földrajzi ismereteik a régióról. Mint azt fentebb kifejtettem, a Jeruzsálemjáró Sigurd által bejárt útvonalat a korai változat szerkesztői is ismerték. Ezt az útvonalat más északi források, elsősorban földrajzi művek is megerősítik, mint például a saga „S” kéziratával egykorú *Leiðir*: „Szászországból gyalog utazik az ember Magyarországra és onnan, ahogy akarja, keletnek a Ruszba vagy Görögországba, Konstantinápoly városába és onnan Jeruzsálembe mehet.”⁴⁴ Bár a kései források megbízhatatlansága miatt nem tudjuk megerősíteni, könnyen elképzelhető, hogy a dán király, I. Jóságos Erik (1095–1103) is ezen az ismert – a 11. századtól újból megnyíló – zarándokúton jutott el a Szentföldre.⁴⁵ Magyarország (*Ungaraland*) mint földrajzi egység mindenféle különösebb kommentár nélkül szerepel több izlandi sagában is, míg egyéb 14. századi izlandi kozmografikus művek Trákia és Bulgária szomszédjaként meglehetősen

⁴⁰ Eymundar þáttir Hringssonar. In: Flateyjarbók. En samling af norske kongesagaer I–III. Udg. Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger. Christiania 1862. II. 118–134.

⁴¹ Régmúlt idők elbeszélése i. m. 103–114.

⁴² Galina Glazyrina: Information about Eastern Europe in Old Norse sagas and its adaptation for the Nordic audience by saga-authors. In: The Eighth International Saga Conference, Göteborg 11–17 August 1991. The Audience of the Sagas I–II. Ed. Lars Lönnroth. Gothenburg 1991. I. 123–131.

⁴³ Boer, R. C.: Örvar-Odds saga i. m. 187.

⁴⁴ „Af saxlandi er farit fæti til ungara landz & þadan hvort er fara vill i garda austr eða út y grikland til miklagardz borga & sva til Jorsala.” – Simek, R.: Altnordische Kosmographie i. m. 594.

⁴⁵ Ildar Garipzanov: Early Christian Scandinavia and the Problem of Eastern Influences. In: Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks. Eds. Ildar Garipzanov – Oleksiy Tolochko. Kiev 2011. 22. A magyarországi zarándokútra további referenciákkal lásd Borosy András – Laszlovszky József: Magyarország, a Szentföld és a korai keresztes hadjáratok. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő–Gödöllő 2006. 75–84.

pontosan jelölik meg.⁴⁶ Ebből adódóan a Holm Perg 7 4to szerzői több forrásból is tájékozódhattak a kelet-európai viszonyokról. Ilyen irányú érdeklődésüket sugallja, hogy a kéziratban található hat sagából négy (*Konráðs saga*, *Jómsvíkinga saga*, *Ásmundar saga* és *Örvar Odds saga*) kelet-európai helyszíneken is játszódik.

Mivel a Holm Perg 7 4to kéziratában három írnok kézjegyét is felfedezni vélik a kutatók,⁴⁷ nem elképzelhetetlen, hogy valamelyiküknek az Oleg történetéhez hasonló kelet-európai beszámolók is rendelkezésére álltak. Ezek akár Magyarországon szolgálatot teljesítő skandináv harcosoktól is eljuthattak a meszsi északra, mígnem eltorzított formában, bizonyos elemeket megőrizve, másokat átalakítva vagy mellőzve kerültek bele a saga ezen változatába. De van-e bármilyen emléke ennek a feltételezhető magyarországi szolgálatnak más forrásokban is?

Vikingek Magyarországon

Skandináv eredetű zsoldosokat már Géza fejedelem és Szent István király regnálása alatt is alkalmazhattak Magyarországon. A Kijevből vagy Bizáncból érkező magyarországi rusz-varég kíséret (testőrség) elméletét kidolgozó Györffy György főként Imre herceg *dux Ruizorum* címére, a „rusz” szóból eredeztetett „oroszi” illetőségű helynevekre, „oros” szavunk másodlagos, „ajtónálló” értelemben használt jelentésére, valamint az analógnak vélt intézmények meglétére (kijevi druzsina, bizánci varég gárda) építette érvelését.⁴⁸ Újabban több tanulmányban is részletesen foglalkoztam a kérdéskörrel, ahol a bizonyítékok összehangolatlanságára hívtam fel a figyelmet.⁴⁹ Ha nem is zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy rusz-varég harcosok Géza és István alatt szolgáltak Magyarországon, a feltevést,

⁴⁶ *Eshter M. Metzenthin*: Die Länder- und Völkernamen im Altisländischen Schrifttum. Pennsylvania 1941. 112–113.; *Simek, R.*: Altnordische Kosmographie i. m. 445–446., 453., 461–462.; *Szántó R.*: Skandináv források adatai i. m.

⁴⁷ *Jóhannesdóttir, P. E.* – *Óskarsson, V.*: The Manuscripts of Jómsvíkinga saga i. m. 16.

⁴⁸ *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II. Századok 92. (1958) 573–580.; *Uő*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959. 47., 60., 86–92.; *Uő*: István király és műve. Bp. 2013. 108., 195., 313–314., 339., 375., 379., 513.; *Uő*: Államszervezés. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I–II. Szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. I. 750, 831–832. Vö. *Kristó Gyula*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 67. (1980) 57–65. (Reprintben *Uő*: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 191–208.); Lásd még *Font Márta*: Orosz-magyar kapcsolatok. In: Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Szerk. Kristó Gyula – Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 509–510.

⁴⁹ *Katona Csäte*: Viking és nomád eredetű kísérettagok a 9–11. századi kelet-európai udvarokban. In: *Micae Mediaevales VII.* Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Farkas Csaba – Ribi András – Veres Kristóf György. Bp. 2018. 49–64.; *Uő*: Vikings in Hungary? The theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers. Viking and Medieval Scandinavia 13. (2017) 23–60.; *Uő*: Viking zsoldosok a IX–XI. századi Kelet-Európában. Hadtörténelmi Közlemények 131. (2018) 4. sz. 811–833.

hogy az *Örvar Odds saga* szerzői hallhattak ilyen esetekről, sajnos még csak közvetett bizonyítékokkal sem tudnánk alátámasztani.

A történelmi helyzet lehetőséget teremthetett azonban néhány viking harcos magyarországi szolgálatba állásához egy kissé későbbi időszakban, a 11. század közepén (a klasszikus viking kor kései szakaszában). Ekkor Magyarországon belháborúk sora folyt, Orseolo Péter és a Vazul-fiak (András és Levente), valamint ezt követően András és Béla között. Ez az az időszak, amikor a saga cselekménye leginkább összhangba hozható a magyarországi eseményekkel; a „két király uralmával” (Péter és András, András és Levente, András és Béla?), a „királygyilkossággal” (Péter és András, sőt Aba Sámuel is a végső csatavesztés után nem sokkal hal meg), valamint a skandináv eredetű zsoldosok Magyarországra jövetelével (András és Levente kijevi tartózkodása). Felvethető még, hogy a történet a Magyarországon átkelő Sigurd kíséretének tagjaitól származik, akik Könyves Kálmán király udvarában (1095–1116) hallhattak hasonló eseményekről Álmos herceggel kapcsolatosan – két testvér uralma, polgárháborús állapotok, külföldi segítség.⁵⁰

Mindezek az információk – legyen akármelyik időszak is a történetek ihletője – természetesen az eseményektől való idő- és térbeli távolság miatt és a szóbeli hagyományok írott formátumba történő átültetése közben összekeveredtek, és a mű aktuális ideológiai üzenetéhez idomultak a saga szerkesztőinek változtatásai nyomán.

Ha igazolhatóvá válna a skandináv harcosok 11. századi magyarországi alkalmazása, az erősíthetné a saga-részlet „hitelét” is. A vikingek magyar szolgálatba fogadásához a legjobb lehetőséget a későbbi I. András király (1046–1060) 1030-as évekre keltezett kijevi száműzetése nyújthatta. Legújabbban Font Márta foglalkozott behatóan a kérdéssel, aki maga is feltételezte, hogy András kijevi házassága révén ruszbeli kísérettel érkezett vissza Magyarországra, hogy megvívjon a trónért.⁵¹ A feltételezést erősítheti, hogy András patrónusa, I. Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem (1019–1054) – aki anyja révén maga is félig skandináv származású volt – szorosra fűzte kapcsolatait az északiakkal: felesége Ingigerd, III. Olaf svéd király (995–1022) leánya volt, míg ő maga több ízben is varég zsoldosokat bérelt fel apjával és testvéreivel kialakult konfliktusai során.⁵² A későbbi norvég király, III. Keménykezű Harald (1047–1066) is a fejedelemnél vendégeskedett egy ideig, és sagája szerint el is vette annak egyik lányát, Ellisifet.⁵³ Merseburgi Thietmar szász utazó és püspök az ezred-

⁵⁰ A köztörténeti eseményekre lásd *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp. 2007. 117–122., 140–141.; *Gábor Varga*: Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation. München 2003. 99–125.

⁵¹ *Font Márta*: I. András és Bölcs Jaroszlav. Világtörténet 37. (2015) 4. sz. 607–624.

⁵² Óláfs saga helga. In: *Sturluson, S.*: Heimskringla i. m. II. 144–148.; Régmúlt idők elbeszélése i. m. 103–119.

⁵³ Haralds saga Sigurðarsonar. In: *Sturluson, S.*: Heimskringla i. m. III. 89–91.

forduló elején írt krónikája is arról számolt be, hogy 1018-ban Kijevben „nyüzsögtek az ott futkosó dánok”.⁵⁴ A Kijevi Ruszban tartózkodó varégokat az első orosz törvénygyűjtemény, a *Russzkaja Pravda* cikkelyei alapján különleges jogok illették meg Jaroszláv udvarában.⁵⁵ A kijevi varég szolgálat és Jaroszláv fejedelem viking kapcsolatai jól ismertek mind az óorosz krónikák, mind az óészaki sagák híradásaiból.⁵⁶

András tehát minden bizonnyal találkozott varégokkal Kijevben, és teljesen logikus a feltételezés, hogy a harcosok némelyike elkísérte őt Magyarországra. Ennek igazolására ez idáig még nem történt kísérlet. Lehetséges azonban, hogy az András kíséretében szolgáló skandináv zsoldosok emlékét két – máig tisztázatlan eredetű – név formájában egy magyar forráshely is fenntartotta.

A Képes Krónika „vikingjei”

A 11. századi magyar köztörténeti eseményekre nézve egyik legfontosabb forrásunk a 14. századi krónikakompozíció.⁵⁷ A kutatás a fennmaradt szöveg két verzióját különbözteti meg: a rövidebb, úgynevezett *Budai Krónika* családjába és a hosszabb, a *Képes Krónika* családjába tartozó kódexeket. A krónikakompozíció kéziratairól és a különböző szövegváltozatok viszonyáról számtalan munka született.⁵⁸ A krónikakompozíció legrégebbi és legdíszesebb kéziratáról elnevezett

⁵⁴ „Quae, sicut omnis haec provincia ex fugitivorum robore servorum huc undique confluencium et maxime ex velocibus Danis.” – Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Hrsg. Robert Holzmann. (MGH Scriptores rerum Germanicarum Nova Series 9.) Berlin 1935. 530.

⁵⁵ Szili Sándor – Szvák Gyula: A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédtankönyv. Bp. 2005. 18–25.

⁵⁶ Henrik Birnbaum: Yaroslav's Varangian Connection. Scando-Slavica 24. (2008) 1. sz. 5–25.; Samuel Hazard Cross: Yaroslav the Wise in Norse Tradition. Speculum 4. (1929) 2. sz. 177–197. A kijevi udvar kevert jellegét erősítik az oda köthető korabeli nevek és rokoni kapcsolatok is. Laszlovsky József: Skóciai Szent Margit és az angol–magyar kapcsolatok. In: Bárány Attila – Laszlovsky József – Papp Zsuzsanna: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban i. m. I. 76–78.

⁵⁷ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. Bővített kiadása: Bp. 1999. Jegyz. Szvák Kornél – Veszprémy László. (a továbbiakban: Scriptores rerum Hungaricarum) I. 217–505.; Képes Krónika. Ford. Bollók János. Jegyz. Szvák Kornél – Veszprémy László. Bp. 2004.; Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. Jegyz. Kristó Gyula. Bp. 1986.

⁵⁸ Domanovszky Sándor: Praefatio. In: Scriptores rerum Hungaricarum I. 219–237.; Uő: A Budai Krónika I–III. Századok 36. (1902) 615–630., 729–752., 810–831.; Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink. Századok 101. (1967) 457–504.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. Történelmi Szemle 15. (1972) 198–203.; Kristó Gyula: Krónikakompozíció. In: Korai magyar történeti lexikon i. m. 381–382.; Szvák Kornél – Veszprémy László: Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: Scriptores rerum Hungaricarum II. 750–761.; Kristó Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. 78–88.; Szvák Kornél: Utószó és irodalom. In: Képes Krónika. Ford. Bollók János. Jegyz. Szvák Kornél – Veszprémy László. Bp. 2004. 233–256.; Thoroczkay Gábor: Krónikakompozíció. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon I–XIII. Szerk. Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna. Bp. 2006. VI. 322–324.; Kertész Balázs: A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban. Századok 150. (2016) 473–499.

Képes Krónika szerzője, saját megfogalmazása szerint „sokféle krónikából” (*diversis cronicis*) dolgozott.⁵⁹ A *Képes Krónika* családjának kéziratai sokat vitatott, ám elsőrendű adatokkal szolgálnak I. András király korára vonatkozóan. Ezeket a részleteket a *Budai Krónika* családja nem taglalja. A *Képes Krónika* 89. és a 90. fejezete ismerteti a III. Henrik német–római császárral (1046–1056) vívott 1051. és 1052. évi hadjáratok történetét. Ezek közül az előbbi – a krónikában tévesen előbb tárgyalt, ám kronológiailag valójában későbbi –, 1052. évi német támadásról őrizte meg a forrás azt az ismert anekdotát, miszerint a Pozsonyt vívó német sereg Dunán horgonyzó hajóit egy Zotmund nevű vitéz megfúrta, ezzel az ostrom megszüntetésére készítette az ellátmány nélkül maradt német sereget:

„Abban az időben a német király nagy hadsereggel ostrom alá vette Pozsony várát; meg akarta torolni a Péteren esett sérelmet, és Magyarországot a saját uralma alá akarta vetni. Sok hadigépet állított föl a vár megvívására, de nyolcheti ostrom után sem tett semmi előrehaladást. Az említett király egyébként hajóhaddal érkezett Pozsony várának ostromlására. Ekkor a várban lévő magyarok találtak egy úszáshoz roppant jól értő embert, név szerint Zotmundot, és az éj csendjében a császár hajóihoz küldték. Ő a víz alatt a hajók közelébe férkőzve valamenynyit meglekelte, s azok hirtelen megteltek vízzel. Tönkrement a németek hadereje, s így meggyengülve és erejüket veszítve visszatértek hazájukba. Sok vitéz volt Pozsonyban, de ezek közül különösen kiemelkedett Vojtek, Endre, Vilungard, Urosa és Márton, akik naponta keményen küzdöttek a németekkel.”⁶⁰

Mind az epizód cselekménye, mind a benne szereplő vitézek nevei fontos adalékokkal szolgálhatnak az általunk taglalt problémához. Két vitéz, a „főszereplő” Zotmund, valamint a többi harcossal együtt kiemelt Vilungard neve az, melyről feltételezhető, hogy óészaki eredetű, és ennél fogva varég zsoldosokat jelez.

A két névről vajmi keveset tudunk, ráadásul ez az egyetlen munka, amelyben fennmaradtak. A *Képes Krónikával* közös forrásból dolgozó, és magvában vele azonos, ám rövidebb terjedelmű *Budai Krónika* nem szól a fentebb idézett részletekről, csupán annyit közöl, hogy a németek nyolc hét után felhagytak az

⁵⁹ *Chronici Hungarici* i. m. 239. A *Képes Krónika* szerzőségéről legújabban (további referenciákkal) lásd *Bácsatyai Dániel*: Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 607–618.

⁶⁰ *Képes Krónika*. (Ford. Bollók János) 59. Eredeti szöveg: „Eo tempore Teutonicorum rex cum magno exercitu obsedit castrum Poson volens iniuriam Petri vindicare et Hungariam suo domino subiugare. Extruxit autem multas machinas bellicas ad pugnandum castrum, et per octo ebdomadas obsidendo nihil profecit. Venerat enim predictus rex navigio ad obsidendum castrum Poson. Tunc Hungari, qui in castro erant, natatorie prudentissimum invenerunt hominem nomine Zothmund, quem noctis in silentio ad naves imperatoris miserunt, qui suba qua veniens subito aqua plene facte sunt, et potentia Theutonicorum contrita est, et sic effeminati enervatique viribus reversi sunt ad propria. Multi enim milites erant in Poson, sed precipui erant inter eos Woytech, Endre, Vylungard, Vrosa et Martinus, qui cotidie cum Teutonicis dimicabant acriter.” – *Chronici Hungarici* i. m. 346–347.

ostrommal.⁶¹ A *Képes Krónika* családjához tartozó öt kézirat közül három: maga az 1358 körül lejegyzett *Képes Krónika*, az 1431-es *Csepreghy*- és a 16. század elején készült *Béldi-kódex* a nevek különböző átíratait tartalmazza. Ezek ugyanis átírás közben korrumpálódtak, melynek következtében az alábbi variációkban maradtak fenn: 1. *Képes Krónika*: Zothmund, Vylungard, 2. *Csepreghy-kódex*: Zothmond, Vilungard, 3. *Béldi-kódex*: Zothmond, Vilingard.⁶²

Az *Árpád-kori személynévtár* csak a krónikakompozícióból ismeri őket, és nincs nyomuk más, germán névszótárban sem.⁶³ A legközelebbi adatot a *Magyar utónévkönyv* szolgáltatja, mely a Zotmund nevet germán eredetűnek tartja, és a „gyors”, valamint a „védelem” szavak összetételével magyarázza.⁶⁴ Abban a kérdésben valóban nem lehet vita, hogy mindkét név germán eredetű, méghozzá azok „kételemű” csoportjába tartozik, ahol a szóösszetétel mindkét tagja különálló jelentéssel is bír.⁶⁵ Ezt a nevek második tagjai, a *-mund* és a *-gard* kétséget kizáróan megerősítik. Különös – ám talán nem véletlen – egybeesés, hogy mindkét utótag ’védelem, védelmező’ jelentéssel is bír.⁶⁶ A *-mund* (óészakiul *mundr*) végződésű férfinévek

⁶¹ *Chronici Hungarici* i. m. 346.

⁶² Uo.

⁶³ *Fehértői Katalin*: Onomasticon Hungaricum Nomina propria personarum ætatis Arpadianæ (1000–1301). Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp. 2004. 812, 858.; *Gottfried Schramm*: Namenschatz und Dichtersprache. Studien zu den Zweigliedrigen Personennamen der Germanen. Göttingen 1957.; *Ernst Förstemann*: Altdeutsches Namenbuch I–II. Nordhausen 1856. I.; *Lena Peterson*: Lexikon över urnordiska personnamn. 2004. (<https://bit.ly/2lJSwpg>, letöltés 2019. jan. 1.); *Uő*: Nordiskt runnamnslexikon. Uppsala 2007. A késő antikvitás germán népeinél sem ismeretes még csak hasonló névalak sem, lásd *Moritz Schönfeld*: Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911.; *Hermann Reichert*: Lexikon der Altgermanischen Namen, I. Text. Wien 1987. A sokszor Árpád-kori előzményekre visszatekintő Anjou-kori nevek között sem szerepelnek. Lásd *Slíz Mariann*: Anjou-kori személynévtár (1343–1359). Bp. 2017.

⁶⁴ *Ladó János – Bíró Ágnes*: Magyar utónévkönyv. Bp. 2016. 152.

⁶⁵ *Kálmán Béla*: A nevek világa. Bp. 1973. 26–30.; *Schramm, G.*: Namenschatz und Dichtersprache i. m.; *Lena Peterson*: The Development of Proto-Nordic Personal Names. In: The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Language I–II. Eds. Oskar Bandle et al. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22.) Berlin 2002. I. 665–666.; *Uő*: Developments of Personal Names from Ancient Nordic to Old Nordic. In: The Nordic Languages i. m. I. 746.; *Uő*: Mono- and dithematic personal names in Old Germanic. In: Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 1–4. September 1986. Hrsg. Thorsten Andersson. (Nomina Germanica 18.) Uppsala 1988. 121–130.

⁶⁶ A *-mund* az ógermán **mundō* (’kéz’) szóból ered. *Vladimir Orel*: A Handbook of Germanic Etymology. Leiden 2013. 275. Ezt a fajta jelentését az óészaki *mund* szó is megtartotta. *Geir T. Zoëga*: A Concise Dictionary of Old Icelandic. Oxford 1910. 303. Másik jelentése ’védelem’. *Jan de Vries*: Altnordisches Etymologisches Wörterbuch. Leiden 1977. 395.; *Förstemann, E.*: Altdeutsches Namenbuch i. m. 940. A *-gard* eredeti alakja az ógermán **gardaz*, eredeti jelentése ’udvar, ház’, melyet az óészaki *-garðr* is megőrzött. *Orel, V.*: A Handbook of Germanic Etymology i. m. 126.; *Zoëga, G. T.*: A Concise Dictionary of Old Icelandic i. m. 161. Az orosz területekre használt óészaki *Garðar* alak is ebből ered. ’Erőd’ jelentéssel is bír. *Richard Cleasby – Gudbrand Vigfusson*: An Icelandic-English Dictionary. Oxford 1874. 191–192. Tulajdonnevekben utótagként használva ’védelmező’ értelmet nyer. *de Vries, J.*: Altnordisches Etymologisches Wörterbuch i. m. 156.; *Rikard Hornby*: Fornavne i Danmark i

igen gyakoriak a skandináv névanyagban, de a *-gard* (óészakiul *garðr*) utótagú óészaki férfinévek is megfelelően adatolhatók,⁶⁷ bár ezekben az összetételekben egy forrásból sem ismeretesek.⁶⁸

A probléma feloldásához fogódzót nyújthat a két név előtagjának azonosítása. Elképzelhetőnek tartom, hogy mindkét névalakra „leíró névként” kell tekintenünk. A Vilungard név előtagja lehet az ’akar, hajlandó’ jelentésű óészaki *vilja* ige egyes szám első személyű *vil* vagy többes szám első személyű *viljum* alakja.⁶⁹ A névösszetétel óészaki *-garðr* alakjával együtt így a teljes név egy ’védelmezni akaró’ személyt, vagyis testőrt jelölne. Nyelvtani konstrukcióként ez nem lenne egyedülálló. A név későbbi, Willigard (Willigart, Willegart) germán alakban ugyanilyen összetételben és jelentésben ismert, bár meg kell jegyezni, hogy ez női név.⁷⁰ A „keleti vikingeket” jelölő *varég* szó szintén egy hasonló összetett szerkezetre, az óészaki *væringra* vezethető vissza, mely a *vár* (’eskü’) és *gingi* (’társ, csatlós’) szavakból áll össze, és egy eskütételt végző társat jelöl.⁷¹ Az eredetileg foglalkozást és etnikumot jelölő *varég* szóval Jaroszláv korabeli személynévként is találkozunk az *Óorosz Óskrónika* lapjain.⁷²

A *Zotmund* név a kézirat-variációk között is szemléltethető változások következtében (a *Képes Krónika* másolói már *Zothmond*ként jegyzik le) torzulhatott el olyan formában, hogy ne tudjuk azonosítani egyetlen ismert germán vagy óészaki névvel sem. A *-mund* és *-mond* forma esetében például a korszakban az *o* és *u* írásában bekövetkező tipikus hangjelölési ingadozást figyelhetjük meg.⁷³ Az eredeti szóalak azonos lehet az óészaki *Thodmund* (óészakiul *Þjóðmundr*) vagy *Sudmund* (óészakiul *Suðmundr*) névvel is. Utóbbit támogatja, hogy a *t* és a *d* zöngésség szerinti pár így

middelalderen. In: Personnamn. Utg. Assar Janzén. (Nordisk Kultur 7.) Stockholm 1947. 196.; *Assar Janzén*: De fornsvenska personnamnen. In: Personnamn i. m. 266.

⁶⁷ A *-mundr* nagyon elterjedt utónévtag, ezért külön referenciákat nem érdemes rá hozni. A *-garðr* jóval ritkább. Előfordulásaira példát lásd *Peterson, L.*: Nordiskt runnamnslexikon i. m. 230., 320.; *Janzén, A.*: De fornsvenska personnamnen i. m. 266. *Garðar*/*Garðr* (izlandi) és *Garðarr* (svéd) alakban önállóan is ismert férfinév, lásd Íslendingabók. Landnámabók. Gaf út. Jakob Benediktsson. (Íslenszk fornrit 1.) Reykjavík 1986. 458.; *Sögubrot af nokkrum fornkonúngum* i. m. 379.

⁶⁸ Nem jegyzi őket a Dictionary of Medieval Names from European Sources nevű online gyűjtemény sem (<http://dmnes.org/>, letöltés 2019. jan. 5.).

⁶⁹ *Cleashy, R. – Vigfusson, G.*: An Icelandic-English Dictionary i. m. 706.; *Zoëga, G. T.*: A Concise Dictionary of Old Icelandic i. m. 490–491.

⁷⁰ *Förstemann, E.*: Altdcutsches Namenbuch i. m. 1307. A germán neveknél gyakori, hogy egy-egy elő- vagy utótag csupán egy női- vagy férfinévhez kapcsolódhat. A jelenség skandináv névadástről vonatkozásaira lásd *Philip A. Shaw*: The Role of Gender in some Viking-Age Innovations in Personal Naming. Viking and Medieval Scandinavia 7. (2011) 151–170. A *-garðr* utótaggal például jóval gyakoribbak a női nevek. Lásd *Hornby, R.*: Fornavne i Danmark i. m. 196. Mivel azonban férfinévekben is megtalálható (lásd fentebb), így a mi esetünkben ez nem kizáró ok az azonosításra.

⁷¹ *Adolf Stender-Petersen*: Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes væringi, Russ. vafag. Acta Philologica Scandinavica 6. (1931–1932) 26–38.

⁷² Régmúlt idők elbeszélése i. m. 72.

⁷³ *Szenygyörgyi Rudolf*: A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Doktori (PhD) értekezés. ELTE. Bp. 2010. 149–153.

könnyen váltakozhatnak.⁷⁴ Szóba jöhet még a kontextushoz jobban illő *Solmund* (óészakiul *Sólmundr*) alak, melynek *sól*- előtagja 'csarnokot, házat' jelent, és így ez is a germán jellegű kíséretnek harcos elemére utalna ('a ház/csarnok védelmezője').⁷⁵

Az óészaki nyelvet feltételezhetően nem ismerő krónikás(ok) latin nyelvű, többszörösen másolt krónikájától nehéz lenne elvárni az eredeti nevek pontos szerepeltetését. A középkori európai latin nyelvű forrásokra kimondottan jellemző a skandináv nevek helytelen, a helyi kiejtésnek és írásmódnak megfelelő lejegyzése. Ez alól feltehetőleg a középkori magyar források sem képeznek kivételt, mivel más külföldi neveket is többnyire pontatlanul vagy eltérő formákban jegyeztek le.⁷⁶ Bár nyelvészeti szempontból a két nevet teljes bizonyossággal nem tudjuk azonosítani, a „leírónév-effektus” megmagyarázná, hogy miért nem találkozunk ezekkel más forrásokban is. Nem lehetetlen az sem, hogy a Jaroszlávnál vendégeskedő Andráshoz csatlakozó varégek foglalkozását (elértve vagy szándékosan) személynévként tartotta fenn a magyar hagyomány.⁷⁷

A nevek skandináv eredetét támogatja a többi, András kíséretében harcoló katonának neve is: míg a Vojtek valószínűleg ócseh vagy lengyel, addig az Urosa, valamint az Endre valószínűleg szláv eredetű nevek voltak. Noha egy adott név eredete természetesen nem azonos viselője etnikumával, az adott kontextusban szembeütnő, hogy András kíséretének tagjai olyan nyelvekhez köthető neveket viselnek (cseh/lengyel, szláv, skandináv/germán), melyek egybeesnek száműzetésének helyszínével (Csehország/Lengyelország, Kijevi Rusz). Külön érdekesség – bár talán csak véletlen egybeesés –, hogy a Vojtek *voj-* (*woy-*) előtagja szintén 'háború, harcos' jelentéssel bír. Bár az Urosa a magyar 'úr' szó *a* és *s* képzőkkel kialakított alakja is lehet, ebben az esetben valószínűbb, hogy szláv átvétel. Mindemellett a *Wrus*, *Wros*, *Vrus*, *Vros* formákban megjelenő *oros*z szónak is olvasható, végén a szláv *-a* kicsinyítő képzővel. Vagyis jelölhet olyasvalakit, aki a Kijevi Ruszból jött, és akit a magyarok (nem használva eredeti nevét) származásáról neveztek el.⁷⁸

⁷⁴ A Grimm nagyszótár szerint például a *-sudd* forma *-sudde* és *-sutte* alakokban is megtalálható több német nyelvjárásban is. *Jacob Grimm – Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch* 1360. (<https://bit.ly/2k2Qyjo>, letöltés 2019. jan. 20.)

⁷⁵ *Peterson, L.: Nordiskt runnamnslexikon* i. m. 186–187. Ezek jóval valószínűbbek, mint az ófel-németből ismert *Zo(t)t*, ami egyébként is közszó, nem névelem, és *zata*, *zota* *zotta* alakokban 'borzas, bozontos, ápolatlan hajú', 'sisak toldísz', 'hajcsomó' jelentésekben dokumentált. *Gerhard Köbler: Wörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes*. Paderborn 1999. 208.

⁷⁶ *Evert Melefs: The Development of Old Nordic Personal Names*. In: *The Nordic Languages* i. m. I. 964.; *Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévek olvasatainak megbízhatóságáról*. Magyar Nyelv 97. (2001) 4. sz. 460–467.

⁷⁷ Ekkoriban még élt a leíró névadási hagyomány, vagyis foglalkozásáról is kaphatta valaki a nevét. Lásd például *Pais Dezső: Régi személynéveink jelentéstana*. Bp. 1966. 21–24.

⁷⁸ A Vojtek-re lásd *Bárczi Géza: A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp. 1951. 60.; *Aleksander Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1927. 629.; *Aleksandra Cieslikowa: Słownik etymologiczno-motyacyjny staropolskich nazw osobowych* I–VII. Kraków 2000.

A forráskritika szempontjait követve azonban megkérdőjelezhető Zotmund és Vilongárd történelmi létezése.⁷⁹ A szakirodalomban felvetődött, hogy a krónikakompozíció 89. és 90. fejezete kronológiai pontatlanságokat tartalmaz; rossz sorrendben írja le a két német hadjáratot, pontatlanul az 1052. évre datálja a III. Henrikkel kötött békeszerződést és rossz időpontot ad meg Salamon esküvőjére is. A pontatlanságok arra utalnak, hogy nem egy szemtanú beszámolójának 14. századi átmásolásával van dolgunk. Ezt alátámasztja az is, hogy a Vértes nevének etimológiai magyarázata már megszilárdult a krónika lejegyzésének idejére.⁸⁰

Ezek a következtetések azonban nem zárják ki azt, hogy a krónikás olyan forrásszöveget dolgozott át, mely az eseményekkel, ha nem is teljesen, de csaknem egykorú lehetett.⁸¹ A forrásrészlet hitelének védelmében mindenképpen felhozható, hogy szövegét tekintve egyezéseket mutat a 11. századi okleveles anyaggal. A már említett III. Henrik-féle békeszerződés leírása egy ismert okleveles formulát tartalmaz, ami valószínűsíti, hogy korábban létezhetett ilyen dokumentum. A kitüntetett harcosok nevei közül pedig több – a Márton, Endre és Vojtek – is szerepel az 1055. évi tihanyi alapítólevélben.⁸²

Zotmund és Vilongárd kimaradt ebből a felsorolásból, így az apátság alapítólevele nem bizonyítja közvetlenül azt, hogy valós történelmi személyekről van szó. A történetben azonban Vilongárdnak semmilyen szerepe nincs, és az is érthetetlen, miért választott volna a krónikás – amennyiben saját képzeletére támaszkodik – egy olyan, teljesen idegen nevet, mint a *Zotmund*, amikor a „bűvár epizódot” megalkotta. Egyébként is felvetődik a kérdés, hogy miféle ideológiai vagy egyéb célt szolgálnának

I. 348.; Az Uroša-ra lásd *Bárczi Géza*: A magyar szókincs eredete. Bp. 1958. 132.; *Melich János*: Szláv jövevényszavaink I–II. Bp. 1903–1905. II. 129.; *Fehértói, K.*: Árpád-kori személynévtár i. m. 783. Az Endre német eredetű is lehet. Vö. *Szilágyi Ferenc*: Sokféle neveknék magyarázatja. Névnapj szövejtő az év (majd) minden napjára. Bp. 1987. 267–268.

⁷⁹ Zotmund létezését többen is elfogadják. Lásd *Szabados György*: The Hungarian National Defense during the German Wars 1030–1052. *Chronica* 6. (2006) 79–80.; *Szabó Csaba*: Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit. *Ungarn-Jahrbuch* 21. (1995) 13.

⁸⁰ *Veszprémy László*: Korhúség és forrásérték a magyar krónika egyes fejezeteiben. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II.* Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. II. 809–815.

⁸¹ A krónikakompozíció szerkesztője használhatta az ősgesztának (vagy őskrónikának) nevezett, elveszett forrást. Az ősgesta megszületését leghamarabban Salamon idejére, legkésőbb pedig Kálmán uralkodására teszik a történészek. I. András korabeli réteget kevesen tételeztek fel a kompozícióban. Ezekre lásd *Thorockay Gábor*: A magyar krónikailrodalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban.* Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 23–31.; *Bagi Dániel*: Béla és a pomerán. Megjegyzések a XIV. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban* i. m. 295–306.

⁸² *Diplomata Hungariae antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia.* Ed. Györffy György. Bp. 1992. 145–152.; *Bárczi G.*: A Tihanyi Apátság alapítólevele i. m. 12.; *Gerics József*: A krónikakutatás és az oklevéltan határán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 3. (1974) 281–295.; *Szűcs Tibor*: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14. (2007) 59–95.

ezek a nevek a krónikakompozíció narratívájában? A krónikában szereplő két idegen személynév hitelességét támogathatja egy analóg példa, melyet a cseh Szent Ludmilla 10. század végi, latin nyelvű legendájából ismerünk. A történet szerint a Ludmillát kivégző két orgyilkos a Tunna, illetve a Gommon nevet viselte.⁸³ A két név etimológiáját a latin nyelvű rögzítésnek köszönhetően szintén nehéz meghatározni, ám a legtöbb értelmezés szerint ezek is skandináv nevek voltak.⁸⁴ Legyen a két név skandináv, vagy akár csak germán eredetű, nehéz lenne megmagyarázni, hogy mi érdeke fűződhetett a legenda szerzőjének a két idegen név „kitalálásához”.⁸⁵ Valószínűbb – csakúgy, mint Zotmund és Vilongárd esetében –, hogy történeti személyekkel állunk szemben, akik külföldi zsoldosként kaptak feladatokat az udvarban.

Kétségek merültek fel azonban a két fejezet hadtörténeti eseményeit illetően. Veszprémy László mutatott rá arra, hogy a 90. fejezet németeket félrevezető „levélcele” gyakori történetírói konvenció a tárgyalt időszakban.⁸⁶ Ezzel párhuzamosan Veszprémy kételkedik a „búvárepizód” történelmi hitelességében is. A német támadás hírért megerősítő *Altaichi évkönyv* ugyanis nem tud Zotmundról és tettéről; azt csak egyetlen külföldi kútfő, a 15. századi bajor humanista, Aventinus tartotta fenn, aki maga is a krónika alapján dolgozott. A hajók megrongálása a korabeli katonai gyakorlatot tükrözheti, miszerint visszavonuláskor a sereg elsüllyesztette saját teherszállító hajóit, hogy azok ne juthassanak az ellenség kezére.⁸⁷

Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy az ellenséges hajók meglékelése nem volt ritka taktika a középkor folyamán, a módszert több hadtudományi munka is javasolja.⁸⁸ Hogy a gyakorlatban milyen gyakran alkalmazták, és hogy léteztek-e erre specializálódott személyek vagy akár alakulatok, az már természetesen más kérdés. Búvárok mindenesetre már az ókor óta láttak el hadi feladatokat.⁸⁹ Hozzá kell tenni, hogy a korabeli skandinávok között az úzásnak kifejezetten kitüntetett szerepe volt. Az izlandi

⁸³ Utrpení sv. Lidmily. In: *Fontes rerum Bohemicarum I–VIII.* Hrsg. Josef Emler. Hildesheim 2004. I. 140–143.

⁸⁴ *Emil Walter:* Namnen Tunna och Gommon i tjeckiska legender och kronikor. In: *Studia Slavica Gunnaro Gunnarson sexagenario dedicata.* Red. Józef Trypućko. (Studia Slavica Upsaliensia 1.) Uppsala 1960. 147–196.; *Jaroslav Ludvíkovský:* Tunna und Gommon – Wikinger aus der Pragen Fürstengefolgschaft? *Folia diplomatica* 1. (1971) 171–188.

⁸⁵ *Jaroslav Ludvíkovský:* Great Moravian Tradition in the 10th cent. Bohemia and Legenda Christiani. In: *Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu.* Ed. Josef Macůrek. Praha 1965. 540–541.; *Uő:* Tunna und Gommon i. m. 813–814.

⁸⁶ *Veszprémy L.:* Korhűség és forrásérték i. m. 813–814.

⁸⁷ Uo. 811. Vö. *Csepregi Oszkár:* Legenda és valóság a krónikák tükrében. Mi történt valójában 1052-ben Pozsony alatt? In: *A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez.* Szerk. Csepregi Klára et al. Bp. 2012. 113–148.

⁸⁸ *Susan Rose:* Medieval Naval Warfare 1000–1500. London 2002. 123.; *Felipe Fernández-Armesto:* Naval Warfare after the Viking Age, c. 1100–1500. In: *Medieval Warfare. A History.* Ed. Maurice Keen. Oxford 1999. 238.

⁸⁹ *Frank J. Frost:* Scyllias: Diving in Antiquity. Greece and Rome 15. (1968) 2. sz. 180–185.

sagák ugyanis ezt előkelő hadi erényként vagy próbatételként mutatták be. Az úszáshoz szorosan kapcsolódott (a forrásokban attól nem különült el) a „merülés” képessége. Ez két formában is tetten érhető. Egyrészt az úszóversenyek folyamán a két fél nem a leúszandó táv teljesítésében mérkőzött meg, hanem abban, hogy egymást a víz alatt tartsák, illetve abban, mennyi ideig képesek a víz alatt visszatartani a lélegzetüket.⁹⁰ Másrészt a víz alá merülés is gyakori motívum, főként a tavak alján rejtőző kincs, fegyver vagy egyéb érték megszerzése során.⁹¹ Örvar Odd maga is kiváló úszó hírben állt, és merülési versenyen kerekedett felül más kísérettagokon a hunföldi Herraud király udvarában.⁹² Amennyiben Zotmund neve valóban skandináv, érthető, hogy a várat védő magyaroknak a hajólékelés megtervezésekor miért esett a választásuk az úszásban járatos „vikingre”. A krónika szövegezése, miszerint a várvédő magyarok „találtak” (*invenerunt*) egy búvárkodáshoz értő személyt, szintén azt sejteti, hogy ez a mesterség nem volt elterjedt saját köreikben, érdemes lehetett ezért a feladatot egy szakértőre bízniuk.

Következtetések

Mind a krónikák, mind az izlandi sagák különböző, más időszakból származó narratív rétegekből épülnek fel. A lejegyzett események számos szűrőn haladnak keresztül, mire a szájhagyomány, szemtanúk vagy egykorú beszámolók által fenntartott történeteket a krónika vagy saga közönsége megismerheti. A folyamat során az eredeti történet torzul, rövidebb vagy hosszabb lesz, részletei megváltoznak és összekeverednek. A történeteket minden abba beavatkozó írók a saját ízlése, nyelve és nyelvezete, valamint politikai vagy ideológiai mondanivalója tükrében módosítja. Jól illusztrálja ezt mindkét fentebb bemutatott, 14. századi szöveg példája. Zotmund története például a korántsem egykorú Bonfininél már újabb részletekkel gazdagodott,⁹³ míg végül eljutott Vörösmarty Mihály *Búvár Kundj*áig és annak modern regényekben való szerepeltetéséig.⁹⁴ Örvar Odd története már

⁹⁰ Remigiusz Gogosz: „Hver er sterkastr?” The Sports and Games of the Northmen in the Middle Ages. Doktori (PhD) értekezés. University of Rzeszów. Rzeszów 2016. 97–112.

⁹¹ Például The Saga of Ásmundr, Killer of Champions. Ford. Alison Finlay. In: Making History: Essays on the Fornaldarsögur. Eds. Alison Finlay – Martin Arnold. London 2010. 131. Jól ismert gyakorlat a Beowulfból is, lásd Beowulf. Szerk. Halácsy Katalin. Ford. Szegő György. Bp. 1994. 41–43.

⁹² Boer, R. C.: Örvar-Odds saga i. m. 154–155.

⁹³ „Andrásnak a városba behelyezett magyar őrsége szokatlan megoldást eszel ki, hogy éhínségre ne jusson, illetve hogy el ne torlaszolhassák a Dunát, amelyen az alsóbb részekből élelmiszert és segítséget lehet odaszállítani. Akad köztük egy Zotmund nevű férfi, nagyon gyakorlott úszó; ez a kapitány parancsára egy sötét éjjel óvatosan az ellenséges hajók alá úszik, és egy vékony fúróval apránként kilyukasztja azokat. Mire az egész flottát megrongálja, már alig marad ideje arra, hogy az övéhez visszaússzon, nehogy napkeltével tetten ériék.” – Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 281.

⁹⁴ Vörösmarty Mihály: Búvár Kund. In: Vörösmarty Mihály összes költeményei. Összeáll. Horváth Károly. Bp. 2006. 177–179.; Nemere István: Búvár Kund. Bp. 2006.; Geréb László: Búvár Kund. Hajdúböszörmény 2011.

a középkorban hasonló evolúción ment keresztül, ahol nemcsak újabb részletek adódtak hozzá a legendás hős alakjához (például az Oleg-történet), de a kevésbé fontosnak ítélt részek ki is rostálódtak belőle (Odd magyarországi tartózkodása). Sokat változtathat a történeten az is, ha annak helyszínétől földrajzilag távol élő, ráadásul eltérő kulturális háttérrel rendelkező szerzők írnak egy adott témáról, önkéntelenül is hozzáigazítva ismereteiket saját nyelvi környezetükhöz. Így kaptak skandináv neveket a magyar királyok egy izlandi sagában, vagy kerültek lejegyzésre eltorzított formában a skandináv nevek egy latin nyelvű magyar krónikában.

Ennél fogva nehéz az idők távlatából egy-egy történetyszál eredetét és főként történeti hitelét megállapítani. Noha az *Örvar Odds saga* magyarországi epizódja egyértelműen tudósít az általunk vizsgált központi témáról, vagyis a skandináv harcosok magyarországi jelenlétéről, nem tudjuk megállapítani, hogy a részlet minden kétséget kizáróan viking kori szájhagyományból származik-e. Ezzel szemben a krónikakompozíció esetében feltehetőleg 11. századi szöveghely tanúsít magyarországi viking harcosokról, csak hogy itt éppen a szöveg az, amely nem mondja ki ezt egyértelműen. Míg egyik esetben a forráshely idejét kellene hipotetikusán megállapítanunk, addig a másik esetben ugyanez a szöveghelyben szereplő nevek értelmezésére vonatkozik.

Amit biztosan kijelenthetünk, az pusztán annyi, hogy a 14. századi Izlandon elképzelhetőnek tartották, hogy skandináv harcosok Magyarországon teljesítettek szolgálatot a viking korban, míg a 14. századi Magyarországon szintén nem tűnt hihetetlennek, hogy a 11. században külföldi (skandináv?) katonák szolgáltak itt. A középkori szövegek történeti hitelével kapcsolatosan óvatos álláspontot elfogadó történészek többsége ezen értelmezés mellett tenné le a voksát.

A másik lehetőség, hogy háttérismereteinkre támaszkodva (András rusz kapcsolatai, az izlandi saga-szerkesztők földrajzi ismeretei Kelet-Európáról) és a szövegek felépítését ismerve (az Oleg-történet vándorlása, a krónika 89. fejezetének „hitelessége”) legalább részben megbízunk a szövegekben olvasható információkban. Eszerint nem kell feltétlenül véletlen egybeesésnek tekintenünk az események bizonyos egyezéseit: a két „király” uralmát, a polgárháborús időszakot, azt, hogy Odd a menekülni kényszerült király szolgálatába annak külföldi száműzése során szegődött el, hogy a győztes király (I. András?) keresztény hitre térítette az országot vagy azt, hogy mind Zotmund, mind Örvar Odd kiemelkedően értett az úszáshoz és a merüléshez. Teljes egyezés aligha várható, hiszen a történeti alapra későbbi rétegek is ráakódhattak (például a Kálmán korabeli trónviszályok eseményei). Ebben az esetben azt mondhatnánk, hogy a Zotmundhoz és Vilongárdhoz hasonló varég harcosok magyarországi szolgálatának híre eljutott északra is. A hagyomány különböző formákban fejlődött tovább, mígnem remiszcenciái – a tartalmi változások után – két igen eltérő formában olvashatóvá váltak a 14. századi Magyarországon és Izlandon.

MELLÉKLET

Kap. XXXIV.

Oddr er nú kominn á Jórsalaland; hann snýr nú leið sinni út til Jórdánar, þar ferr hann ór klæðum öllum ok ór skyrtu sinni, ok helt hon öllum kostum sínum. Hann snýr nú austr með hafinu til Sýrlands ok hefir örvamel sinn á baki.

Oddr ferr nú af landi; er ekki sagt af ferð hans, fyrr en hann kemr austr á Ungaraland. Þar réðu fyrir landi konungar II ungir, hétu Vilhjálmr ok Knútr; þeir höfðu fyrir skömmu tekit við föðurleifð sinni. Vilhjálmr var þeira ellri ok vildi hann einn hafa forráð fyrir þeim, en Knútr undi því eigi; urðu þeir af því missáttir ok heldu úfríð.

En af því at Vilhjálmr var þeira reyndr meir í orrostum, þá varð hann liðfleiri ok drjúgari; kom Knútr á flótta ok lét lið mikit. Stökk hann þá ór ríki sínu; aflaði hann þá liðs hvargi sem hann fekk.

Þá er svá er komit, kemr Oddr til móz við Knút konung ok bauð honum lið sitt. Konungur spurði, hverr hann væri, en Oddr sagði. Knútr konungur mælti: 'Hefir þú farit til Bjarmalands fyrir löngu?' 'Ja,' sagði Oddr, 'var ek þar.' Konungur mælti þá: 'Velkominn skaltu með oss vera; skaltu geraz forstjóri fyrir liði mínu.'

Kap. XXXV.

Nú dróz lið mikit til Knúz konungs, ok eptir þat snýz hann aptr með herinn til síns lands. Oddr mælti þá til Knúz: 'Nú vil ek, at þú sendir menn til konungs, bróður þíns, ok bjóðir honum frið ok jafnsætti ok helmingaskipti á ríki. Konungur segir: 'Þessa för vil ek, at þú farir.'

Oddr hefir nú með sér C manna ok finnr Vilhjálmm konung ok segir honum boð bróður síns. Vilhjálmr konungur segir, at hann vill enskis skiptis Knúti konungi unna á ríki meira en hann sé innan hirðar. Oddr kvað hann eflaust mega þat vita, at Knútr konungur mun eptir leita sínum hluta. Þeir skilðu at svá mæltu.

Oddr ferr nú ok segir Knúti konungi svá skapat, ok at þeim var allra sætta varnat. Eptir þat stefna þeir herinum í mót Vilhjálmi konungi, ok þegar þeir finnaz, slær þar í mikinn bardaga. Oddr gekk svá hart fram, at hann brauz á skjáldborg Vilhjálms konungs, ok um síðir lagði hann sverði í gegnum hann; fell konungur þá undir merkjum sínum.

Var þá æpr sigróp um allan herinn. Knútr konungur lét þá stöðva bardagann ok bjóða öllum mönnum grið. Tók þat þá öll alþýða; játtu honum allir menn þá hlýðni ok gáfu þar til trú sína. Eptir þat settiz Knútr konungur í ríki sitt; bauð hann þá Oddi alla kosti með sér.

Hér um kvað Oddr þessa vísu:

'Unþak eige,	áþr Ungara,
lofþunga tvá	líta knáttak;
répik með	öþrom arfs at kveþja,
veittak jöfre	vilt ofsinne.'

Kap. XXXVI.

Oddr hefir þar nú verit svá, at nökkurum misserum hefir skipt, ok þá gerir honum svá leitt, at hann má þar með engu móti lengr dveljaz. Konungr býðr honum lið mikit, en hann kvez þat með engu móti vilja.

THE VIKING WHO KILLED A KING OF HUNGARY

Hungarian Connections with a Medieval Icelandic Saga

by Csete Katona

SUMMARY

The paper explores a Hungarian episode in an old Icelandic story, the *Órvar Odds saga*, written down in the fourteenth century, and the information it contains relating to Hungarian history. It seeks to answer the question of how this scene, so unusual for a saga, was inserted into the narrative. While it is possible that the section of the text that contains the Hungarian events was derived from the saga of Sigurd Jerusalem Farer, the hypothesis that it was due to the oral reports of Scandinavian warriors who had served in Hungary that the "S" version of the saga contained the events of the stormy civil wars of the mid-eleventh century cannot be excluded either. A hint in that direction may be the fact that the memory of Scandinavian warriors serving in eleventh-century Hungary may have been preserved by a Hungarian source as well. The fourteenth-century chronicle compilation reports on soldiers with foreign names participating in the wars of King Andrew I. In the case of two of them, Zotmund and Vilongard, it can reasonably be proposed that the names they bore were of ancient Nordic origin.

KONZERVATÍV KIEGYEZÉSI KÍSÉRLET 1863 TAVASZÁN

A magyar konzervatív tábor vezérkara az 1850-es években szinte egységesen szemben állt a neoabszolutizmus elveivel, s az alkotmányos kormányzáshoz való visszatérés szükségességét vallotta az évtized végén is. Dessewffy Emil gróf javaslataira alapozva, de azok lényeges átdolgozásával került sor az 1860. október 20-ai diploma kibocsátására, amely az egész birodalom politikai struktúráját átalakította, bizonyos vonatkozásokban alkotmányos korlátok közé vonva az uralkodói hatalmat, más területeken viszont tovább éltetve az uralkodói felségjogokat. Az 1860. október és 1861. október közötti, politikai tekintetben igen mozgalmas, sőt viharos egy év alatt azonban megbomlott e tábor politikai egysége. Míg egyes vezetői, például Szécsen Antal gróf, továbbra is az 1848. április 11-ei törvények előtti jogállapotot tekintették kiindulópontnak, elutasítva e törvények formai, de leginkább tartalmi legitimitását, addig mások, elsősorban Apponyi György gróf és Dessewffy, felismerve, hogy a magyarországi politikai elit túlnyomó többsége és a közvélemény milyen elszántan ragaszkodik ezekhez a törvényekhez, s azokat a modern Magyarország kiindulópontjának tekinti – beleértve ebbe az önálló magyar kormányt – korábbi elveiket felülvizsgálva közvetítő javaslatokat igyekeztek megfogalmazni. Az alkotmányos intézmények működésének újabb felfüggesztése, az úgynevezett provizórium bevezetése (1861. november 5.) után sem mondott le egyik csoport sem arról, hogy kiegyenlítési javaslatok megfogalmazásával megteremtsék a politikai párbeszéd újramegződésének előfeltételeit. A provizórium csaknem négy éve alatt 1863 tavaszán történt a legkomolyabb ilyen irányú kísérlet, amelynek fő vonalait – részben kortársak információiból, részben pedig szakirodalmi feldolgozásokból – már ismerjük.

Mi történt 1863 elején?

A kortársak leginkább a magyarországi születésű, de 1849 után Bécsben újságíróskodó Ludasi (Gans) Mór anonim megjelent, 1864 végi röpiratából tájékozódhattak. Ludasi az 1861 nyarán kinevezett magyar kancellár, Forgách Antal gróf politikai bizalmasának számított, a félhivatalos *Sürgöny* című lapban tőle megjelent bécsi tudósítások tulajdonképpen Forgách által sugalmazott cikkek voltak. Ludasinak tehát egészen 1864. április végéig, azaz Forgách leváltásáig igazi bennfentes információi lehettek. Az új kancellár, Zichy Hermann gróf azonban már nem tartott igényt szolgálataira, s Ludasi számára is kényelmetlen lehetett az Anton Schmerling államminiszter birodalmi centralizációra törekvő programja

íránt készséges új kancellár irányvonalának támogatása. Így tehát inkább a konzervatívok Apponyi által vezetete csoportjához közeledett, s 1864 őszétől már az ő emberükként alapította és jelentette meg Bécsben *Die Debatte* (később: *Die Debatte und Wiener Lloyd*) című politikai napilapját. Ezért is kelthetett feltűnést röpirata, amely a konzervatív tábor közvetítő erőfeszítéseiről szólt, beleértve ebbe Forgách kancellár és Apponyi csoportját is. Ha valaki, akkor Ludasi igazán abban a pozícióban volt, hogy bizalmas háttérinformációkat szellőztessen meg.¹

Ludasi szerint Forgách, miután 1862 őszén már jó néhány szimbolikus, békülékeny gesztus tételére buzdította az uralkodót (amnesztia a sajtóperek elítélteinek, uralkodói szubvenció a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház számára, a Magyar Földhitelintézet felállításának engedélyezése), 1862 végén konferenciát hívott össze a magyar államférfiak részvételével, melyre 1863 márciusában került sor. Ezen terjesztett elő Apponyi egy programot, s mivel a gróf bécsi útjához a Deák Ferenc szócsövének tekintett *Pesti Napló* is jó szerencsét kívánt, ez reményt keltett arra, hogy Apponyi programját siker esetén a magyar liberális politikusok is támogatnák. Apponyi kísérlete azonban sikertelen maradt. Ezek után terjesztett elő maga Forgách kancellár „minimális követelésként” egy „47-es” programot, mivel úgy remélte, azt talán elfogadja a bécsi minisztertanács. Azt is sugallta Ludasi, hogy a program nem felelt meg teljesen Forgách elképzeléseinek, de ezt tartotta kivihetőnek. A minisztérium többsége azonban ezt a közjogi kiegyenlítési tervet is kategorikusan elutasította.²

Szintén kortársak információira alapozta összefoglalóját néhány évtizeddel később a Deák Ferenc beszédeit összegyűjtő és kiadó Kónyi Manó. Ő úgy tudta, hogy Apponyit maga az uralkodó hívatta s szólította fel, hogy készítsen a korona számára emlékiratot „a kiegyezés módozatai és az ország szervezése iránt”. Apponyi eleinte szabadkozott, mondván, politikai kérdésekben a kancellár hivatott előterjesztéseket tenni. Végül vállalta a feladatot, de kikötötte, hogy három elvtársát, Mailáth Györgyöt, Sennyey Pál bárót, valamint Ürményi Józsefet is bevonhassa, s minderről a kancellár is tudjon. A közös emlékiratot azután 1863 elején nyújtotta be az uralkodónak – ez tartalmazta az „egyenjogú dualizmus” programját, önálló magyar kormány kinevezését, delegációk felállítását a közös

¹ [Ludasi Mór]: Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar. Leipzig 1864. 173–181.; Ludasiról lásd *Deák Ágnes*: Ludasi Mór és a bécsi titkos rendőrség az 1860-as években. Történelmi Szemle 49. (2007) 4. szám CD melléklet (=A Lajtán innen és túl. Jenseits und diesseits der Leitha. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára. Szerk. Ress Imre – Szabó Dániel. Bp. 2007. 119–136.)

² Drei Jahre Verfassungstreit i. m. 178–181., az idézetek itt: 179., 180., 181. Vö. Pesti Napló, 1862. dec. 4. Különfélék rovat: „Ugy halljuk, hogy gróf Apponyi György országbíró ő excellenciája megyen fel Bécsbe a kiegyenlítés ügyében. Vajha e kiegyenlítés az 1848 diki törvények alapján és az országgyűlési feliratok szellemében mielőbb létrejöhetne!”

ügyek tárgyalására. Az emlékirat tartalma titok maradt, csupán Deákkal közölték azt a „discretio kötelezettsége mellett”.³

A történetírói forrásfeltárást Josef Redlich kezdte meg, miután az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, és a császári udvari levéltár megnyílt a kutatók előtt. Redlich Ludasi munkája mellett a minisztertanácsi jegyzőkönyveket, illetve azok mellékleteit használta fel, s ezeket részben közölte is. Igen nagy jelentőséget tulajdonított Forgách tervezetének, melyet nagyon pozitívan értékelt, mondván, az megfelelő alapja lehetett volna a kiegyezésnek, szerinte ez volt a delegációk intézményének első formulázása. Munkája mindenekelőtt a Forgách-féle terv szövegének és az arról folytatott miniszteri vitáknak a közlésével járult hozzá a korábbi ismeretek bővítéséhez.⁴

Ugyancsak kiterjedt levéltári kutatások után Berzeviczy Albert gyarapította tovább a rendelkezésre álló információkat, lényeges pontokon a korábbiaktól eltérő adatokat közölve. Szerinte is foglalkoztatta az uralkodót 1862 végén a magyarországi országgyűlés összehívásának lehetősége. Az összehívást Schmerling is támogatta, mivel biztosan számított arra, hogy az újra csak elutasítja az októberi diplomát és a februári pátenst, s annak nyomán majd ráveheti az uralkodót arra, hogy az országgyűlés megkerülésével közvetlen választást rendeljen el a bécsi birodalmi parlamentbe, a birodalmi tanácsba (Reichsrat) küldendő magyarországi képviselők megválasztására. Forgách viszont határozottan ellenezte a tervet. Ferenc József, fogalmaz Berzeviczy, „egy elfogulatlan harmadiknak véleményét kívánta hallani”, ezért fordult Apponyihoz. Berzeviczy felhívta a figyelmet arra, hogy a jól értesült konzervatív újságíró, Kecskeméthy Aurél naplója szerint Sennyey tagadta a munkálatban való részvételét, másrészt (minden bizonnyal továbbra is Kecskeméthy közléseire alapozva) megnevezte a konzervatív tábor további befolyásos tagjait mint a konferencia résztvevőit: Barkóczy János grófot, Szent-Ivány Vincét, Zsedényi Edét és Andrássy György grófot. „Teljesen megbízható jellegű közlés”-re hivatkozva (forrását azonban nem tárva fel) megerősítette, hogy az értekezletet nem Forgách hívta össze, s a kancellárhoz közel álló sajtóorgánumok közleményei alapján feltételezte, hogy a konferenciával és annak munkálatával Forgách egyáltalán nem rokonszenvezett. Ellenben felhívta a figyelmet arra, hogy Deák már december végén tudott az ügyről, ismerte a javaslatot, saját maga fogalmazta a *Pesti Napló*-ban megjelent jókívánságot december

³ Deák Ferenc beszédei III. Kiadja Kónyi Manó. 2. kiadás. Bp. 1903. 301–302.; Kónyi közölte Apponyiék memorandumát magyarul (Uo. 302–315.), később rá hivatkozva megjelent a memorandum német nyelvű eredeti szövege is: Zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Ausgleiches. Eine Denkschrift des Grafen Georg Apponyi aus dem Jahre 1863 an Seine Majestät den Kaiser Franz Joseph I. Oesterreichisch-Ungarische Revue, Neue Folge 6. (1888–1889) 241–258.

⁴ Josef Redlich: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Band II. Leipzig 1926. 309–329.

elején. Szerinte Forgách valószínűleg eleve nem akarta a minisztertanács elé vinni Apponyiék javaslatát, vagy azért, mert nem értett vele egyet, vagy azért, mert tudta, úgysem fogadnák el. Berzeviczy Ludasi munkájára hivatkozva folytatta a történetet: Forgách „egy 1847-est” hívott meg, „kinek javaslatával F. szintén nem azonosította magát”, s ezután került sor Forgách programjának előterjesztésére. Annak értékeléseként azt állapította meg, hogy az a dualista paritást – Apponyi tervétől eltérően – csak átmeneti érvényűnek ismerte el, s mivel effajta programot a magyar országgyűlés egészen biztosan nem fogadott volna el, véleménye szerint annak leszavazása a bécsi kormányban nem bírt tényleges jelentőséggel.⁵

A modern történetési értékelések ennél mindenképpen nagyobb jelentőséget tulajdonítanak Forgách programjának mint 1861 és 1865 között az egyetlen komoly kísérletnek arra, hogy Schmerling alkotmányos centralista koncepcióját megdöntsék, amit az is bizonyíthat, hogy Ferenc József a kísérlet kezdetén szemmel láthatólag a Forgách-csoport és az őket támogató Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen báró külügyminiszter álláspontja felé hajlott.⁶ A legrészletesebben Stefan Malfèr elemezte és értékelte az eseményeket a minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásának munkálataihoz kapcsolva, kiaknázva a bécsi politikai sajtó értesüléseit is. Mindenekelőtt megállapította, hogy „lehetséges” (más helyütt úgy fogalmaz: „valószínű”), hogy a kezdeményezés magától az uralkodótól indult ki annak ellenére, hogy 1862. december 31-én a bécsi sajtóban már megjelent annak cáfolata. Forgách ugyanis a minisztertanács 1863. március 11-ei ülésén kijelentette, hogy uralkodói felhatalmazásra kezdett tanácskozássokat magyar politikusokkal, s január elején ennek alapján indult meg a „mágnás konferencia”. Forgách egy kérdéssort terjesztett a résztvevők elé, erre válaszként került sor Apponyi és társai programjának beadására március 5-ei dátummal – egyébként a konferencia lefolyásáról semmi információ nem maradt fenn. Az azonban tudható, hogy ezzel párhuzamosan Scitovszky János esztergomi érsek és Andrássy György vezetésével a konzervatívok egy másik csoportja a „miniszteriális” programmal szemben „municipalista”, „47-es” programmal lépett fel, „országgyűlés minisztérium nélkül” jelszóval. Február elején a keringő hírek nyomán azonban

⁵ *Berzeviczy Albert*: Az absolutizmus kora Magyarországon IV. Bp. É. n. 14–15., 17–18., 22–23. 25.; *Berzeviczy* legfőbb forrásai: Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 150., 153–154.; Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev. Wlassics Gyula. Közzétette Csengery Lóránt. Bp. 1928. 489.; *Frankenburg Adolf*: Bécsi élményeim II. Sopron 1880. 110–111.

⁶ *Somogyi Éva*: Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der Deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867. Bp. 1983. 24.; *Szabad György*: Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise (1849–1867). Bp. 1977. 121–124.; *Uő*: Konzervatív kiegyezési ajánlat. In: Magyarország története 1848–1890. I. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. 2. javított kiadás. Bp. 1987. 700–705.; *Hanák Péter*: 1867 – európai térben és időben. S. a. r. Somogyi Éva. Bp. 2001. 104.

még azt vélték tudni, hogy vezető magyar konzervatívokból álló magyar minisztérium kinevezése várható Apponyi vezetésével. Schmerlingnek ellenlépést kellett tennie, ehhez kapóra jött az, hogy a kolozsvári Gazdasági Egyesület a régóta áhított, de még sokáig meg nem valósult erdélyi vasútépítés ügyében Mikó Imre gróf vezetésével Bécsbe küldöttséget indított, s a küldöttségnek adandó uralkodói válaszról tárgyalt a minisztertanács. Ezzel megkezdődött a miniszterek között a hatalmi harc. Alig egy hónappal később, március 11-én terjesztette elő Forgách a maga javaslatát mint a magyar államférfiakkal folytatott tanácskozás eredményét. Háromhetes tárgyalási időszak következett, különböző résztvevői körrel összesen hat tanácskozás után március 18-án Schmerling benyújtotta ellenindítványát. Malfèr is kiemelte, hogy az uralkodó láthatólag közvetíteni kívánt miniszterei között, megbízta a magyar minisztereket és a horvát kancellárt, hogy dolgozzanak ki kompromisszumos javaslatot („Punktation”), amely március 19-én el is készült, de a március 23-ai konferencián Schmerling csak a formát illetően mutatkozott kompromisszumkésznek – ahogy Malfèr hangsúlyozza: kifejezetten a császári akarattal szemben elzárkózott a kompromisszumkötéstől. Egy heti gondolkodási idő után végül az uralkodó március 30-án bejelentette a közjogi rendezésre vonatkozó javaslatok félretételét, valamint Apponyi leváltását országbírói posztjáról. Arra, vajon mi történhetett a közben eltelt egy hét alatt, Schmerling visszaemlékezése az egyetlen támpontunk: Rainer főherceg miniszterelnök bizalmas közléséből ő úgy tudta, hogy Ferenc József tanácsért Albrecht főherceghez, egykori magyarországi katonai és polgári kormányzóhoz fordult, s ő egyértelműen Schmerling álláspontját támogatta. Miközben Malfèr maga is fontosnak minősítette Forgách kezdeményezését, azt is leszögezte, hogy programja tartalmát tekintve lehetett volna talán egy politikai megállapodás kiindulópontja, ám az időzítése miatt biztosan nem válhatott azzá, hiszen Schmerling pozíciói a bel- és külpolitika terén még nagyon szilárdnak látszottak.⁷

A Bécsben folyó tárgyalásokat minden eddiginél pontosabb, egyes részleteit illetően egészen új megvilágításba helyezik azonban a már említett Szent-Ivány Vince nemrégiben előkerült feljegyzései. A továbbiakban ennek alapján összegezzük és pontosítjuk a tárgyalási folyamatról rendelkezésre álló információkat.⁸

⁷ *Stefan Malfèr*: Einleitung. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 5. Bearbeitet von Stefan Malfèr, mit einem Vorwort von Helmut Rumpler. Wien 1989. XXXVI–XXXIX.; *Uő*: Der gescheiterte Ausgleichsversuch von 1863. Österreichische Osthefte 32. (1990) 3. sz. 405–426.; Schmerling visszaemlékezését lásd Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie. Aus der Sicht des Staatsministers Anton von Schmerling. Hrsg. Lothar Höbelt. Frankfurt am Main 1994. 211–212.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1873 Szentiványi család levéltára, Vegyes iratok, 12. tétel – 1.: Szentiványi Vince iratai 1860–1865. Köszönöm Erdős Bencének, hogy felhívta a figyelmemet erre az irategyüttesre.

Szent-Ivány három feljegyzése maradt ránk, melyek naponkénti tagolásban tárgyalják a történeteket, ezek egyikéről pedig biztosan tudjuk, hogy az eseménysort követően, nem azzal egyidőben vetette papírra. Az első feljegyzés cím nélkül az 1863. január 14. és február 15-e közötti eseményeket ismerteti, s egy mondat közepén félbeszakad. A második feljegyzés már saját címmel bír: „1863 Colloquium Esterházy, Pálffy, Forgách és köztem febr. 15^{én} 1863”, ugyanakkor szövege valójában az 1863. március 12-ei események rögzítésével zárul. Hogy pontosan hogyan is születtek e szövegek, arról némileg ellentmondóak az információk. Az biztosnak tűnik, hogy a második született korábban, hiszen annak kezdetén, a február 15-ei bejegyzésében kijelenti a szerző, fontosnak tartja lejegyezni mindezt, és sajnálja, hogy a megelőző két hét eseményeit „papírosra nem tette”. S valóban, a második szöveg kezdetét utólag módosította a kéziratban, hogy az illeszkedjen a mondat közepén félbeszakadó első szöveghez, azaz egybeszerkesztette a két munkát. Ugyanakkor azt is feljegyezte, hogy bécsi útja végeztével Pesten március 10-én Lonovics József amasiai címzetes érsek is ösztökölte, „tenné papírosra élményeit”, s Szent-Ivány nem jelzi a szövegében, hogy azt már megtette. Ez pedig azt sugallja, hogy mindkét szöveg március 10-e után született. Elképzelhető azonban, hogy még Bécsben kezdte megörökíteni a történeteket február közepén (de azt nem kötötte Lonovics orrára, vagy legalábbis ezt nem tartotta fontosnak leírni), s azután Lonovics ösztönzésére is elszánta magát az első időszak összefoglalására. Mindenesetre mindkét szöveg magán viseli az utólagos gondos szerkesztés nyomát, láthatólag kiadásra készíthette elő maga Szent-Ivány vagy hagyatékának későbbi gondozója. Mivel a hagyaték története egyelőre feldolgozatlan, nem tudunk erről pontosabban. A harmadik feljegyzés Szent-Ivány 1863. május 4–9. közötti újabb bécsi útjának két legfontosabb fejezetét, az uralkodói audienciát és Esterházy Móric gróf tárca nélküli miniszterrel folytatott megbeszélését rögzíti röviden s feltehetően egyidejűleg.

Szent-Ivány iratanyagában e feljegyzések társaságában megtalálható néhány olyan, részben ismert, részben eddig ismeretlen további dokumentum is, amely szorosan kapcsolódik az 1863 eleji – tavaszi tárgyalássorozathoz.

Szent-Ivány 1848 előtt helytartótanácsos volt, 1849 nyara és 1850 tavasza között pest-budai polgári kerületi biztos, a magyar konzervatívok ismert alakja. 1861. január 20-án az uralkodó kinevezte a Hétszemélyes Tábla bírójává, ám február 23-án „gyakran változó egészsége miatt” kérte felmentését. Kérését április végén megismételte, de az uralkodó egyszerűen függőben tartotta az ügyet, Szent-Ivány pedig nem foglalta el posztját.⁹ Forgách kancellár barátai közé tarto-

⁹ *Berzeviczy Albert*: Az absolutizmus kora Magyarországon III. Bp. 1932. 187. A kinevezést közölte: Sürgöny, 1861. január 23.; a lemondásokról lásd Szent-Ivány levélfogalmazványát Apponyihoz, Málca,

zott, aki 1861. július végi kancellári kinevezése után kifejezetten arra ösztönözte, hogy mellette Szent-Ivány is vállaljon hivatali Bécsemben, de a javaslatot ő elutasította.¹⁰ 1862 tavaszán és 1863 elején megjelentetett két röpiratot¹¹, melyekben az 1848. áprilisi törvények előtti jogállapotot minősítette a jogfolytonosság kiindulópontjának. Forgách láthatólag a színpalak mögött asszisztált az első röpirat magyar és német nyelvű kiadásához, s nagyon jó véleménye volt róla: „csak azt sajnálom, hogy nem én írtam” – tette hozzá.¹² A második röpirat nyomtatási munkái épp 1862 decemberében folytak Bécsemben, s a szintén eltökélt ’47-es platformon álló konzervatív újságíró, Török János – minden bizonnyal Szent-Ivány felhatalmazásával – igyekezett abból példányokat juttatni a Bécsemben tanácskozássra egybegyűlteknek (Apponyi, Sennyey, Mailáth mellett Pápay István udvari tanácsosnak, illetve Kelemen Mór titkárnak a magyar kancellárián).¹³ Láttuk tehát, már a kortársak is tudták, hogy Szent-Iványnak is jutott szerep az 1863 elején folyó bécsi tárgyalásokon. Saját szerepének megítélésében természetesen nem feltétlenül kell döntőbíróként elfogadnunk saját feljegyzéseit, de szavahihető szemtanúként feltétlenül használhatjuk egykorú írásait az eddig csak mozaikszerűen ismert eseménytörténet rekonstrukciójához.

Az eseménytörténet pontosítása¹⁴

Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk: ki kezdeményezte 1862 végén Apponyi megbízását. Erre vonatkozóan egyértelmű információkat Szent-Ivány feljegyzése nem tartalmaz, feltehetőleg nem közölték vele. Esterházy azt mondta neki, hogy Apponyiék ajánlották magukat Forgáchnak, s ő óvatlanul elfogadta az ajánlatukat, mivel az kapóra jött (Schmerling amúgy is program előterjesztését sürgette), s megszerezte így az uralkodó hozzájárulását, hogy Bécsbe hívhassa őket. 1863 tavaszán Ferenc József maga úgy nyilatkozott, hogy mielőtt a hozzájárulást megadta volna, fogadta Apponyit, aki akkor programját fejtegetve csak három-négy „közigazgatási miniszterről” tett említést, külön magyar minisztérium felállítása

1863. márc. 29. MNL OL P 1873 Szentiványi család levéltára, Vegyes iratok, 12. tétel: Szentiványi család és családtagjaik vegyes iratainak gyűjteménye, No. 98.

¹⁰ Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1861. júl. 24. MNL OL P 1873-12.t. No. 104.

¹¹ A magyar nemzeti politika helyes iránya. Gerold Károly fia. Bécs 1862.; Észrevételek. A magyar nemzeti politika helyes iránya című röpirat szerzőjétől. Írta Szent-Ivány Vincze. Pest 1863.

¹² Forgách levelei Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. jún. 8., júl. 14., aug. 7. MNL OL P 1873-12.t. No. 105-107. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

¹³ Török levele Kelemen Mórhoz. Pest, 1862. dec. 9. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár.

¹⁴ Az eseménytörténetet a következők alapján foglalom össze: Szent-Iványi feljegyzése, 1863. jan. 27–28., jan. 30–31., febr. 1–3., febr. 5., 7. 11–16., 20., 22., 24., 26., 28., márc. 3–4., 6–7. MNL OL P 1873-12.t.-1.

nem került szóba. Az uralkodó ennek nyomán adta meg az engedélyt Apponyi felkérésére.¹⁵ Ezeket az információtöredékeket lényeges pontokon kiegészíthetjük a Szent-Ivány hagyatékában fennmaradt levelezés segítségével.

Egy közjogi rendezést tárgyaló tágabb konferencia tartásának terve 1862 kora őszén már felbukkant Forgách elképzeléseiben. Augusztus elején így panaszkodott Szent-Iványnak írt levelében: „Hidd el, a sok terv, beszéd, elfoglaltság és túlhajtás közepette, még ismét az itteni zavart fölfogás és ferde eszmék között, magam is ingadozom – Istenem, hol lelem az utat a tömkelegből!” Szent-Ivány első röpirata mellett az egykor a liberális táborba tartozó Kovács Lajos röpiratában (*A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint*) foglaltakat vallotta leginkább magáénak, és a mű megjelentetése körül szintén bábáskodott. A programkavalkád tisztázására eredetileg Szent-Ivány javasolt egy konferenciát, amiről Forgách így nyilatkozott szeptember elején: „Én megvárom e munkának [Kovács röpirata], mely jelenleg németre is fordíttatik, hatását, szándékom azután úgy, mint leveled is tartalmazza, szűk körben tanácskozni azokkal, kik Ap[ponyi].., Sen[nyey]..-féle eszméket, úgy Te és K[ovács]. L[ajos]. felfogásait képviselik, hogy a politikai irányban felölről némileg határozottabban folyhassak bé a tanácskozás eredménye nyomán. Időközben tapintok Bécsben is, ide is, oda is, hogy tudjam határozottan, mennyiben merev még most is bizonyos körökben a februárius 26^{ki} felfogás, mert újabb enuntiációi Schm[erling]. úrnak főképp a német Juristentag körében azt látszanak tanúsítani, hogy februarius 26^a csakugyan változást szenvedhet, és változni fog.”¹⁶ Úgy tűnik tehát, hogy a konferencia terve Forgáchot már ekkortól foglalkoztatta, célja a konzervatív táboron belüli nézeteltérések elsimítása volt, mint írta, „fehér hollók vagyunk, s a meghasonlás közöttünk nagy baj lenne”. Ennek jegyében október végén például Sennyeyt hívta megbeszélésre Bécsbe.¹⁷ Mindeközben, ahogy láttuk, azt remélte, a közjogi engedmények politikája talán nem fog merev ellenkezésre találni Schmerling és támogatói körében, ez utóbbiban azonban mélyen csalódnia kellett. Február közepén Schmerling egyedül a birodalmi tanácson belüli képviselői létszámarányokat illetően tartott

¹⁵ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. jan. 31. és febr. 5. MNL OL P 1873-12.t.-1. Érdekes információ, hogy Esterházy szerint Sennyey 1862 nyarán már átadott neki egy iratot („Sennyey-féle punctátiók”), amelyek nagyon hasonlítottak az Apponyiék által később előterjesztett programhoz. Ezt ő annak idején visszaadta Apponyinak azzal, hogy Forgáchcsal is közöljék. Szent-Ivány feljegyzése, 1863. febr. 16. Uo.

¹⁶ Az 1861. évi országgyűlés feloszlását követően valóban kiegyenlítési tervek özöne zúdult az olvasóközönségre. Vö. *Deák Ágnes*: „Kiegyenlítési programm-kovácsaink”, 1861–1865. Századok 139. (2005) 695–732.; Forgách levelei Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. aug. 7., szept. 7., szept. 22. MNL OL P 1873-12.t. No. 107–109.; Ferenc József 1861. febr. 26-án bocsájtotta ki a birodalom alkotmányossága alapdokumentumának tekintett, Ausztriában „februári alkotmány”-ként, Magyarországon viszont csak „februári pátens”-ként emlegetett iratot. A 3. Deutscher Juristentag rendezvényét 1862. aug. 25–28. között Bécsben tartották.

¹⁷ Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. okt. 20. MNL OL P 1873-12.t. No. 111.

elképzelhetőnek módosítást, illetve mintha nem ragaszkodott volna ahhoz, hogy az alkotmánymódosításra kizárólag csak a magyar országgyűlés képviselőinek a birodalmi tanácsban való megjelenésével és az ott lefolytatott vita nyomán legalább 2/3-os többséggel elfogadott javaslat útján kerülhessen sor (ahogy azt a februári pátens előírta), hanem felvetette a két országgyűlés delegáltjai tanácskozásának lehetőségét.¹⁸

Mindemellett nem Forgách volt az egyetlen, aki effajta értekezlet szükségességéről beszélt az uralkodónak. Scitovszky János esztergomi érsek egy november végi uralkodói audiencián „a nemzet kívánatainak tárgyaltatását esdekélve ajánl”-ta Ferenc Józsefnek, mire az uralkodó kijelentette, ő is óhajtja a provizórium megszüntetését, de biztosítékot szeretne, hogy a következő országgyűlésen „többsége leend”, s egyébként is mivel a nála járt politikusok mind más-más programot vallanak, egyelőre nincs mit tenni. „Ezt hallván – írta Scitovszky egy magánlevélben – bátor voltam ajánlani, hogy 3-4 férfit (titokképpen) bízom meg, kik írásban adjanak véleményt [!] a kiegyezkedésnek módjáról és s [!] nevezet szerint azon fokokról, melyek az országgyűlésnek tartasához [!] biztosan vezetnének. Volt szó a megbízandó személyekről – említették a közügyek, s a t...”¹⁹

December elején a Pest és Bécs között ingázó Török János már a következő bennfentes értesülést osztotta meg Szent-Ivánnal: „a Prímás felmenetele váratlanul lendített a dolgokon. Nem tudom, vett-e ez iránt M[é]l[tósá]god tudósítást b[áró]. S[ennyey]. Ő exc[ellentia]ja részéről, de én sub rosa állíthatom, hogy Urunk a magyar kérdésben egy szűkebb, tán 5 főből álló tanácskozmányt programkészítéssel akar megbízni. A nevek közt Urunk körében M[é]l[tósá]god is említve lőn. Ha M[é]l[tósá]god mielőbb feljöne, e tanácskozmányból ki nem maradhatna, s csakis akkor várnék attól egészséges programot, mert különben attól tartok, hogy a többi nem lesz képes gr[óf]. A[pponyi]. saját = vagyis inkább nem *saját*-szerű, hanem *Deák*=szerű felfogásának s instigációinak ellenállani – habár úgy hiszem, M[ailáth]. Gy[örgy]. és b[áró]. S[ennyey]. csak fegyelemből mennek vele, gr[óf]. F[orgách]. pedig állásának támogatása végett kénytelennek hiszi *tán* magát, hogy meggyőződését áldozatul hozni”.²⁰ [Kiemelés az eredetiben.]

Ezután hívták Apponyit Bécsbe, aminek igyekezett a gróf publicitást biztosítani azzal, hogy kifejezetten kérte, hogy a *Pesti Napló* kötelezze el magát az ő 48-as programjának a támogatására. (Végül a Deák által fogalmazott, már

¹⁸ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1863. febr. 13. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abtheilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Band 5. Bearbeitet von Stefan Malfèr, mit einem Vorwort von Helmut Rumpler. Wien 1989. (a továbbiakban: Ministerratsprotokolle V/5.) 256.

¹⁹ Scitovszky levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1863. jan. 2. MNL OL P 1873-12.t. No. 122.

²⁰ Török levele Szent-Iványhoz. Pest, 1862. dec. 2. MNL OL P 1873-12.t. No. 132.

idézett rövid szöveggel nem volt teljesen elégedett.)²¹ Török János szerint az uralkodó december közepe előtt fogadta Apponyit, de csak egyes ministeriumok megadását jelentette ki lehetségesnek – ez egybecseng Ferenc József 1863. tavaszi, már idézett kijelentésével –, s Kemény Zsigmondtól úgy tudta, az uralkodó mindenekelőtt Deák véleményét akarta ismerni. Schmerling állítólag támogatta a magyar tábor megosztása céljából a miniszteri javaslatot, s két bizalmi embere járt ekkoriban Deáknál, egy „bizonyos Falke és Ordódy”, folytatja Török, mindkettő „több ízben hosszasan conferált Deákkal s a ’48-as párt különböző árnyalataival”, azonban megakadt az egyeztetés, mivel Deák „a 8 ministerből egyet sem enged”. Erre Schmerling újra megmerevítette álláspontját a februári pátentst illetően. Török szerint ilyen körülmények között már látni, hogy a bécsi „kis konferencia” nagy eredménnyel nem jár majd. Mindenesetre az éppen reumatikus fájdalomokkal küszködő Szent-Ivánt igyekezett Bécsbe menetelre ösztönözni, mondván, ahogy hallja, az uralkodó kifejezetten óhajtja, hogy „a conferentiában a separatum votumok is felvétessenek”, azaz nemcsak a többségi álláspontot kívánja megismerni, hanem minden különvéleményt is. Ehhez hozzátette: „A különböző nyomások és hatások közt gr[óf]. F[orgách]., mint bizton hallom, még (szerencsére egyrészt) határozatlan, tehát az általános ostrom által még el nem ragadtatott.”²² Figyelmeztető jel lehetett az is, hogy Ferenc József a birodalmi tanács első ülészakájának zárásakor december közepén úgy nyilatkozott, hogy elhatározott az alaptörvény és az alkotmány megkezdett munkájának befejezésére.²³

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Scitovszky felvetése nyomán az uralkodó mozgósította Forgáchot, aki pedig tervezte, hogy az amúgy is tartósan Bécsben tartózkodó Szécsen és Andrássy mellett Szent-Ivánt és Apponyit is Bécsbe hívja. 1863. március elején a helytartótanács élén álló Pálffy Móric gróf helytartónak írt levelében Forgách úgy fogalmazott, hogy „több tekintélyes magyar férfiak, részint Ő cs. és apos. kir. beléegyezésével, általa felhíva, részint ilyes felhívás nélkül, tanácskoztak [...]”²⁴ Apponyi és elvtársai nyilvánvalóan az első

²¹ Csengery Antal levele bátyjának. Pest, 1862. dec. 31. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései i. m. 488.; Török levele Szent-Iványhoz. Pest, 1862. dec. 13. MNL OL P 1873-12.t. No. 133.

²² Török levele Szent-Iványhoz. Pest, 1862. dec. 13. MNL OL P 1873-12.t. No. 133.; Falke János (Johann Falke von Lilienstein) a megelőző évtized második felében helytartósági titkárként a magyarországi hivatalos lapok szerkesztője volt, majd az államminisztériumban Schmerling beosztottja. I. E. von Ordódy pedig szerepel Schmerlingnek az 1862. november – 1863. október között a minisztériumi titkos pénzalapból folyósított összegekről készített elszámolásában. *Deák Ágnes: Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.* Bp. 2018. 188. Hogy ők ketten valóban Pesten jártak Schmerling bizalmas megbízottjaiként, nem zárható ki, azt azonban nem tudjuk, tényleg ez volt-e megbízatásuk lényege.

²³ Az uralkodó beszédét közli: Wiener Zeitung, 1862. december 19.

²⁴ Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz. Bécs, 1863. márc. 9. MNL OL D 185 Abszolutizmus kori levéltár, M. királyi udvari kancellária, elnöki iratok 1863:245.

kategóriába tartoztak. Azt azonban nem tudjuk, hogy rajtuk kívül még számolt-e valakivel az uralkodó, vagy Apponyi kérésére – hogy a programot négyen készíthessék – egyelőre megelégedett az ő behívásukkal, s lemondott a tágabb, több véleményt felsorakoztató konferencia tervéről. Arra azonban van bizonyítékunk, hogy Pálffy Törökhöz hasonlóan szintén szükségesnek látta mások bekapcsolását is a konzultációba, december közepén ugyanis ő is Bécsbe invitálta Szent-Ivánt: „Ha valami combinatióba [!] szerepelni nem is akarod, azt tudod, hogy az enyimből mindig egyike a fő tényezőnek voltál, és megbocsáthatlan bűnt követsz el, ha tovább is Málcán eltemetve maradni szándékos lenne.”²⁵ Hogy végül decemberben Forgách kikkel folytatott tanácskozásokat, nem tudjuk, de ez az időszak inkább csak előkészületi, puhatolózó periódusnak tűnik. A hónap közepén Forgách ugyanis arról tudósítja Szent-Ivánt, hogy „értekezései” eddig „semmi bizonyos célhoz nem vezettek”, „Sennyey a telet itt tölti. Apponyi gyöngélgedő állapotban nejét látogatja, az ünnepeket itt töltendő. A vulgus minden összejevetelben a kiegyenlítésnek tárgyalását [!] keresi: ez ugyan nem így van, de találkozásunk mégis némileg politikai aréna.”²⁶ Ez talán arra utal, hogy miközben Apponyi igyekezett heves attackkal gyengíteni a kancellár ellenállását, Forgách a maga megerősítésére szeretett volna többeket mozgósítani, s addig inkább halogatta az ügyek komolyabb tárgyalását. Mindezt azonban nem tudjuk pontosan rekonstruálni.

Stefan Malfèr is említette már, hogy Forgách egy, a megbeszélések alapját képező kérdéssort terjesztett a tervezett konferencia résztvevői elé. Ennek összeállításáról pontos információkat Szent-Ivány iratai sem tartalmaznak, mindenesetre a történet valamennyi résztvevője az uralkodó kérdéseiről beszélt, az azonban természetesen nem zárható ki, hogy valójában Forgách vagy Esterházy által összeállított kérdéssorról volt szó, amelyet az uralkodó csak jóváhagyott. Szerencsére a kérdéssor szövege fennmaradt Szent-Ivány dokumentumai között.²⁷ Eszerint a feladat az volt, hogy programot dolgozzanak ki a magyar államjogi kérdés végleges megoldására, ha pedig az azonnali megoldás nem lehetséges, tegyenek javaslatot az átmeneti rendezés alapelveire. A konkrét lépéseket tekintve arra kellett választ adniuk: vajon szükség van-e a provizorikus igazgatás megszüntetésére vagy módosítására. Ha igen: szükséges-e tekintettel lenni bármilyen formában a '48-as törvényekre, s elegendő-e azok formai legitimitásának általános elismerése, vagy elkerülhetetlen egyes rendelkezések érvényének elismerése. Ez utóbbi esetben pedig melyeket, milyen kiterjedésben és formában kellene megerősíteni.

²⁵ Pálffy levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. dec. 22. MNL OL P 1873-12.t. No. 119.

²⁶ Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. dec. 13. MNL OL P 1873-12. t. No. 112.

²⁷ Die bei der Berathung festzuhaltenden Gesichtspunkte címmel feljegyzés, MNL OL P 1873-12.t.–1.

Választ várt az uralkodó arra is, hogy mindezt össze kell-e kötni az országgyűlés összehívásával, s ha igen: arra mikor kerüljön sor, s ajánlatos-e az 1848-as választójogi szabályok alkalmazása. A szöveg kijelölte a végleges rendezési javaslat tartalmi korlátait is: az uralkodó olyan javaslatot várt, melynek határait „a Monarchia nagyhatalmi állásának szükségletei és minden nemzetközi, katonai és általános pénzügyi ügyekben a Monarchia egysége” jelöli ki, továbbá figyelembe veszi a Monarchia többi részeinek államjogi helyzetét, valamint a korona jogait nem teszi illuzórikussá. Ez volt tehát a feladat, amely a tanácskozássra összegyűlt magyar politikusokra várt.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Szent-Ivány feljegyzései szerint valójában január végétől kezdve nem volt semmiféle mágnás konferencia, illetve több konferencia volt. Kecskeméthy Aurél naplójában némileg félreérthetően fogalmazott: „Megint sűrű conferentiák Bécsben, Apponyi, Majláth, Sennyey (tagadja ugyan az ő részvétét) egyrésztől, másrésztől bivaly Barkóczy, Szentiványi Vincze, Zsedényi, számár Andrássy György – a 47-esek! Nem Schmerlingen, hanem e szamarakon dől dugába. Nem is lehet eredmény. »De tán legalább érleltetett a dolog?« kérdém S.-tól. »Ellenkezőleg, rontatott.« E szerint kilátás van beláthatlan provisoriumra” – jegyezte fel a nyilvánvalóan Sennyeytől származó információit február közepén.²⁸ A Kónyi által közöltek mellett ez a bejegyzés volt eddig a történészek legfőbb forrása e „mágnáskonferenciára” vonatkozóan, s e szövegrészlet úgy is érthető, hogy az említett személyek egymással több alkalommal is összejöttek közös tanácskozássra. Szent-Ivány feljegyzései azonban egészen más képet tárnak elénk: Apponyi, Mailáth, Sennyey és Ürményi január elejétől Bécsben tartózkodtak, s négyesben dolgoztak programjukon – időnként konzultálva Forgáchcsal. Forgách január 14-én hívta újra Bécsbe Szent-Iványt (néhány barátainkkal „a magyar ügyek fejlődéséről beszélve tanácskozva összeültünk, nagyon kíváncsatos lenne, ha te is mélyen beható okoskodásaid által törekvéseinket elősegítenéd”). Esterházy azonban később azt közölte Szent-Ivánnal, hogy valójában az uralkodó rendelte el Bécsbe hívását. (Arra nem tért ki, hogy ebben esetleg Esterháznak magának volt-e szerepe, mindenesetre Szent-Ivány iratából világos, hogy Esterházy Forgách nyomás alá helyezésére s az Apponyi-féle csoporttól való eltávolítására törekedett Szent-Iványra támaszkodva. A kortársak is arról írtak, hogy Szent-Ivány Esterházy különös kedvence, nem zárhatjuk ki tehát, hogy a színpalak mögött Esterházy mozgatta a szálakat.) Az uralkodó mindenesetre első

²⁸ Kecskeméthy naplójegyzete, 1863. febr.14. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 150.

találkozásukkor megerősítette, hogy szükségesnek látta Szent-Iványt személyesen meghallgatni.²⁹

Szent-Ivány Zemplén megyei lakhelyéről (Málca) Pest-Buda érintésével január 26-án érkezett meg a birodalmi fővárosba. Pest-Budán, illetve az útba ejtett Esztergomban azt tapasztalta, hogy Pálffy helytartó nem volt beavatva a tárgyalásokba, ahogy Scitovszky János esztergomi érsek vagy Lonovics József sem. Pesten tartózkodott viszont Sennyey, aki nem árult el sokat, de úgy nyilatkozott, az egész ügy már lefutott, s ő maga nem ért egyet három elvbarátjával, ezért távozott Bécsből. (Láttuk, Kecskeméthy Aurél szerint mások előtt kategorikusan tagadta, hogy részt vett volna a bécsi megbeszéléseken.)³⁰ Amikor 26-án Szent-Ivány először találkozott Forgáchcsal, a kancellár kifejtette, hogy az Apponyiék javasolta „ministeriális irány” ellensúlyozására kell a „municipalisták”-nak külön tanácskozniuk, s hogy rajta kívül Andrassy Györggyel, Barkóczy Jánossal, Szécsen Antallal és Zsedényi Eduárdval számol (ők ekkoriban egyébként is Bécsben tartózkodtak). Végül átadta a kérdéssort Szent-Iványnak azzal, hogy Apponyiék is ugyanezt kapták meg. Szent-Ivány nem helyeselte a külön tanácskozás eszméjét, főként amikor észlelte, hogy Apponyiék semmit sem tudtak az ő Bécsbe hívásáról. Ezek után kategorikusan visszautasította a részvételt, mivel barátai háta mögött nem kívánt semmit sem tenni. Forgách ekkor igyekezett Szent-Iványt Apponyiék utolsó, január 30-ei összefövetelére meghívni, amit Szent-Ivány szintén visszautasított, de a következő napokban Apponyival, illetve Ürményivel külön-külön mégis találkozott. (Mailáth időközben már szintén elhagyta Bécset.) Közben január 29-én egy nagy udvari bálban Ferenc József külön üdvözölte Szent-Iványt, s ahogy említettük, kijelentette: ő kívánta hallani Szent-Ivány javaslatait.

Esterházy január 31-én közölte Szent-Ivánnyal, hogy az uralkodó már ismeri Apponyiék terveit (nyilvánvalóan Forgách referált neki, hiszen emlékiratuk beadására még sor sem került – Esterházy pedig láthatólag elzárkózott attól, hogy közvetlenül tárgyaljon Apponyiékkel, programjuk tartalmáról ő is Forgách közléseiből értesült), s eltökélt abban, hogy azokat el fogja utasítani. Február 2-án Forgách felszólította Szent-Iványt, hogy az ő elvbarátaival konzultálva egy újabb programot állítson össze, amit az szintén visszautasított, ahhoz azonban hozzájárult, hogy körülbelül háromórányi megbeszélésük alatt Forgách jegyzeteket készíthessen az általa mondottakról. Időközben megérkezett Bécsbe Scitovszky, akit még Esztergomban – láthatólag Forgáchék előzetes felhatalmazása nélkül – Szent-Ivány mozgósított, hogy tekintettel a fontos időkre személyes jelenlétével

²⁹ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. jan. 14., jan. 28–29. MNL OL P 1873-12. t.-1.; Kecskeméthy naplójegyzete, 1863. márc. 14. Kecskeméthy Aurél naplója 254.; Forgách levele Szent-Iványhoz, Bécs, 1863. jan. 14. MNL OL P 1873-12.t. No. 113.

³⁰ Kecskeméthy naplójegyzete. 1863. febr. 14. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 150.

igyekezzon befolyást gyakorolni. Bécsben is Szent-Ivány volt az, aki a primást beavatta az eseményekbe, s kérte, hogy az uralkodói audienciáján az ő '47-es programját támogassa, amire a főpap készségesen vállalkozott. Mindenekelőtt azt kérte tőle Szent-Ivány, hogy vesse fel az uralkodónak azt a javaslatot, amelyet ő röpirataiban fejtegetett: az államjogi megállapodás előkészítésére az 1741. évi 11. tc. értelmében az uralkodó hívjon össze tekintélyes hazafiakból egy értekezletet. Scitovszky és Szent-Ivány megbeszéléseibe bekapcsolódott Esterházy is.³¹ Február 5-én az uralkodó Szent-Iványt is audienciára szólította, s felkérte, hogy Magyarország birodalomhoz fűződő közjogi viszonyairól készítsen számára egy memorandumot, azaz utasította őt a Forgách által korábban hiába kért program összeállítására.

Február 7-én Apponyi hivatalosan benyújtotta Forgáchnak programjukat, aki február 12-én értesítette Szent-Iványt, hogy Apponyiék irata az uralkodó íróasztalára került (miközben az uralkodó utasítására szigorú titoktartásra kötelezte Apponyit az egész ügyet illetően³²), közben pedig egyre sürgette Szent-Iványtól a memorandum befejezését. Február 11-én kamarai bálra került sor, ahol a császárné a bál végén szokatlan módon egyenesen megszólította Szent-Iványt, s feltűnést keltve egy negyedórát társalgott vele. Forgách és Esterházy mindeközben részletesen tájékoztatta Szent-Iványt a minisztertanácsban lefolyt fontos politikai vitákról, mindenekelőtt a február 13-ai ülésről az erdélyi vasút tárgyában Bécsben járó, már említett delegációnak adandó királyi válaszról. Ez Schmerlingnek és Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellárnak alkalmat nyújtott a februári pátenis irányvonalának megerősítésére és az ahhoz való ragaszkodás szükségességének hangsúlyozására.³³ Másnap, február 14-én Rainer főherceg miniszterelnök magához hívatta Forgáchot, s felszólította, hogy mielőbb nyújtson be ő politikai programot – ami Forgáchot és Esterházyt váratlanul érte, egyértelműen kedvezőtlen jelnek vélték, esetleges lemondásukat fontolgatták, s még inkább sürgették Szent-Iványt munkálata befejezésére.

³¹ Scitovszkyval való közelebbi kapcsolata minden bizonnyal hosszú évekre nyúlt vissza. 1850 januárjában például a Scitovszky esztergomi érseki beiktató ünnepsége alkalmával rendezett lakomán kerületi főbiztosi minőségében Szent-Ivány köszöntötte őt. *Berzeviczy Albert: Az absolutizmus kora Magyarországon* I. Bp. 1922. 159.; Scitovszky közreműködése 1863 elején nem maradt titokban. Vö. „Szentiványi Vincze meg a 47-iki rendszerrel áll elő. A vén primást is felültették.” Csengery levele bátyjához. Pest, 1863. febr. 9. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései i. m. 490.

³² Kónyi információja, miszerint 1862. december végén Deákhoz került a memorandum, nem lehet pontos, hiszen annak végleges szövege Szent-Ivány feljegyzése szerint 1863. január 30-án készült csak el. Legfeljebb egy előzetes változatot ismerhetett Deák, vagy január végét követően a titoktartási fogadalom megsértésével juthatott el hozzá a szöveg.

³³ Schmerlingék azt javasolták: az uralkodó egyszerűen szólítsa fel az erdélyi magyarokat, hogy képviselők minél előbb jelenjenek meg a Reichsratban, ahol majd elősegíthetik a vasútépítés ügyét. A minisztertanács jegyzőkönyve, 1863. febr. 13. Ministerratsprotokolle V/5. 251–257.

Február 15-én Forgách útján Szent-Ivány benyújtotta memorandumát, majd felolvasta Esterháznak és Forgáchnak az abban foglaltakat. (Ezt megelőzően gondosan kerülte, hogy a készülő szöveg tartalmáról informálja őket.) Az éppen Bécsben tartózkodó Pálffy helytartó előtt is ismertették a politikai helyzetet, de Szent-Ivány memorandumának tartalmát nem! Ez alkalommal Esterházy mind Pálffyt, mind Forgáchot (az utóbbit külön nyomatékkal) felszólította a Szent-Ivány-féle irányvonal támogatására, amire azok ígéretet is tettek. Forgách megkísérelte rávenni Szent-Iványt, hogy ő fogalmazza meg a miniszterek elé tárandó programot, de az visszautasította, mondván: „mivel ő [Forgách] viszi keresztül, tegye fel” ő. Esterházy közvetítésként javasolta, hogy hármásban további konzultációkat folytassanak, és Szent-Ivány beleegyezett, ha Forgách összeállítja a programot, azt véleményezni fogja.³⁴

Esterházy láthatólag hármuk tárgyalásai közben is tájékoztatta az uralkodót az előkészületekről, mivel egy alkalommal az uralkodó kívánságait közvetítette. Február 22-én vitatták meg hárman először a Forgách által Szent-Ivány memorandumában foglalt alapelvek alapján összeállított „kormányprogramot”. Esterházy kérésére Szent-Ivány vállalta a pontos szövegezést és a szerkezetet illető átalakítást, aminek nyomán a program első változatában február 24-én megállapodtak. Ezután rendelte el az uralkodó, hogy Apponyi, az időközben újra Bécsbe érkezett Mailáth és Sennyey, valamint Ürményi tárgyaljon Szent-Ivánnyal – állapítsák meg azokat a pontokat, amelyekben egyet tudnak érteni. Erre a tanácskozásra február 26-án került sor, az ott elhangzottakról pedig a többiek felhatalmazásával Szent-Ivány és Mailáth tett jelentést az uralkodónak Forgách közvetítésével. Egyetértettek abban, hogy helyre kell állítani Magyarország integritását (beleértve Erdélyt), szükség van „országos autonómia”-ra, azaz „törvényes kormányzási dualizmus”-ra, s hogy az országgyűlés útján előre meghatározandó közös ügyeket a két országgyűlés által választott testületnek kell tárgyalnia (hívják azt akár szenátusnak, akár delegációnak). Ellenben arról, hogy Magyarország belső kormányzati formája miniszteriális vagy az 1848 tavasza előtti mintára „dicasteriális” legyen vagy sem, nem tudtak megállapodni, de vállalták, hogy egymás ellen nem folytatnak agitációt. A tanácskozáson csupán általános elvekről tárgyaltak, a kormányprogram-tervezet egyáltalán nem került még csak említésre sem.

Február 28-án véglegesítette Forgách, Esterházy és Szent-Ivány a kormányprogram szövegét, amelyet március 1-jén Forgách bemutatott az uralkodónak.

³⁴ A közvélemény is tudomást szerzett a bécsi háttéreseményekről. A liberális táborhoz tartozó Podmaniczky Frigyes báró naplójában február 20-án feljegyezte: Apponyi pártja Bécsben megbukott, sokallták, amit ő követel. Most Szent-Ivány Vince felé fordultak, „mintha bizony ő majd tudna valamire menni”. *B. Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1888. 144.*

Március 2-án a császár maga hívta audienciára Apponyit, s közölte vele elutasító határozatát, valamint felszólította arra is: hagyja el Bécset, országbírói teendőit végezze Pest-Budán. Március 4-én viszont közölte Forgáchcsal, hogy a kormányprogramot kívánságuknak megfelelően először majd egy kisebb, négyes miniszteri konferencia fogja megvitatni: Rechberg, Schmerling, Esterházy és Forgách részvételével, Rainer főherceg elnökletével. (Szent-Ivány mindjárt hozzátette feljegyzésében: nem hiszi, hogy Nádasdyt majd mellőzni lehetne).³⁵ Még ugyanezen a napon Esterházy közölte Szent-Ivánnyal az uralkodó módosítási kéréseit. Ennek nyomán március 6-án ők hárman megtették a szövegben az uralkodó által kért módosításokat. Ferenc József közben március 7-ére audienciára szólította Szent-Iványt. Esterházy szerint Forgách nem tudott megfelelően érvelni a program mellett, az uralkodó ezért szerette volna ismerni Szent-Ivány véleményét még a minisztertanácsi vita előtt. Az audiencián az uralkodó köszönetet mondott Szent-Iványnak „fáradtságos és jeles munkája”-ért, s a kormányprogramon általa kért módosításokról is kikérte véleményét. Március 8-án Esterházy, Forgách és Szent-Ivány még egyszer átfésülték a kormányprogram szövegét, amelyet március 9-én kellett hivatalosan beadniuk az uralkodónak. Közben arról tárgyaltak, mi lesz a teendő a győzelem vagy a vereség esetén, bár láthatólag inkább az utóbbira számítottak. Győzelem esetén az előleges értekezletre egybehívandók listájának elkészítésére szólította fel Esterházy Szent-Iványt (nem tudjuk, ez elkészült-e, Szent-Ivány fennmaradt iratai között mindenesetre nem található, ugyanakkor elkészítette *Egy kegyelmes királyi kézirat javaslata* címmel az értekezletre behívó királyi levél szövegét). Vereség esetén Szent-Ivány mindkettejüknek lemondást tanácsolt, amivel Esterházy és Forgách is egyetértett (hogy azután majd mégis maradjanak). Március 9-én Szent-Ivány elhagyta Bécset, a minisztertanácsi kemény vitákat már kettejüknek kellett megvívni.³⁶ Ezen a napon kelt Forgách azon irata, melyben „tájékoztás és bizalmas tudomás végett” értesítette Pálffy Apponyiék tervezetének elutasításáról.³⁷

Szent-Ivány feljegyzéseiben a hármójuk naponkénti megbeszélései, illetve az uralkodó által elrendelt egyszeri, már említett összejövetel mellett alig-alig tűnnek fel más személyiségek. Sőt, a kormányprogramot illetően február 24-én kifejezetten ígéretet tettek ők hárman egymásnak, hogy a másik kettő

³⁵ Igaza is lett, valóban kiskonferencia tárgyalt először a javaslatról március 11-én Rainer főherceg elnökletével, de Schmerling, Forgách és Esterházy mellett nem Rechberg, hanem Nádasdy részvételével, ami a birodalmi centralizáció híveinek számbeli többségét jelentette. *Malfer, S.*: Der gescheiterte Ausgleichsversuch von 1863 i. m. 415.

³⁶ „Egy kegyelmes királyi kézirat javaslata”. MNL OL P 1873-12.t.-1.

³⁷ Forgách levélfogalmazványa Pálffyhoz. Bécs, 1863. márc. 9. MNL OL D 185 1863:245.

beleegyezése nélkül annak tartalmát másokkal nem közlik. Kik bukannya fel alkalmanként mégis Szent-Ivány összefoglalóiban? Február 19-én feljegyzi Szent-Ivány, hogy Barkóczy és Szécsen is „magokénak tevék politikai javaslatimat, s feltétlen támogatást ígértek fenn és alant”; február 26-án Mailáthnak (aki a közös konferenciázás után külön felkereste), illetve két nappal később Sennyeynek is felolvasta saját memorandumát, március 2-án Haynald Lajos erdélyi katolikus püspökkel szolt ismét csak annak alapelveiről, március 3-án pedig közölte a szöveget Andrassy Györggyel. Feljegyzéseinek tanúbizonysága szerint azonban együttesen egyáltalán nem tárgyaltak, s előttük is csak saját memorandumát fedte fel. Elképzelhető persze (de csak február 24 előtt), hogy miután Szent-Ivány elhatárolódott a formális tárgyalásoktól január végén, Forgách és Esterházy vele mindig külön találkozott, míg a többiekkel azal párhuzamosan (bár feltehetőleg beszámoltak volna neki az eredményekről, ha ez így lett volna). Annyi azonban egyértelműen kijelenthető, hogy a kormányprogramnak az összeállítása már kizárólag Esterházy, Forgách és Szent-Ivány vállain nyugodott. Bár március elejéig Apponyi is Bécsben tartózkodott, Szent-Ivány csak március 7-én árult el neki programjából egy elemet, miszerint ő az uralkodónak a közös ügyek meghatározására az ausztriai és a magyar parlament egyenlő számú küldöttből álló ad hoc delegációját javasolta, s hogy a kialakított megállapodást a két parlament vitassa meg, majd az uralkodó szentesítse. (Mint látni fogjuk, memorandum a tekintetben korántsem volt egyértelmű. Beszél arról, hogy a két parlamentnek [a bécsi Reichsratnak a tartománygyűlések nyilatkozata után] kell véleményt nyilvánítania, de a rendezést mintha uralkodói pátenssel is elintézettnék venné. Természetesen a szóbeli audiencián nyilatkozhatott részletesebben erről.) Feljegyzése szerint azonban minden másról ezúttal is hallgatott. Feltűnő, hogy Zsedényi nevét egyáltalán nem is említi Szent-Ivány, s láttuk, Scitovszky Bécsbe hívása is az ő magánakciója volt, az uralkodónak benyújtott memorandumát vele csak vizsautazása után közölte Esztergomban, március 9-én. Szembeötlő az is, hogy Pálffy helytartó számára még csak statiszta szerepet sem osztottak. Pálffy február közepi bécsi útja alkalmával Esterházy inkább kerülte a Pálffyval való találkozást (február 14-én például „nem óhajtott vele még találkozni”), s amikor elkerülhetetlen volt, akkor is csak általánosságban tájékoztatták a bécsi politikai klímáról, a konkrét információkat gondosan elhallgatva előle. Esterházy még Rechberget informálta valamennyire: február közepén egy bál forgatagában félrevonta egy ablakzugba, jelezve neki, hogy az erdélyi küldöttségnek adott válasz nyomán esetleg lemondására kerülhet sor. Erre Rechberg állítólag kijelentette, hogy akkor ő is távozik a kormányból. Később – az uralkodón kívül – ő volt az egyetlen, akivel tudatták az összeállított kormányprogramban

foglaltakat, amit Rechberg egy elem, a magyar országgyűlés számára fenntartani kívánt újoncmegajánlási jog kivételével támogatott.³⁸

Kulcsszereplők és motivációik

Az Apponyi-terv uralkodói visszautasítását követően papírra vetett kiegyenlítési javaslat születésének tehát csupán négy kulcsszereplője volt: Szent-Ivány, Esterházy, Forgách és Ferenc József.

Szent-Ivány 1862 tavaszán, első röpirata írásakor még láthatólag Apponyi Györgyöt tekintette a jövő hivatott konzervatív vezetőjének. Munkáját egy Apponyihoz címzett nyílt levéllel nyitotta, Széchenyi tekintélyére hivatkozva, Deák Ferenc felé tett könnyen megfeythető oldalvágással („nincs mit várni”) kezdeményezésre szólította fel az országbíró: „Lépjén hát eleinkbe Nagyméltóságod; hozza elő az *avas obscuritások* romkamrájából a valódi *magyar* zászlót, melyet szét-szaggatni a 48-sok sem merészkedtek; – de fájdalom, *eltakarták eredetiségét*, a reá aggatott mindenféle színű, vegyületű, *idegenszerű czifraságokkal* el annyira, hogy azt a hü nemzet megismerni sem tudván többé, 48-asnak keresztelé.”³⁹ [Kiemelés az eredetiben.] Szent-Ivány számára az 1848. áprilisi törvények csak „a terrorisált s felülről elhagyatott országgyűlés [által] elfogadott, s a megrémült király [által] szentesített” illegitim törvényeknek számítottak, azokkal szemben az 1790. évi 10., 17. és 18. tc.-eket minősítette egyedüli elfogadható kiindulópontnak.⁴⁰ Erre nyilvánvalóan Apponyi felhatalmazásával a *Pesti Napló* közzétette, hogy „biztos és hiteles adatok” nyomán tudatják, hogy a munka Apponyi beleegyezése, sőt tudta nélkül készült. Azaz Apponyi elhatárolta magát a röpirattól, így Szent-Ivány, kilétét még mindig nem fedve fel, kénytelen volt nyilatkozatban kinyilvánítani, hogy kizárólag saját véleményét s nem valamiféle pártprogramot foglalt írásba.⁴¹

Az 1790. évi 10. tc. megerősítette az 1723-as *pragmatica sanctio* rendelkezését a birodalom országainak és tartományainak elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklásáról, miközben hozzátette: Magyarország saját alkotmánnyal rendelkezik, s kizárólag saját törvényei szerint kormányzandó. A 17. tc. az 1741. évi 11. tc. hatályát erősítette meg, amelyben Mária Terézia kötelezte magát arra, hogy Magyarország ügyeit mind az országon belül, mind azon kívül kizárólag

³⁸ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. febr. 16., márc. 8. MNL OL P 1873-12.t.-1.: „ő az újoncozási jogot sem a bécsi, sem a pesti országgyűlésre bízni nem hajlandó – mert jelenleg mások a diplomácia követelményei, mint a megelőző időkben. Most készen kell lenni mindig, s a készültséget nem lehet az országgyűlések jóvoltától feltételezni, ha a diplomácia sikert akar”.

³⁹ [Szent-Ivány V.]: A magyar nemzeti politika helyes iránya i. m. IX.

⁴⁰ [Szent-Ivány V.]: A magyar nemzeti politika helyes iránya i. m. 25., 34.

⁴¹ Kemény Zsigmond aláírásával rövid közlemény. Vegyes tudósítások rovat. *Pesti Napló*, 1862. június 4.; Napi újdonságok rovat. *Sürgöny*, 1862. június 11.

magyarok által fogja intéztetni, az országot érintő legfontosabb kérdésekben az esztergomi érsek, a nádor, más magyarországi főurak, illetve a horvát bán tanácsát fogja kikérni. Új elemként ehhez hozzátette a II. Lipót által szentesített cikely, hogy az uralkodó az „államministeriumba”, ahogy a külföldi követségekre, megfelelő képzettséggel és alkalmassággal rendelkező magyarokat is ki fog nevezni. A 18. tc. elrendelte, hogy a magyar kormányiszékek uralkodó által kinevezett hivatalnokai esküt tegyenek a magyar törvények megtartására, az országgyűlés panaszt tehet a szerintük e hivatali esküt megsértők ellen, viszont hivatalnokot panasz esetén csak azután lehet elbocsátani, hogy a vádpontokat vele ismertetik, s alkalmat adnak a maga tisztázására.⁴²

Szent-Ivány röpiratában egységes, de dualista szerkezetű birodalommodellt hirdetett (anélkül, hogy már ekkor a „dualista” vagy a „dualizmus” fogalmat használta volna), és hangsúlyozta, hogy az októberi diplomával tartalmát és „alakját” illetőleg nem tud teljes mértékben egyetérteni. A diplomában meghatározott birodalmi közös ügyek pontosabb meghatározását kívánta – kifejezetten ugyan nem szólt arról, hogy az abban foglaltakat felül kell vizsgálni, de annyit megállapított, hogy azokat a magyar országgyűlésen tüzetesen tárgyalni kell. Az azonban homályban maradt röpiratában, hogy e tárgyalás után mi történt volna. Szent-Ivány azt propagálta, hogy a parlamentarizmus többségi elvében rejlő „veszélyek” elkerülésére az uralkodói abszolút hatalom bizonyos mértékű, de nem korlátok nélküli továbbélésének szükségességét a közös ügyek tárgyalásában tudomásul kell venni. Ennek jegyében a közös ügyek intézésére egy legfeljebb 120 tagból álló birodalmi szenátus felállítását javasolta, egyharmadrészben az uralkodó által kinevezett nagybirtokosokból, kétharmadrészben az ausztriai és a magyar parlament által választott tagokból. A hároméves országgyűlési ciklusra felállt szenátus döntene a közös ügyekben legalább 7/12-ed igenlő szavazattal, de a hatályba lépéshez szükséges az uralkodó szentesítése. Ha az uralkodó konfliktusba kerül a szenátussal, az országgyűléseket új szenátorok küldésére szólíthatja fel, illetve feloszlathatja az országgyűléseket (új választások kiírásának kötelezettsége mellett) – s az általa kinevezett szenátorokat is csak az országgyűlések feloszlata esetén cserélheti le. A birodalom ügyeit az „államminisztérium” intézné, ahova „illő arányban” kellene magyarokat is kinevezni. Nagyon határozottan érvel Szent-Ivány amellest, hogy Magyarországot 1848 előtt sem illette meg külön kormány, s a felelős minisztérium szerinte „a nemzet geniusával” egyébként is ellenkeznek, mivel az utóbbi a kormányzati centralizáció helyett a megyei municipalizmusra helyezi a hangsúlyt. Röpirata is tartalmazta már a javaslatot – Széchenyi István

⁴² Magyar Törvénytár 1740–1835. évi törvénycikkek. Ford. Csiky Kálmán. Kiadta Márkus Dezső. Bp. 1901. 159–165.

1859-ben papírra vetett javaslataira hivatkozva –, hogy egy magyarországi, horvátországi és esetleg – teszi hozzá – Erdélyből meghívandó független hazafiakból álló konferenciára kerüljön sor Esztergomban vagy Pozsonyban az esztergomi prímás elnökletével, amely kidolgozza az országgyűlés elé kerülő közjogi részletes rendezési tervet és egy új koronázási esküszöveget.⁴³ Második röpiratában új részleteket nem tárt fel programjából, csupán az első röpiratra időközben megjelent politikai reflexiókat elemezte és értelmezte.

Az uralkodóhoz 1863. február 15-én beadott memorandum, megbízásának megfelelően, az uralkodói kérdésekre kívánt választ adni. E memorandumban néhány vonatkozásban élesebb kontúrokkal vázolta programját, néhány ponton pedig tovább is fejlesztette azt.⁴⁴ Miközben óvott attól, hogy a bécsi kormányzat elsietett, a magyar alkotmányt sértő lépésekkel (például a szerbek által követelt Szerb Vajdaság újra létrehozásával vagy a felső-magyarországi, leginkább szlovákok és magyarok között folyó protestáns konfliktusokba való kormányzati beavatkozással) lényegesen gyengítse a párbeszédre való készséget a magyar politikai elit soraiban, határozottan érvelt amellett, hogy a közigazgatási provizóriumot fenn kell tartani a jövőbeli országgyűlés ideje alatt is. A rendezés előkészítéseként javasolta az 1741. évi 11. tc.-re hivatkozva az esztergomi érsek elnökletével 12–15 előkelő „hazafi” (köztük a horvát bán) összehívását, immáron azonban Bécsbe, hogy az uralkodó tanácsadó testületeként készítsenek javaslatokat. Véleménye szerint a jövőbeli államjogi megállapodás egyetlen lehetséges alapja a pragmatica sanctio, a beligazgatás terén pedig, jelentette ki – s ebben rejlett szövegének újabb hangsúlybeli sajátossága a röpiratokhoz képest –, a „teljesen egyenjogú dualizmus” („ein vollkommen gleichberechtigter Dualismus”), helyreállítva Erdély, Horvát-Szlavónország és Magyarország politikai-területi egységét, ugyanakkor a két előbbi számára autonóm, saját közigazgatási szervezetet (beleértve külön országgyűléseket) biztosítva. Röpiratához képest határozottabban fejtegette, hogy egy magyar országgyűlés sikerének elengedhetetlen előfeltétele a területi integritás helyreállítása, s az 1848-as uniótörvényt, annak hiányai ellenére, legitimnek kell tekinteni. Igyekezett praktikus politikai szempontokkal is támogatni álláspontját, mondván: Erdély konzervatív politikai elemeinek megjelenése a magyarországi országgyűlésen kifejezetten a kompromisszumkészség irányába terelhetné az országgyűlést.

Részletesen tárgyalta, hogy az uralkodóra vár a két birodalmi fél közötti közvetítés feladata, amely azonban szigorú alkotmányos kormányformák között nem lehetséges. Ezért a miniszteri felelősséget legfeljebb az 1790. évi 18. tc.

⁴³ [Szent-Ivány V.]: A magyar nemzeti politika helyes iránya i. m. 10., 34–37., 50–57., 68–71.

⁴⁴ A német nyelvű memorandumot Bécs, 1863. febr. 15-ei keltezéssel lásd MNL OL P 1873-12.t.-1.

értelmében vélte elfogadhatónak: azaz a miniszterek egyszerre felelősek a parlamentnek és a koronának. Szerinte az 1848-as törvények következetes végigvitele „a teljes elválás”-hoz vezetne, ugyanakkor a februári pátens következetes érvényesítése „az összmonarchia teljes unifikációjá”-hoz, ezért mindkettő elkerülendő.

A közös ügyek meghatározását illetően új elemként kifejti, hogy azokat a két parlament „ad hoc delegációinak” kell megállapítaniuk egyszer s mindenkorra, az uralkodó által kinevezett „rendkívüli biztosok” részvételével (az 1715. évi 8. tc. felhatalmazásával)⁴⁵. Itt azonban nem hangsúlyozza, hogy mindezt azután a két parlament még tárgyalja majd; ráadásul megjegyzi, hogy a közös ügyek „elvben egyébként is ismertek”, s rögzíti, hogy a külügyeket és hadügyeket Ferenc József uralkodói felségjogként továbbra is maga intézheti. Másrészt beszél tartományi pénz- és kereskedelemügyekről – azaz míg az előbbit illetően az októberi diploma vonalát követi, ez utóbbi annak felülvizsgálatát valószínűsíti.

Lényeges elemekkel egészítette ki korábbi programját a közösügyes intézményrendszerre vonatkozóan is. Alapelvként rögzítette: a birodalmi parlament intézménye nem egyeztethető össze a *pragmatica sanctió*-val, nem biztosítja a monarchia csaknem felének érdekei érvényesülését. Azt is felvetette, hogy nem szerencsés a februári pátens a cislajtán birodalomfélre vonatkozóan sem változtathatatlanak tekinteni, és szerinté össze kellene hívni a tartománygyűléseket véleménynyilvánítás céljából, hogy utána állást foglalhasson a bécsi birodalmi tanács. E testület megmaradna a német-szláv országok/tartományok törvényhozó szerveként (de, tette hozzá, a tartományi autonómia körének megőrzésével), ugyanazon jogkört gyakorolná a magyar országgyűlés. A közös ügyek (mindenekelőtt, nevezi meg, a költségvetés, adózás, hitelügyletek) tárgyalását a röpiratában kifejtett módon a két parlament által egyenlő számmal választott birodalmi szenátusra bízna, egyharmadában uralkodó által kinevezett taggal, kétharmadában országgyűlési választottakkal. Részletesebben kifejtette viszont immáron a végrehajtásra vonatkozó javaslatait: A „birodalmi ügyek” vitelére négy „birodalmi miniszter” működne (külügy, hadügy, pénzügy, kereskedelemügy), emellett felállításra kerülne az „államminisztérium”, amelyben négy-négy miniszter képviselné a két birodalmi részt (három tárca nélküli miniszter, illetve a kancellár), ez tárgyalná testületként a végrehajtásra tartozó intézkedéseket a „birodalmi ügyek”-ben. Két szekcióból állna, egy német-szláv és egy magyar szekcióból, melyek az uralkodó

⁴⁵ Az idézett törvények szerint a nemesi bandériumok nem elegendők az ország védelmére, ezért állandó hadsereget kell felállítani, az erre szolgáló adót az országgyűléssel együtt kell az uralkodónak meghatároznia. Váratlan külső támadás esetén viszont felhatalmazza az uralkodót arra, hogy rendkívüli tanácskozást hívjon össze, amely rendkívüli adókievetésről határozhasson, más ügyek kizárásával. Magyar törvénytár 1657–1740. évi törvényzettek. Ford. Tóth Lőrinc. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp. 1900. 441.

tanácsadó testületét képeznék a belpolitikai ügyekben. Így érvényesülhetne az 1790. évi 17. tc., mely szerint a tisztán magyar ügyeket kizárólag magyarországiak közreműködésével készítsék elő, tárgyalják és terjesszék uralkodói döntésre, egyéb ügyekben pedig mindig magyarországiak befolyásával.

Szent-Ivány láthatólag nem akart az Apponyi-féle tervezet sorsának alakulására semmiféle befolyást gyakorolni. Nyilvánvalóan az Apponyiékhoz fűződő személyes barátság az, amely miatt teljes passzivitást tanúsított e tekintetben, és csak az uralkodó kifejezett utasítására aktivizálta magát memorandumának elkészítésével. Számára a közjogi rendezés elengedhetetlen előkészítéseként két dolog volt fontos: egyrészt elfogadtatni az uralkodóval, hogy a primás elnöklete alatt 12-15 fős tanácskozást hívjon össze a kérdés tárgyalására (egyébként Deák Ferenc meghívását is javasolta ide),⁴⁶ másrészt azt igyekezett elfogadtatni Ferenc Józseffel, hogy első lépésként szükség van a minisztertanácson belül a magyar politikusok számának növelésére, ezért Mailáth Györgyöt és Szécsen Antalt tárca nélküli miniszterként hívja be a kormányába.

Szent-Ivány a maga számára láthatólag a háttérből tanácsokat osztó bizalmi szerepét szánta. Következétesen visszautasította Esterházy terveit, aki már február elejétől kezdve Apponyi előbb-utóbb elkerülhetetlen leváltásáról beszélt, s lehetséges utódjaként legszívesebben Szent-Iványt látta volna az országbírói posztton. (Ő azonban az áprilisban e posztot valóban átvevő Andrássy Györgyöt, illetve Melczér István személynököt igyekezett lehetséges jelöltként előtérbe tolni, de leginkább amellet érvelni, hogy Apponyi talán még megmenthető lenne.) Szent-Ivány akár az uralkodó kifejezett kívánságának is ellentmondott, aki március 7-én felszólította, hogy foglalja el végre posztját a Hétszemélyes Táblán, s Pest-Budán személyes jelenlétével igyekezzen a '47-esek kormánytámogató táborát erősíteni. Szent-Ivány arra hivatkozott, hogy míg Apponyi nem változtat a maga irányvonalán, személyes jelenléte inkább csak zavaró lenne. Mint mondta, szeretné ő meghatározni az időpontot, amikor a politikai küzdelmek ringjébe lépve szerinte a legtöbb hasznot hozhatja. Nem volt igazán meggyőző az érvelése, de Ferenc József láthatólag nem vette személyes sértésnek az ellentmondást. Szent-Ivány nem foglalta el pozícióját Apponyi leváltása után sem, viszont akkor már hivatkozhatott arra, hogy rá majd akkor lesz szükség, ha Ferenc József elhatározza magát a Forgáchék által javasolt irányvonal mellett, egyébként pedig bíróként távol kellene magát tartania minden politikai agitációtól. (Végül újabb bécsi útja alkalmával, május 4-én – nem szívesen, de az uralkodó parancsára – késznek nyilvánítja magát a Hétszemélyes Táblára való belépésre.)⁴⁷

⁴⁶ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. febr. 5. MNL OL P 1873-12.t.-1.

⁴⁷ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. máj. 4–5. MNL OL P 1873-12.t.-1.

Naplójegyzetei természetesen kellőképpen hangsúlyozzák saját érdemeit, de az mindenképpen meggyőző, hogy programja képviselésében Szent-Ivány igen következetes és határozott volt. Ugyanakkor elfogadta: annak érdekében, hogy a javasolt programot az uralkodó – akár miniszterei többségének ellenzése dacára is – elfogadja, kompromisszumokra van szükség. Ellenvetéseit azonban nem hallgatta el az uralkodó előtt sem. Egy tekintetben komoly bizonytalanságban hagyja feljegyzései olvasóját: egyáltalán nem indokolja, miért távozott Bécsből március elején, s miért nem várta meg a hármójuk által kidolgozott javaslatok sorsának alakulását, pedig erre mind Esterházy, mind Forgách többször is kérte.

Esterházy Móric gróf szerepét Szent-Ivány feljegyzései szerint nem lehet túlbecsülni ebben a politikai akcióban. Személyére és fontosságára, hogy tudniillik az uralkodót a magyar közjogi elvek iránt engedékeny álláspontra terelte, a kortársak is felfigyeltek. Még az amúgy igen éles nyelvű Kecskeméthy Aurél is elismerően nyilatkozott róla a maga sajátos módján: „Arcza oly jelentékeny szellemes és mély, hogy művészek s tudósok közt is föltűnnék, hát még számár miniszterek közt.”⁴⁸ Szent-Ivány pedig valódi dicshimnusz zeng róla feljegyzéseiben: „Dynasticus érzelmű magyar hazafi mindamellett, mint maga mondá, hogy ő csak fél magyar, mert mindig diplomata volt, sőt még magyar nevelésben sem részesülhetett, de ő úgymond »érzelmeim hazafiasak, mert magyarnak születtem.«” Ugyanakkor nem hallgatja el személyiségének a politikában hátrányt jelentő elemét sem: „Esterháznak egy nagy hibáját abban vélem rejleni, hogy mindent a legtökéletesebben akarna tenni és tétetni; s innen van, hogy e gondolatról gyötörve az elhatározás percében visszariad, s határozatlan lesz.”⁴⁹ Úgy tűnik, mindemellett 1863 tavaszán ő az igazi erős magyar politikus Bécsben, Forgách sokkal formálhatóbb, lágyabb személyiség. Míg Apponyiék Bécsbe hívása egyértelműen Forgáchhoz kötődött, Szent-Ivány – a Forgáchhoz őt fűző baráti szálak ellenére – sokkal inkább Esterházy embere volt. Ahogy arra már utaltunk, elképzelhető, hogy eredetileg Esterházy javasolta az uralkodónak, hogy utasítsa Forgáchot Szent-Ivány Bécsbe invitálására (ahogy az sem kizárt, hogy ő kezdeményezte, hogy az uralkodó bízza meg memorandum kidolgozásával és állítsa kész helyzet elé az egyébként vonakodó Szent-Iványt). Esterházy nemcsak Forgách jelenlétében, hármasban tárgyal Szent-Ivánnal, hanem a kancellár háta mögött is rendszeresen felkeresi őt, uralkodói audienciái előtt pedig mindig. Igen gyakran tesz kritikus megjegyzéseket a kancellárra, aki szerinte határozatlan, nincs hosszabb

⁴⁸ Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 123.; Lásd még például *Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora I. Bp. 1910. 203.

⁴⁹ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. jan. 28. MNL OL P 1873-12.t.-1. Vö. Kecskeméthy Aurél 1862. nyári jellemzésével: „Esterházy szelleműs bölcs, de félénk, Fabius Cunctator.” Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 135–136.

távú politikai terve, ebből származik bizonytalansága és befolyásolhatósága, ráadásul hiú és könnyelmű is. Azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy Forgách az ellenkező véglet felé is gravitálhatna kedvezőtlen személyes hatások eredőjeként, s akár még egy második Nádasdy Ferenc gróf is válhatna belőle, aki erdélyi kancellárként a magyar államjogi különállási igények egyik legkérlelhetetlenebb ellenfele volt a bécsi miniszterek között, Esterházy és Szent-Ivány éles rosszállását kiváltva.⁵⁰ Esterházy határozottan rosszállotta, hogy Forgách némileg elkötelezte magát Apponyiék tervezetének támogatására, s Szent-Iványt kívánta felhasználni Forgách leválasztására az Apponyi-csoportról. A Forgách és Esterházy közötti erőviszonyokat érzékletesen mutatja, hogy – ha Szent-Ivány feljegyzéseinek hihetünk – 1863. február 15-én Esterházy Pálffy Mór és Szent-Ivány előtt is nyíltan bírálta, szinte fedtte Forgáchot. Ugyanakkor Esterházy láthatólag nem törekedett önálló programalkotásra, teljes mértékben elfogadta Szent-Ivány javaslatait, a maga feladatát sokkal inkább a közvetítésben, az uralkodó „puhításában” és Forgách kézben tartásában látta. Miközben Apponyit menthetetlenül bukott politikusnak tekintette, aki szerinte jóhiszeműen hagyta, hogy a pesti liberálisok felhasználják politikai céljaik érdekében, igyekezett Forgách kancellárt megmenteni attól, hogy Apponyiék tervének elutasítása esetleg a belé vetett uralkodói bizalmat is megingassa.⁵¹

Szent-Ivány Forgách kancellárról alkotott képe fő vonalaiban megegyezett Esterházy véleményével. Nehéz tisztán látni abban, Forgách eredetileg miképpen is reagált az Apponyiék által kidolgozott programra. Esterházy január 28-án azt mondta Szent-Iváynak, hogy Forgách annak tudatában hívta Bécsbe Apponyiékát, hogy ők „ministeriális irány”-t fognak képviselni, s az uralkodó is tisztában volt azzal, hogy a javaslatok „némileg Forgách hozzájárulásával keletkeztek”. Ezt Forgách is elismerte, de az uralkodóhoz hasonlóan ő is azt állította, hogy eredetileg csupán arról volt szó, hogy 3-4 „miniszter”-nek nevezett hivatalnok vigye az adminisztrációt Pesten, amit nem ellenzett.⁵² Ennek azonban ellentmond az, hogy leveleiben Forgách 1862 nyarán, őszén maga is világosan úgy nyilatkozott, hogy Apponyi „csakis 48-ias alapon akarja látni a megoldás

⁵⁰ Esterházy véleménye Forgáchról: Szent-Ivány feljegyzései, 1863. jan. 31., febr. 16., febr. 20. MNL OL P 1873-12.t.-1.; Esterházy vélemény Nádasdyról: ő „a túlvilágon is számot fog adni az árulás azon undok bűnéért, mellyel hazája megrontására a legrosszabb elemekkel szövetekezett”. Szent-Ivány feljegyzései, 1863. febr. 24. Uo.

⁵¹ Vö. Szent-Ivány feljegyzésével Esterházy szavairól: „Forgáchot kell megmenteni, ami csak úgy lesz lehetséges, ha Forgách hozzám szegődik, amire ő nagyon hajlandó, mert hiszen hogy ő ezekkel [Apponyiék] ment, az az ő könnyelműségében fekszik. Ha ugyanis szorította Schmerling, hogy már valamit tegyen, Apponyiék eleibe mentek, kínálták magukat, ő pedig e lépés horderejét fel nem fogva, minden intéseim dacára belement.” Szent-Ivány feljegyzése, 1863. jan. 31. MNL OL P 1873-12.t.-1.

⁵² Szent-Ivány feljegyzései, 1863. jan. 28., 30., febr. 2., 15. MNL OL P 1873-12.t.-1.

lehetőségit”.⁵³ Sokkal inkább az volt a helyzet, hogy Forgách – túlbecsülve saját erőit – abban reménykedett, el tudja majd tántorítani Apponyiékát a ’48-as állásponttól. December közepén is így nyilatkozott: „Bár sikerülne nekem e merev 48-ias dalják [?] rögeszmét megingatni. Örökös circulus vitiosus, és sehol sem nyílik út a megoldásra. Gyaníthatod ezen szavaimból, hogy bizonyos tekintetben utolsó levelemtől számítva látszó tért nem nyertem, de mégis széjjel porlanak lassanként a göröngök [!], és egyenesedik az alap, melyen majdan építhetünk. Kovács Lajos »Független« című lapja Ján. 1. megindul, ő ésszel és erővel fog vívni, a közös ügyeket úgy, mint A politika helyes iránya is kimondja, nyílván elismeri és elfogadja, azoknak tárgyalását az Okt[óberi]. Diploma alapján alapítandó testületre kívánná ruházni, a beldolgokban pedig az autonómiát védi. Igaz, hogy az ügyek élén ministert óhajt, de nem 48-ias szellemben, hanem oly állásban, mely a municipalis életnek egy részét fenntarthatóvá teszi. Ha tehát nezetei [!] el is térnek a tiedtől, mégis gondolom, hogy közöttetek a célnak ugyanazonossága elérhetővé teszi a józan megértést és kiegyezést” – fejtegette Szent-Ivánnak.⁵⁴ Sorai világosan jelzik, mi lett volna a neki leginkább tetsző javaslat: „miniszterek”, de nem 48-as értelemben, a végrehajtást végső soron az uralkodó közvetlen irányítása alatt hagyni⁵⁵ – nyilvánvalóan ebben látta a lehetőséget, hogy egy vékony pallón igyekezzen áthidalni az Apponyi-csoport és saját nézetei közötti mély árkot. Pozícióját azután a kortárs jólétesültek saját nézeteik fénytörésében ítélték meg: Török János úgy látta, Apponyiék őt „a ministeri eszmével egészen impraegnálták”, a liberális Csengery viszont arról írt, hogy a kancellár „nem igen szereti Apponyiék tervét”.⁵⁶

Akárhogy is történt, láthatólag kényelmetlen volt Forgáchnak januárban kihátrálni az Apponyiékának tett, általunk pontosan nem ismert elkötelező ígéret mögül. Ha Szent-Ivány Bécsbe hívása nem tőle indult is ki, azt remélte, Szent-Ivány majd erősíti a municipalisták táborát. Eredetileg azt tervezte, hagyja Apponyiékát dolgozni, de a hátuk mögött kidolgoztat egy másik tervet, nem kell neki színt vallani, az uralkodó lesz majd az, aki dönt. Szent-Ivány azonban ezt visszautasította, ekkor arra próbálta rávenni, hogy ő próbálja Apponyiékát eltéríteni, de ez is kudarcot vallott. Ezután láthatólag sodródott az árral – elfogadta az Esterházy által felé dobott mentőövet, és csatlakozott az Esterházy által

⁵³ Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. szept. 22. MNL OL P 1873-12.t. No. 109.

⁵⁴ Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1862. dec. 13. MNL OL P 1873-12.t. No. 112.

⁵⁵ Kovács nem nyilatkozott egyértelműen e tekintetben röpiratában. Miközben kijelentette, hogy a miniszterek szükségessége „egy nép vallásává vált”, a „parlamentarizmus”-t, a miniszteri felelősséget idő előtti intézménynek minősítette. [*Kovács Lajos*]: A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint IV. Pest 1862. 36., 48.

⁵⁶ Török levele Szent-Iványhoz. Pest, 1862. nov. 19. MNL OL P 1873-12.t. No. 129.; Csengery Antal levele bátyjához. Pest, 1862. dec. 31. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései i. m. 488.

erősen támogatott Szent-Iványhoz. Igyekezett volna ráhárítani a programkészítést – végül belátva, hogy nem menekülhet a feladat elől, elkészítette a tervezetet, annak biztos tudatában, hogy azt majd Esterházy és Szent-Ivány véleményezi. Ez valóban meg is történt. Szent-Ivány feljegyzései megerősítik azokat a véleményeket, amelyeket Forgách bizonytalanságáról fogalmaztak meg, illetőleg arról, hogy nincs kiforrott kibontakozási terve.⁵⁷ Mindeközben Szent-Ivány úgy érezte, hogy Forgách szorongásában úgy hiheti, Esterházy valójában már benne látja az ő utódját a kancellári székben.⁵⁸

A legizgalmasabb mégis talán az uralkodó szerepe ebben a történetben. Szent-Ivány feljegyzéseiből is világos, hogy a császár őszintén szerette volna, ha politikusi megállapodásra jutnak, s a három magyar politikus rendezési tervét – ha módosításokkal is, de – elfogadhatónak tartotta. A minisztertanács éles vitái közepette Esterházy szerint látható gesztusokat is tett feléjük: a február 13-ai ülésen például Esterházy hosszú beszédét állítólag „helyeslő mozdulatok”-kal kísérté, s kijelentette, hogy közvetlen választások elrendeléséről a birodalmi tanácsba a magyar országgyűlés megkerülésével szó sem lehet (amit az ülés hivatalos jegyzőkönyve nem tartalmaz), majd igen „kedvetlen” lett az éles pengéváltások láttán. Apponyiék programja elől elzárkózott, de külön figyelemben részesítette Mailáth Györgyöt, ennek oka feltehetőleg az volt, hogy az 1861. évi országgyűlés végén Mailáth a felsőházában kiállt az októberi diploma irányvonala mellett, amit az uralkodó nagyra értékelt. Rossz néven vette ugyanis az országgyűlésen részt vevő magyar konzervatívoktól (elsősorban feltehetőleg Dessewffy Emiltől), hogy az országgyűlési színteret teljesen átengedték a liberális tábornak. Február végén Ferenc József audiencián fogadta a Bécsbe visszatért Mailáthot (nem világos, hogy ezt melyikük kezdeményezte), s felszólította, hogy csatlakozzon Szent-Ivány programjához. Nem csoda, hogy Esterházy és Forgách is feladatuknak tekintették Mailáth „megmentését”, valamint annak megakadályozását, hogy az Apponyi-féle terv kidolgozásában való részvétele tartósan kompromittálttá tegye őt az uralkodó szemében.

Mindemellett az uralkodó állásfoglalását illetően a legfontosabb időszak március 1-je és 9-e között telt: 1-jén mutatta be programját a három magyar politikus az uralkodónak, aki március 9-re tűzte ki a program hivatalos benyújtását. Mialatt Ferenc József „gondolkodott”, naponta konzultált Esterházyval és/vagy Forgáchcsal, először csak ellenérzéseit adta elő, majd kifejezetten módosításokat rendelt el a programban, a néhány nappal korábban kifejtettekhez

⁵⁷ Lásd még Kecskeméthy Aurél 1862 őszén papírra vetett véleményét: Forgách „igen derék ember, de nem önálló a magasb politikában”. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 146.

⁵⁸ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. febr. 11., febr. 24. MNL OL P 1873-12.t.-1.

képest néhány dologba belenyugodva, viszont új változtatandókat is megjelölve. Ezt követően – mint láttuk – audienciára rendelte magához Szent-Iványt, Esterházy szerint azért, hogy első kézből értesüljön a program melletti érvekről. Miközben Szent-Ivány kifejtette ellenérveit a Ferenc József által kért módosításokkal kapcsolatban, azokban az uralkodó – legalábbis az adott pillanatban – már lezártnak tekintette a diskurzust. Köszönetet mondott neki szolgálataiért, miközben hivatalának elfoglalására nógatta, s bár Szent-Ivány nem tér ki erre feljegyzésében, de minden bizonnyal engedélyt adott számára a Bécsből való távozásra. Néhány nappal később hozta Forgách a hírt, hogy az uralkodó elismerése jeléül Szent-Iványt titkos udvari tanácsossá kívánja kinevezni.⁵⁹ Esterházy úgy értékelte ennek a fontos hétnek az eseményeit, hogy az uralkodó mintegy konspirált a magyar tanácsosokkal a minisztérium többsége ellenében. Ez talán túlzás, de a császár kétségtelenül feladta a pártatlan szemlélő és várakozó álláspontot, és előre közvetíteni próbált miniszterei között, ami persze a politikai ellenfelek figyelmét sem kerülte el.⁶⁰

Szent-Ivány szerint Ferenc József kifejezetten elismerően nyilatkozott arról, ahogy a magyarok ragaszkodnak a törvényekhez: „Egyéberánt belátja a magyarok scrupulositását a legalitás eránt, és meg kell adni, úgymond, hogy ha sok nem odavalót hordottak is elő a múlt országgyűlésén, és ha túlzottak voltak is a legalitás kérdésében, de mégis becsülni való bennök a törvényekhez ragaszkodás – s Őfelsége azt hiszi, hogy a jövő országgyűlés is sok holmit fog ismét elővenni, de hiában, ezeket csak türelemmel fog lehetni legyőzni.” Az uralkodó láthatólag az osztrák-német liberálisoknak az alkotmányosság biztosítékainak erősítésére vonatkozó erőfeszítései (interpellációk külügyekben, a kormányzati felelősség bevezetésére vonatkozó ígérek kicsikarása) ellenében is igyekezett a magyar konzervatívok e csoportjának elszánt ellenzésére támaszkodni. Érdekes elem Szent-Ivány feljegyzésében, hogy szerinte az uralkodó – bár majd hozzájárul a külön erdélyi országgyűlés összehívásához – március elején kijelentette: „én sohasem mondtam ki eddig, hogy az Unió érvénytelen, hanem tetteleg tartom függőben addig, míg a nemzetiségi kérdés Erdélyben rendbe hozatik, és a Monarchia birodalmi állása Magyarország részéről nem biztosíttatik, és így én a *do ut des* elv szerént járok e részben el.”⁶¹ [Kiemelés az eredetiben.]

Ezek a feljegyzések ékesen bizonyítják, hogy Ferenc József ekkorra már lényegesen elmozdult az általa 1860–1861-ben elfoglalt politikai pozíciótól, még ha hitetlenkedve csóválhatjuk is fejünket Szent-Ivány értékelése olvastán: „ha

⁵⁹ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 7–8. MNL OL P 1873-12.t.-1.

⁶⁰ Vö. Österreichs Weg zur konstitutionellen Monarchie i. m. 189–212.

⁶¹ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 7. MNL OL P 1873-12.t.-1.; „do ut des” [lat. adok, hogy te is adj].

uralkodása kezdetekor oly tanácsosa lett volna Őfelségének, mint a németnek tartott g[róf]. Esterházy Móric, Őfelsége most bizonyosan szűk nadrágban s magyar csizmában járna.”⁶²

A kormányprogram formálódása

A kormányprogram körülbelül két hét alatt formálódott: február 22-én Forgách ismertette az általa készített első változatot, amelyet Szent-Ivány kiegészített, ennek nyomán fogadták el az első változatot február 24-én, majd február 28-án véglegesítették, március 1-jén pedig Forgách informálisan ismertette azt az uralkodóval. Mit is tartalmazott ez a határozottan dualista jellegű program?⁶³

A javaslat leszögezte, nincs kilátás arra, hogy a magyar országgyűlés – akár egyszeri alkalomra – az alkotmánymódosítás érdekében hajlandó legyen küldötkeket választani a februári pátens értelmében a bécsi Reichsratba. Ehelyett a két parlament által egyenlő számban választott tagokból álló „elődelegáció” (*Vordelegation*) volt hivatott arra, hogy javaslatot dolgozzon ki a közös ügyek körének pontos meghatározására, azok intézésének szabályozására a „korona közvetítésével” (*Intervenirung der Krone*), mely javaslatot mind a pesti, mind a bécsi parlamentnek el kell fogadnia, majd az uralkodó szentesíti. A császárnak azonban előre meg kell határoznia a javaslatot alkotmányjogi korlátait: a birodalom külügyeinek egysége, a hadsereg egységes vezénylete, a közös célokra szükséges pénzügyek elkülönítése, az egész birodalmat érintő kereskedelmi érdekek egységes képviselete. Ezzel tulajdonképpen közös ügyé minősítette a javaslat a pénzügyek és a kereskedelem egy részét (a birodalmi költségvetés, hitelügy, adózás), miközben a külügyet és a hadseregvezényletet uralkodói „csorbíthatlan felségjog”-ként (*ungeschmälertes Majestätsrecht*) kezelte. Ugyanakkor tartalmazta a javaslat azt is, hogy az lenne a „legcélszerűbb”, ha ez az „elődelegáció” szintén a korona közvetítésével meghatározná a hadsereg „legmesszebbmenő szükségleteinek” megfelelő békebeli állapotát és a hadsereg kiegészítésének módját is.

A közös ügyek intézését a bécsi Reichsrat és a magyarországi parlament küldötteiből álló „állandó delegáció”-ra (*ständige Delegation*) kell bízni (egy másik

⁶² Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 7. MNL OL P 1873-12.t.-1.

⁶³ Szent-Ivány fennmaradt iratai között két változat is megtalálható Szent-Ivány módosító megjegyzéseivel, ezek egyike minden bizonnyal a február 28-án tárgyalt és apró változtatásokkal véglegesített szövegváltozat, a másik pedig a 28-án elfogadott változaton az uralkodó kéréseinek megfelelően március 6-án tett módosításokat tartalmazza, néhány utolsó apró korrekcióval (amelyek közül egyesek bekerültek a végleges szövegbe, mások nem). Forgách eredeti, február 22-én tárgyalt javaslata sajnos nem maradt fenn Szent-Ivány iratai között. Két feljegyzés „Grundzüge über den Standpunkt der Regierung rücksichtlich der Feststellung der staatsrechtlichen Verhältnisse der Monarchie” címmel, keltezés nélkül. MNL OL P 1873-12.t.-1.

szöveghelyen „szélesebb birodalmi tanács”-ra [*weiteres Reichsrat*]), egyenlő számban választott tagokkal. A szöveg nem határozza meg, hogy pontosan mennyi időre választják a tagokat, csak annyit rögzít, hogy a két parlament alsó- és felsőháza is részt vesz a választásban, s hogy a testület elnökét az uralkodó nevezi ki.

A birodalmi közös végrehajtó szervezetről a kormányprogram némileg talányosan csak annyit szólt, hogy Magyarországon a központi kormányzat iránti bizalmat növelné, ha „országos érdekei a Monarchia többi országaival lehetőleg egyenlő nagyságú képviselőre találja”. Ez jelentette azt, hogy minisztériumában az uralkodó egyenlő számú minisztert nevezzen ki a birodalom két államjogi egységéből. Azt viszont félreérthetetlenül leszögezte, hogy nincs szó külön magyar minisztérium felállításáról, s a rendezésig a provizórium általános rendelkezései továbbra is fennállnak.

Ha összevetjük Szent-Ivány uralkodónak benyújtott memorandumát a Szent-Ivány–Forgách–Esterházy trió által összeállított javaslattal, megállapítható néhány lényeges tartalmi s egy terminológiai eltérés. Utóbbi mindenekelőtt nem tartalmazta Szent-Ivány egyik kedvenc ideáját, az előzetes primási értekezletet. Hangsúlyozta, hogy az elődelegáció vitái nyomán kialakítandó közjogi rendezést mindkét parlamentnek jóvá kell hagynia. A közös ügyek vitelére alakult delegációban a kormányprogram nem számolt uralkodó által kinevezett tagokkal, csak az elnök meghatározása került volna uralkodói döntési jogkörbe. Terminológiai eltérés volt, hogy Szent-Ivány csak a közös ügyek meghatározására szolgáló testület vonatkozásában használta a „delegáció” fogalmat, egyébként „szénatus”-ra bízta volna a közös ügyek vitelét. (A ’delegáció’ fogalom erőteljesebben hangsúlyozta e testületnek a két parlamenthez kötődő jellegét.) Tartalmi eltérés volt viszont az, hogy a kormányprogram – feltételezhetően azért, mert felépítésében világosan felismerhető az uralkodói kérdések struktúrája, márpedig az uralkodói kérdések között nem szerepelt a birodalmi végrehajtó testületekre vonatkozó pont – minimalizálta az erre vonatkozó javaslatokat. A tisztán választott tagokból álló delegáció intézményének javaslatában, illetve a ’delegáció’ fogalom használatában felismerhető az Apponyi-féle javaslat hatása is.

Ferenc József március 4-én azt kifogásolta, hogy a dualista program a két birodalomfél egyenlő státusából indult ki. Ehelyett a két fél közötti arányt népességszatisztikai adatok alapján kívánta meghatározni a közös döntéshozó testületben (a delegációban), ami a mérleg nyelvét az örökös tartományok felé billentette volna. Emellett megismételte a bécsi politikai vitákban oly sokszor hangoztatott érvet, hogy a februári pátens szerint alkotmánymódosítást csak a Reichsraton belül lehet kezdeményezni, tehát szükséges, hogy legalább egyszeri kivételes jelleggel a magyar országgyűlés is válasszon Reichsrat-képviselőket, akik azután ott már kezdeményezhetik a februári alkotmány módosítását. Harmadrészt kijelentette:

ha a delegáció csak egy kamarából áll, akkor nem lesz ott a koronának igazi támasza, ezért annak két kamarából kell állnia. Újabb két nap után, március 6-án Ferenc József elhatározásra jutott: ejtette a második kifogást, fenntartotta viszont a másik kettőt, a dualizmusból az „egyenjogú” jelleg kétségbe vonását és a két kamarára vonatkozó kívánságot (igaz, ez utóbbit újabb indoklással kiegészítve: az megnyugtathá a németeket, mert biztosítaná a „parlamentarizmus”-t). Továbbiakkal is előállt azonban: maradjon ki a tervből a minisztertanács kiegészítése több magyar politikussal, továbbá az újoncozás jogát saját felségjogának tekinti, azt sem a birodalmi tanáccsal, sem pedig a magyar parlamenttel nem kívánja megosztani. Forgách ellenvetésére elfogadta, hogy a magyar parlament történeti jogai között szerepelt az újoncozás meghatározásában való részvétel, de ahhoz ragaszkodott, hogy ez a kérdés maradjon ki a programból, mivel az hasonló követelésre sarkallná a „németeket” is, márpedig a bécsi parlamentnek semmiféleképpen nem fogja ezt a jogot megadni.⁶⁴

Esterházy, Forgách és Szent-Ivány már aznap megtárgyalta az uralkodó követeléseit. Bár nem lelkesen, de mind a négy kívánságot elfogadták. Szent-Ivány ugyan az immáron kétkamarásra tervezett delegáció kapcsán javasolta annak felvételét, hogy e testület létszáma legfeljebb 120 legyen (hogy ne „fajuljon” közös parlamentté), de a végleges programba ez nem került bele. Még határozottabban ellenezte, hogy kihagyják a programból a magyar miniszterek számának növelését, de engedni kényszerült – ugyanakkor mindhárman hangsúlyozták, hogy ha az írásbeli programba az nem is kerül bele, azt mindhárman a program végrehajtása alapfeltételének tekintik, de mivel az amúgyis kizárólag csak az uralkodó elhatározásától függ, nem szükséges a minisztertanács elé kerülő programba belefoglalni.⁶⁵ (Ezzel azonban mindkét elem kiszorult a kormányprogramból, amelyet Szent-Ivány eredetileg mint elengedhetetlen előkészítő lépést taglalt.) Szent-Ivány bejelentette: fenntartja magának a jogot, hogy ellenérveit alkalom adtán az uralkodó elé tárja, amire a többiek felhatalmazták. Erre Szent-Ivány március 7-ei audienciáján valóban sor került mind a kétkamarás delegáció, mind pedig a magyar országgyűlés újoncmegszavazási joga kapcsán – a minisztérium további magyar tagokkal való kiegészítését viszont nem hozta szóba (vagy legalábbis azt nem jegyezte le). Fő törekvése a konkrét program sorsától függetlenül az volt, hogy figyelmeztesse Ferenc Józsefet: a valamikori megegyezés érdekében mind Magyarországon (a német váltótörvények hatályának Magyarországra tervezett ideiglenes kiterjesztése), mind Erdélyben

⁶⁴ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 4., márc. 6. MNL OL P 1873-12.t.-1.; Rechberg elutasító, már idézett véleményét az újoncmegajánlási jogról lásd Uo. márc. 8.

⁶⁵ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 6. MNL OL P 1873-12.t.-1.

(külön erdélyi országgyűlés összehívása) tartózkodnia kellene a magyar közjoggal ellentétes politikai lépésektől.⁶⁶ Mintha valójában már a program elutasítása utáni időkre akarta volna felkészíteni Ferenc Józsefet.

Ezután született meg március 8-án a Forgách által hivatalosan beadott végleges programváltozat. Abban a hadsereg-kiegészítésre vonatkozó részt egy Magyarországra szorítkozó új passzussal helyettesítették, mely szerint majd az első magyar országgyűlés egyszer s mindenkorra meghatározza a „legmészszebb menő szükségleteknek” megfelelő normál állapotot és annak kiegészítési módját. A közös ügyek kezelése kapcsán a két parlament által választott állandó delegációról szólva kimaradt az, hogy a magyar országgyűlés és a bécsi parlament „egyenlő számban” választja a képviselőket, ami nyitva hagyta a lehetőséget az uralkodó kívánságának megfelelő súlyozásra a két államjogi egység között. Ugyancsak belekerült a szövegbe, hogy a delegációnak két háza van, s mindkét ház elnökét az uralkodó nevezi ki. A birodalmi végrehajtó szervezetre vonatkozóan csak külön magyar kormány felállításának tagadásáról esett szó, illetve a provizórium igazgatásának fenntartásáról a közjogi rendezés megszületéséig.⁶⁷

Epilógus

A kormányprogram sorsát a hivatalos beadás után a szakirodalom már részletesen feltárta. Különböző körben összesen négy alkalommal került sor éles vitákra a miniszterek között Ivan Mažuranić horvát kancellár bevonásával, ami végül az uralkodó március 30-ai döntése nyomán Schmerling és támogatói győzelmével végződött. Ferenc József felfüggesztettnek minősített minden tervet az államjogi rendezésre, elrendelte Apponyi leváltását, Nádasdy szabad utat kapott az erdélyi országgyűlés összehívására, viszont Magyarországot illetően továbbra is a Forgách–Esterházy kettős határozhatta meg a politikai kereteket. A császár tehát „temporisál”-t, azaz halogatott, ahogy azt történetünk főszereplői előre sejtették.⁶⁸

Szent-Ivány természetesen még nem ismerhette az akció végkimenetelét, amikor Bécset elhagyta, bár érezhetően sok remény nem volt a sikerre. „Az országban azt hiszik az emberek, mintha itt csak arról lenne a szó: 47-é vagy 48?

⁶⁶ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 7. MNL OL P 1873-12.t.-1.

⁶⁷ A Forgách által március 9-én benyújtott végleges szöveget közli: Ministerratsprotokolle V/5. 290–292.

⁶⁸ *Malfer, S.*: Der gescheiterte Ausgleichsversuch von 1863 i. m. 414–418.; A vitákat lásd Ministerratsprotokolle V/5. 287–290., 303–317., 332–335.; Esterházy március 4-ei kijelentését a leginkább várható kimenetelről lásd Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 4. MNL OL P 1873-12.t.-1.

Istenem, mily boldogok lennénk, ha a kérdés csak ez volna már! Ha nem attól kellene remegni, hogy – *semmi*!! Vagy legalább nem oly valami, amit akár a 47^{sek}, akár a 48^{asok} elfogadhatnak. Ez fejt meg itt mulatásom okát. Hogyha célt nem érhetünk, legalább oly állapot keletkezhetésének vágnánk útját, mely jövőben lehetővé tehetné elérhetni azt, amit e pillanatban kivívni nem fekszik a lehetőség szűk körében. Hogy ez így van, e részt egyformán közreműködnek éppúgy a bécsiek, mint a pestiek is. Itt is, ott is nevetséges elbizakodással provokálják egymást, és ekként paralysálják a priori a korona tevékenységét, mely ily körülmények közt alig tehet jobbat, mint *vár*. Igen, de nem várnak az események, s Őfelsége legjobb akarata dacára kénytelen magát a tevékenység *iránya* felé hajtatni, mely pedig ellenünk szól. Sajnos egy helyzet. Mert soha, de soha sem volt Őfelsége Magyarország iránt jobban hangolva, mint épp most mindamellett, hogy minden részről ellenünk uszítatnak. De mit tegyen akkor, midőn látja, hogy a közvetítés minden eszköze félreismerve elutasítatnak azok által, kiknek javára szolgálnának? Elhiszem, hogy ha semmit sem nyerünk, akkor nagy lesz a bú és bánat, de ezt elébb kellene meggondolni.”⁶⁹ [Kiemelés az eredetiben.]

Mindenesetre további lépéseket tett e rendezési terv lehetséges magyarországi támogatói bázisának biztosítása érdekében. Hazafelé menet – ahogy erre március 8-án felhatalmazást kapott Esterházytól és Forgáchtól – Esztergomban tájékoztatta Scitovszky érseket („ki nagyon sopánkodott Apponyi eljárása felett”), s odaadta neki saját memorandumát – láthatólag a kormányprogramról beszámolni nem volt felhatalmazása. Március 10-én már Pesten tartózkodott, mindenekelőtt szóban informálta Lonovics Józsefet (erről is megállapodtak Bécsben), akinek (mint írta) láthatólag jól esett, hogy Apponyiékkel ellentétben ő „a közösségbe bévonta”, azaz beavatta a bizalmas körbe, s Lonovics támogatásáról biztosította.⁷⁰ 11-én Szent-Ivány Pálffy helytartónál tette tiszteletét, aki elárasztotta Forgáchra szórt panaszaival, melyekkel szemben Szent-Ivány igyekezett a kancellárt védelmébe venni. Nem világos azonban feljegyzéséből, hogy eközben milyen mélységben avatta be a helytartót a bécsi programkészítés részleteibe, de az a fordulat, miszerint Pálffy „kérdezősködött, mi fog hát és mikor történni”, inkább arra vall, hogy tájékoztatása csak az általánosságok szintjén mozgott. Pálffy állítólag szintén hivatalvállalásra igyekezett buzdítani, leginkább Forgách mellett alkancellárként látta volna őt szívesen: „meglátod – úgymond –, alig mentél el Bécsből, ott ismét össze-vissza fogják kuszálni az

⁶⁹ Szent-Ivány levele ismeretlenhez. Bécs, 1863. márc. 1. MNL OL P 1873-12. t. No. 138.

⁷⁰ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 9–10. MNL OL P 1873-12.t.-1. Lonovics ez alkalommal állítólag kijelentette, hogy egy évvel korábban ő maga is Szent-Ivány programjához hasonló elveket fejtegetett egy Pálffy helytartónak átadott iratában.

egészet, mert nincs princípiumok, energiájuk, és nem tudnak a dologhoz, sat.” Találkozott Szent-Ivány Apponyival is, aki láthatólag beletörődötten számolt be programjának időközben hivatalos csatornán, Pálffy közvetítésével írásban is megerősített visszautasításáról, valamint a szerinte annak nyomán a fővárosi közhangulatban bekövetkezett negatív változásról. Inkább Apponyi beszélt, s Szent-Ivány hallgatott: „hagytam őt, mert láttam, hogy mindig a maga köriben mozog, s nem tud sem jobbra, sem balra szabadulni”. Az igazi nagy manőver azonban ezután következett (volna). Szent-Ivány ugyanis felkereste Deák Ferencet, „nékem szándékom volt véle tüzetesen szólni a nagyobb kérdésekről”. Végül azonban csak két részkérdésben sikerült sort keríteni az eszmecserére: a tervezett erdélyi országgyűlés kapcsán beszámolt Szent-Ivány Hajnaldal folytatott bécsi eszmecseréjéről, s hogy ő azt tanácsolta, ha az országgyűlés összehívására Nádasdy tervei szerint valóban sor kerül, a magyar képviselők ne bojkottálják, hanem jelenjenek meg, ott jelentsenek be ünnepélyes tiltakozást, s utána hagyják el a tanácskozást. Deák helyeselte, s mint mondta, maga is ugyanezt tanácsolta az erdélyi püspöknek. Másrészt a magyar országgyűlés újonczási joga került terítékre, Szent-Ivány az 1715. évi 8. tc-et jelölte meg kiindulópontként, amit Deák szintén helyeselt, s mint annak pontosítására az 1802. évi 1. tc.-re utalt. Ezen a ponton azonban félbeszakadt az eszmecsere, mivel Almásy Pál érkezett másokkal együtt Deákhoz, aki Szent-Ivány szerint láthatóan szívesen folytatta volna megbeszélésüket („a törvénykönyvet nyitva hagyá, és szemüvegét rátevé”), de Szent-Ivány nem tudta kivárni a többi vendég távozását, búcsút kellett vennie, amikor is szerinte Deák „igen melegen” eresztette el.⁷¹ A korábban említett találkozókhöz képest a Deákkal való eszmecsereének sajátos funkciója volt: őt Szent-Ivány nem avathatta be a bécsi események történetébe, de igyekezett megszondázni véleményét a kormányprogram alapjának tekintett elvekről. Ezzel együtt persze óvatosan törekedett felmérni azt is, hogy a liberális politikai tábor mennyire lehet engedékeny e program legalább passzív támogatását illetően.

Nem lehetett azonban illúziója Szent-Iványnak a *Pesti Napló* következő számainak kézbe vétele után, amikor két rövid híradás is szólt a bécsi vitákról és a programról: március 11-én híradás arról, hogy a „kiegyenlítési politika” ágensei sem igen bíznak a sikerben, majd néhány nappal később a Deák-párti értékelés arról, hogy „Az alapeszme, miként látni való, a februári ...” Azaz a Deák-kör Forgách programját a februári pátenshez közel állónak minősítette. Nem tudhatjuk, pontosan milyen információk álltak Kemény Zsigmond és Deák rendelkezésére, de e cikk azt pontosan tükrözte, mennyire messze állt

⁷¹ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. márc. 11. MNL OL P 1873-12.t-1.

ez a program az 1848. áprilisi törvények jogfolytonosságára épülő liberális állásponttól.⁷²

Török János viszont március 14-én a *Pesti Hírnök*ben rohamot indított a kancellárt támadó bécsi politikusok és lapok ellen, mondván, aki a februári pátenst támogatását várja Forgáchtól, az lehetetlent kíván, nem képzelhető el ugyanis olyan magyar országgyűlés, amely beleegyezését adná a februári pátenst szerinti közjogi rendezésbe.⁷³ Természetesen a Forgách által szubvencionált, már említett *Független* című napilap sem maradhatott ki a sajtókampányból. Szintén bécsi lapokkal szemben vette védelmébe a kancellárt, miközben megszellőztette az „elődelegáció”-ra vonatkozó javaslatot – a konkrét fogalom használata nélkül. Majd a Forgách lehetséges leváltásáról keringő híreket igyekezett hitelteleníteni.⁷⁴

Mindeközben Forgách természetesen levelek útján tájékoztatta Szent-Ivánt a bécsi vitákról, illetve az uralkodói döntésre való várakozásról, s Szent-Ivány Török Jánostól is kapott annak bécsi levelezőjétől (Kelemen Mórtól) származó híreket. A szerkesztő beszámolt neki saját bécsi tapasztalatairól, például arról, hogy Pálffy Móric, de Johann Coronini-Cronberg gróf tábornaszernagy magyarországi hadparancsnok is megfordult Bécsben e napokban. Március 17-én pedig a Bécsből éppen visszatért Kecskeméthy Aurél azt közölte Törökkel, hogy Forgáchot „»Szent-Iványi rávette a '48 megbuktatására, s midőn a confusiót megcsinálta, akkor magára hagyta és haza ment, mert ha főcancellárnak neveznék is ki, nem fogadná el.«” Török persze – akit nehezen lehetne Kecskeméthy iránti baráti érzelmekkel gyanúsítani – maga is hozzátette, hogy nehéz eldönteni, ez mennyire Forgách gondolata, s mennyire Kecskeméthyé, de érezve, hogy sikamlós talajra lépett, azzal simította el megjegyzését, hogy ebből is látni: mindenki Szent-Ivány Bécsben tartózkodását óhajtja.⁷⁵ Március 28-án kelt levelében Török egyenesen Esterházy megbízásából a Bécsbe való

⁷² Bécsi dolgok rovat. *Pesti Napló*, 1863. március 11.; Pest, martius 14. 1863. (vezércikk) *.* szignóval. *Pesti Napló*, 1863. március 15.

⁷³ Hazai közügyek. Pest, martius 14. (vezércikk) *Pesti Hírnök*, 1862. március 14.

⁷⁴ Bécsi közlemények. Bécs, marc. 15. r. l. szignóval. *Független*, 1863. március 18.; Pest, mart. 19-én. (vezércikk) *Független*, 1863. március 20.

⁷⁵ Forgách levelei Szent-Iványhoz. Bécs, 1863. márc. 23., márc. 25. MNL OL P 1873-12.t. No. 115–116.; Szent-Ivány iratai között megtalálható az 1863. március 19-ei minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, illetve az uralkodó március 30-ai döntésének szövege is. MNL OL P 1873-12.t.-1.; Török levelei Szent-Iványhoz. Pest, [1863.] márc. 22., márc. 17., márc. 23. MNL OL P 1873-12.t. No. 124., 135., 137. Kecskeméthy joggal írta Szent-Ivány rovására, hogy februárban a Handabanda című éklapjában megjelent karikatúra miatt Forgách beleegyezett abba, hogy Pálffy Móric eltávolítsa őt a félhivatalos Sürgöny című lap szerkesztői posztjáról. Naplójában megtalálhatjuk a Török előtt tett kijelentések párját: „Szentiványi, ki Eszterházy kegyeltje, s mindenfelé bejáratos, növelé az eszmezavart, s mindent még inkább összezavart agitatójával a 47 mellett; de ő kelme csak a coullissák mögött szeret másokat bizgatni; maga el sem fogadná a cancellárságot. A gazember

azonnali utazásra szólította fel Szent-Iványt, „résztint hogy mély belátásával élhessen, résztint mivel azon esetre, ha ők maradnak, oly intézkedések lesznek Pesten szükségesek, amelyek M[é]l[tósá]god személyével is összekötötetésben állanak”. Esterházy külön meghagyta, hogy Szent-Ivány ne vendéglőben szálljon meg, mert akkor azt az egész város tudja, márpedig ő mindenkinél előbb kíván vele szólni. Török levele szerint egyébként Szent-Ivány maga is Bécsbe készült azokban a napokban.⁷⁶ A március 30-án bejelentett uralkodói döntés azonban új helyzetet teremtett, nem volt már miért odasietnie.

Bécsi útjának nem várt utórezgéseként Szent-Ivány március közepén hivatalos levelet kapott Apponyitól, aki az uralkodó akaratára hivatkozva nyilatkozatra szólította fel, hogy mikor foglalja el végre posztját a Hétszemélyes Táblán. Szent-Ivány felháborodva válaszolt: Apponyi szemére hányta, hogy visszaél azzal, hogy személyes bizalma jeleként Bécsben beszámolt neki a március 7-ei uralkodói audiencián elhangzottakról, amit most hivatalos fellépésre használ fel ellene. Egyébként pedig közölte vele: nem áll módjában hivatalát elfoglalni.⁷⁷ Apponyi április elején az uralkodó felszólítására leköszönt posztjáról, ezzel Szent-Ivány elutasító válasza, legalábbis Forgách értelmezése szerint, érvényét veszítette, s ekkor a kancellár is ösztönözte őt pesti hivatalának elfoglalására.⁷⁸

Május elején Szent-Ivány újra Bécsben tartózkodott, de utazásának pontos célját nem ismerjük. A császári audiencián kívül, amelyről röviden már szóltunk, találkozott Esterházyval is, a Hétszemélyes Táblára való belépésének részleteit (elsősorban fizetését) tárgyalva. A titkos udvari tanácsosi kinevezésére végül július 15-én került sor, július 23-án letette a tanácsosi esküt.⁷⁹

Szent-Ivány irathagyatékának tanúbizonysága szerint azonban nem ez volt az utolsó kísérlet a konzervatív csoport részéről a közjogi kiegyenlítés elveinek kidolgozására. 1864 elején ugyanis Szent-Ivány 1863. februári memorandumának alapjain kidolgoztak még egy közjogi kiegyezési programot, annak pontos történetét azonban nem ismerjük.⁸⁰

állítólagos levelet mutatgatott Pestről, melynek írója mondja, hogy én vele esteliztem, s én mondtam, hogy a primást értém a Handabanda alatt.” Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 154.

⁷⁶ Török levelei Szent-Iványhoz. Pest, 1863. márc. 28. MNL OL P 1873-12.t. No.125.

⁷⁷ Apponyi levele Szent-Iványhoz. Pest, 1863. márc. 18. és Szent-Ivány levélfogalmazványa Apponyihoz. Málca, 1863. márc. 29. MNL OL P 1873-12.t. No. 98.

⁷⁸ Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1863. ápr. 4. MNL OL P 1873-12.t. No. 114.

⁷⁹ Szent-Ivány feljegyzése, 1863. máj. 4–5., Forgách levele Szent-Iványhoz. Bécs, 1863. júl. 15. MNL OL P 1873-12.t.-1.

⁸⁰ Cím, keltezés és aláírás nélküli német nyelvű memorandum szövege Szent-Ivány kézírásával és Szent-Ivány megjegyzéseivel. MNL OL P 1873-12.t.-1.

A CONSERVATIVE ATTEMPT AT COMPROMISE IN THE SPRING OF 1863

by Ágnes Deák

SUMMARY

In the spring of 1863, Emperor Francis Joseph I ordered the Hungarian chancellor, Count Antal Forgách, to submit a compromise proposal that would settle the constitutional situation of Hungary within the Habsburg Empire. The program drafted by the chancellor was hotly disputed in the council of ministers during March, while state minister Anton Schmerling firmly stood by the basic principles of the constitution of February 1861, which favoured imperial centralisation, and rejected all forms of compromise. Eventually, the Emperor ordered the compromise proposals to be shelved, an edict which was equal to the victory of Schmerling. The proposals of the chancellor, aimed at conciliation regarding the maintenance of imperial unity with the Hungarian claims to constitutional separatism, have long been known of and profoundly analysed by historical scholarship. So far, however, little was known about the history behind the plan's elaboration and about the Hungarian "magnates' conference" that took place from January 1863 in Vienna. Based on the diaries of Vince Szent-Ivány, one of the backstage protagonists of the story, the present paper reconstructs the personal relations and conflicts among the Hungarian conservative personalities then staying in Vienna, as well as the circumstances among which the proposal subsequently submitted was conceived, and the dominant role of the ruler in the process.

Körmen di Tamás

AZ 1196–1235 KÖZÖTTI MAGYAR TÖRTÉNELEM NYUGATI ELBESZÉLŐ FORRÁSAINAK KRITIKÁJA

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 229 oldal

A magyar középkor történeiről s bennük az Árpád-korról jelentős számú, nem a középkori Magyar Királyság területén fennmaradt elbeszélő forrás hagyott hátra hosszabb-rövidebb híreket. Árpád-kori történelmünk külhoni kútfőinek szövegkorpuszát Gombos Ferenc Albin állította össze. Azonban a magyar középkorkutatók számára mindmáig nélkülözhetetlen *Catalogus*ból kimaradt a kritikai apparátus, bár – tegyük hozzá – a szövegkorpusz olyan nagy és kiterjedt, hogy a kritikai tanulmányok elkészítését egy ember nem is tudta volna elvégezni. Emiatt is nagy öröm, hogy az utóbbi évtizedben új, részletes tanulmányok láttak napvilágot, amelyek egy-egy, meghatározott forráscsoportot vesznek górcső alá.

Körmen di Tamás munkájának alapját 2008-ban megvédett doktori értekezése jelenti, amelyben Imre király, III. László és II. András korának nyugati elbeszélő forrásait vonta kritika alá. Az utóbb megjelent kötet címe annyiban más, hogy az 1196–1235 közötti magyar történelem néhány fontos, a korabeli európai „véleményformálók” ingerküszöbét is elért esemény köré építi fel a könyv szerkezetét.

A monográfia első fejezetében a korszak legfontosabb politikatörténeti eseményeinek kronologikus felsorolását találjuk. Ezek után két olyan esemény részletes bemutatása következik, amelyek súlyukat és jelentőségüket tekintve kiemelkednek ebből a sorból: András herceg 1203. évi varasdi fogságba ejtésének felbukkanását a kútfőkben, valamint Gertrúd királyné meggyilkolásának visszhangját. Ezt követi a monográfia második, terjedelmesebb része, amelyben két kivétellel az egyes, földrajzi csoportosításban elrendezett források részletes kritikáját olvashatjuk. (E két kivétel: a keresztes hadjáratokkal kapcsolatban fennmaradt kútfők, valamint a ferences és domonkos rendtörténeti források.)

Körmen di Tamás munkája már pusztán a feldolgozott anyag mennyisége miatt is nagyszabású és jelentős vállalkozás. A kötetben vizsgált szövegek földrajzi tere Skóciától az Ibériai-félszigetig, Livóniától Itáliáig terjed, tehát felöleli az európai kontinens latin kultúrájú területeit. A modern szóval „külföldi” források között egy kakukktójas található, Spalatói Tamás közismert *Historia Salonitanájának* kritikája. Dalmácia ugyanis a korszakban magyar területnek számít, tehát ez a textus nem tartozna a monográfia szorosabban vett tárgyházhoz. Azonban – és itt egyet kell érteni szerzőnkkel – a spalatói főesperes és választott érsek a középkori magyar történetírás hagyományaitól teljesen idegen műfajú munkát, úgynevezett *historia/gesta episcoporum*ot alkotott meg, így indokolt a szerepeltetése.

Szerzőnk a forráskorpusz részletes vizsgálatában több olyan adattal kapcsolatban is újat tudott mondani, amelyek a magyar történelemről meglevő alapvető tudásunkat változtatják meg. Megnyugtatóan sikerült tisztázni I. Ottokár és Konstancia házasságának időpontját, II. András ismételt keresztfelvetelének az idejét, a Magyarországot sújtó marhapestis idejét, de ugyancsak új eredménynek tekinthető két dinasztikus-diplomáciai kapcsolattörténeti adat: az egyik az 1209. évi pilseni tanácskozás, a másik pedig Władysław Odonic magyarországi vendégeskedése II. András király udvarában.

A feldolgozott anyagmennyiségből következik, hogy a Körmen di Tamás könyvében bemutatott egyes források behatóbb értékelése jóval meghaladja a könyvismertetések terjedelmét, tekintve a téma szertágazó voltát és az egyes forrásokhoz tartozó, nem ritkán könyvtárnyi irodalom mennyiségét. Ezért a továbbiakban csak néhány általános megjegyzést szeretnék fűzni a monográfiához.

Az első egy közhelyszerű megállapítás, amely a vállalkozás egészét érinti. A feldolgozott anyagban fenntartott magyar vonatkozású hírek mennyisége egyenes arányban csökken a

földrajzi távolsággal. A legjellemzőbb példák erre az aragóniai források, így a Barcelona környékén keletkezett kútfők, amelyek csak egészen felületes dinasztikus kapcsolattörténeti adatokat tartottak fenn, illetve az angliai és skóciai források, amelyek – Gertrúd királyné nyilván közérdeklődésre számot tartó meggyilkolásán túl – csak olyan híreket közvetítenek, amelyek a IV. Lateráni zsinathoz vagy az 1217. évi keresztes hadjáratához köthetők. Ezen persze nincs mit csodálkozni, nyilvánvaló, hogy a magyar ügyekben elsősorban az osztrák, stájer, bajor és egyéb német, továbbá lengyel, cseh, majd a francia területek kútfői voltak tájékozottabbak. Érdekesség inkább abban lehet, hogy miként terjedtek el a délnémet forrásokban fennmaradt hírek más, jellemzően népnyelvi dialektusban írott, későbbi német krónikákban. Az sem szorul különösebb magyarázatra, hogy Gertrúd királyné meggyilkolásának története olyan téma volt, amely szinte mindenhol, még az egész távoli és egzotikus helyeken keletkezett forrásokban is előkerül. Külön érdekességet jelentenek e tekintetben János esztergomi érsek közismert, már-már bon-mot-vá nemesedett levelének szövegváltozatai. Világosan látszik ugyanis, hogy a mondattani remekműnek beillő kétértelmű üzenet csak 1222 után jelenik meg a forrásokban, az eseményekről tudósító legkorábbi kútfőkből hiányzik.

A másik megjegyzésem a cseh és a lengyel történeti kútfőkre vonatkozik. A Přemyslidák érdekkörében keletkezett munkák pontosan tükrözik a cseh történetírás mindmáig fennmaradt egyszerűségét és monotonitását: minden adat és hír Prágai Kozmára és művének folytatóira vezethető vissza. Itt érdekes módon egy kivétel van: a 14. században, már a Luxemburgiak megrendelésére készült Dalimil-krónika. Ez gyakorlatilag az első cseh nyelvű összefoglaló a Přemyslida-Csehország történetéről, és több ponton, már csak a Luxemburgiak különleges érdekei miatt is eltér a korábbi történetírói hagyománytól. Mindez azért lehetne érdekes a magyar történelem szempontjából is, mert a Dalimil-krónika adataival ellenőrizni lehetne a Kozma-hagyomány magyar vonatkozású híreit is. Ami a témára vonatkozó lengyel anyagot illeti, a kis- és nagy-lengyel évkönyvek legalább akkora filológiai problémát jelentenek a lengyel középkorkutatás számára, mint a 14. századi krónikakompozíció szövegrétegei a magyar medievistáknak. A szöveghagyomány nagyon bizonytalan, csak késő középkori keletkezésű kéziratok segítik a kutatást: az ősevkönyvek, így a krakkói és a poznaíni káptalan évkönyvei elvesztek, csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésünkre a létezésükről. Különösen érdekes az évkönyvek és a krónikairódalom viszonya is, ugyanis mindmáig nem tisztázott, hogy az első nagyobb krónikák, geszták használták-e az évkönyvek bejegyzéseit, vagy fordítva, az évkönyvekre hatottak-e a krónikák. A lengyel vonatkozású szövegkorpusz tekintetében meg kell jegyezni, hogy Gombos *Catalogus*ából teljesen kimaradt Jan Długosz *Annales*e. Ez azért kár, mert a Jagellók utolsó nagy, középkori történetírója számtalan hírről szolgált a magyar történelemről: ezek persze elsősorban a saját korának eseményeiről tudósítanak, de ugyanilyen hangsúlyosan esnek latba az Anjou-kori és az Árpád-kori adatok is. Mindmáig tisztázatlan, hogy honnan származnak Długosz hírei. Érdemes lenne tehát egy külön kutatási projektben feldolgozni az *Annales* összes magyar vonatkozású adatát, és elvégezni kritikai vizsgálatukat, már csak azért is, mert például a késő Árpád-korról írt feljegyzéseikhez használta a *Nagy-lengyel krónikát* is, amelynek egy-két híret azonban máshogy találja.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy Körmendi Tamás olyan alapvető kézikönyvet tett le az asztalra, amely a jövőben kiemelten hasznos lesz az Árpád-kor magyarországi és külföldi elbeszélő forrásaival foglalkozó kutatók számára. A feldolgozott források kapaszkodót jelentenek az egyes textusok részletkérdéseiben elmélyülni kívánóknak, a könyv pedig minden bizonnyal mintaadó lesz a *Catalogus* szövegkorpuszának más meghatározott csoportjának vagy a magyar történelem más eseményeinek vizsgálatához.

Bagi Dániel

Szöcs Tibor

DAMUS PRO MEMORIA-OKLEVELEK

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II.

Forráskiadványok 54.

MNL Országos Levéltára, Bp. 2017. 410 oldal

Szöcs Tibor eddigi pályája során már többször foglalkozott érintőlegesen a *damus pro memoria* oklevelekkel (továbbiakban: DPM); az *Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzékében* (továbbiakban: RP), illetve *A nádori intézmény korai történetében* sem mellőzhetett számos dokumentumot, amelyek e sok szempontból egyedi iratcsoportba tartoznak. Innen egyenes út vezetett a Magyar Nemzeti Levéltár gondozásában megjelent *Damus pro memoria-oklevelek* című regesztakötetig, amelyben Szöcs az oklevélcsoport teljeskörű feldolgozását tűzte ki célul. Könnyű belátni a kiadvány hiánypótló voltát, hiszen a kötetben feldolgozott 369 oklevél – mivel a DL–DF adatbázisban nagyrészüik nincs besorolva kiadó és dátum szerint – a forrásgyűjtés fázisában sokszor elkerülte egy adott témát feldolgozó kutató figyelmét. Az iratcsoport jelentősége vitathatatlan, például az Árpád-kori nádori okleveleknek csaknem a 15%-a DPM.

A kötet előtanulmánya – amely a *Turul* folyóirat hasábjain is megjelent 2016-ban – az összes lehetséges oldalról körüljárja a DPM-ek kérdéskörét; figyelemre méltók a magas színvonalú statisztikai elemzések, amelyek mindennél informatívabban mutatják be az iratcsoport használatának történetét. Szöcs vizsgálata azokra az intitultációval nem rendelkező oklevelekre terjed ki, amelyek a *damus/datum pro memoria* promulgációval kezdődnek. Ezeknek a középkori elnevezése *memorialis*, azonban fontos kiemelni, hogy ugyanezzel a kifejezéssel jelölték azokat a diplomákat is, amelyek rövid intitulatio után bizonyos meghatározott promulgációkkal kezdődtek. A legkorábbi DPM 1252-ből maradt ránk, a legkésőbbi 1446-ból, ugyanakkor 1270 és 1310 között bocsátották ki a diplomák minimum 65, maximum 83%-át; 1330 után mindössze 11 került kiadásra (3%).

Szöcs az oklevéladók háromnegyedét tudta 75%-os pontossággal beazonosítani, eszerint a magyar királyok adták ki a legtöbbet (53 darab). Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy a DPM-ek nem számítanak jellegzetes királyi diplomáknak, ugyanis az uralkodó kancelláriájáról kikerült iratoknak csupán elenyésző hányadát teszik ki. Sokkal jellemzőbb ez az irattípus az alországbíró esetében, aki majdnem ugyanannyi DPM-et adott ki, mint a király (47 darab). Összességében az anyag 31%-a köthető a királyi udvarhoz; ennél viszont jelentősebb arányban kapcsolhatók ezek az oklevelek Aba Amádéhoz és tartományához, előbbi 36 ilyen diplomát bocsátott ki, míg a vizsolyi bírósága 16-ot, a velük szorosan együttműködő egri káptalan pedig 45-öt. Szöcsnek ezeken kívül további két, kevésbé jelentős gócpontot sikerült azonosítania, az egyiket a Kőszegi család bizonyos tagjai alkotják, a másikat pedig az esztergomi egyházmegye.

Szöcs kifejti, hogy bár elviekben a DPM oklevelek nem örök érvényűek – erre mutat, hogy az egri káptalan az összes ilyen oklevelet a kisebb pecsétjével erősítette meg, és sokszor hivatkoznak arra, hogy majd privilegialis formában is ki fogják azokat állítani –, ugyanakkor későbbi bírósági eljárások során soha nem merült fel kétség ezeknek az okleveleknek az érvényessége kapcsán, mindig fenntartások nélkül elfogadták és átírták őket.

A DPM stílus minden bizonnyal nem a királyi kancellárián született, Szöcs szerint ezt a feltevést erősíti, hogy az első fennmaradt ilyen oklevél nem innen származik, hasonlóan a *memorialis* elnevezéshez, illetve a *damus pro memoria* promulgációhoz; utóbbi használata már az 1240-es években kimutatható, azonban a királyi oklevéladó szerv berkeiben csak az 1250-es évek derekán bukkan föl. A kötet szerzőjének több esetben sikerült azonosítania a DPM-stílus

terjedésének útvonalait: például Aba Amádé uralmi körzetében az egri káptalan hatására terjedhetett el, így akár feltételezhető valamilyen fluktuáció a vizsolyi és a gönci bíróság, valamint az említett káptalan személyzete között. Azokban az esetekben, amikor az átvétel csatornáit nem teljesen egyértelműek, érdemes lehet egy későbbi kutatás során megvizsgálni, hogy a DPM-ek felbukkanása idején az adott írószerv használt-e hasonló stílust. A királyi kancelláriáról például 1247 után egyre növekvő számban kerültek ki rövid intitulatíóhoz kapcsolt *significamus universis* promulgatióval rendelkező oklevelek, a *damus pro memoria* promulgatio 1256 tavaszán tűnik fel egy rövid intitulatíót tartalmazó diplomában (RA 1084.), az első királyi DPM-t pedig legkésőbb 1257 őszén bocsátották ki (RA 1165.). Ezután mindhárom stílus használata folyamatos egészen IV. Béla uralkodásának végéig. Érdekes kérdés, hogy az egri káptalan, ahol az 1270-es években robbantak be nagy számban a DPM-ek, rendelkezett-e valamilyen hasonló előzménnyel, azaz a DPM-ek valamilyen virágzó egyszerű stílust diverzifikáltak, fejlesztettek-e tovább, vagy velük érkezett meg a hiteleshelyre a protocollumot drasztikusan lerövidítő – vagy azt teljesen elhagyó – dísztelen oklevelek gyakorlata.

Szócs – valószínűleg helyesen – inkább köti a DPM stílus megszületését valamiféle túlzott egyszerűsítési igényhez az 1240–1250-es években, tömeges használatát pedig stílusátadáshoz és -másoláshoz, valamint az írószemélyzet áramlásához, semmint a robbanásszerű írásnövekedés és a drága pergamen együttes hatásához, ahogyan azt Hegyi Géza tette. Szócs meggyőző érvelése szerint, ha az utóbbi két általános, országosan ható tényező állna a DPM-ek megszületése mögött, akkor a tárgyalt diplomáknak is sokkal egyenletesebb területi eloszlásban kellett volna feltűnniük. Ugyan emiatt nem köthető a stílus megszűnése a papíroklevek megjelenéséhez, ugyanis a DPM-ek használatával nem egyszerre hagytak fel az írószervek; sokkal inkább az őket használó irodák szűntek meg – például a királyi kancelláriáról az Árpád-ház kihalásával együtt veszttek ki –, másodsorban pedig nemes egyszerűséggel kimentek a divatból.

A kötet szerzőjének a DPM stílus sajátosságaihoz – ezek közé tartozik az eltérő bizonyossággal kikövetkeztethető oklevéladó, illetve a legtöbbször csak intervallumként megadható keltezés – kellett adaptálnia a regeszták felépítését. Szócs minden esetben informatív és átlátható megoldást választott: félkövérrel szedte az oklevéladót, ha az 99–100%-os bizonyossággal azonosítható be; normál betűtípust használt, ha a kiadó személye 90–98%-os biztossággal állapítható meg; végül kurzívvá írta azt, ha csak 70–90%-ban határozható meg, hogy kinek a kezéből került ki az adott diploma. Hasonlóan újszerű a kelet/keltezés feltüntetése, itt szögletes zárójelben található a tágabb intervallum, amelyre az adott irat biztosan időzíthető, és ezen belül kerek zárójelben egy valószínűsített, szűkebb időszak. Természetesen az oklevéladó személyének és a kelet/keltezés beazonosításához használt érvek megtalálhatók minden regeszta apparátusában.

A regeszták felépítése ezektől eltekintve megegyezik *A nádori intézmény korai történetéből* ismerttel, szerencsés változtatás, hogy az apparátus kisebb betűmérettel van szedve, ami jelentősen megkönnyíti az eligazodást. A kötetben szereplő oklevelek közül több az RP-ben és a *Nádori intézmény korai történetének* függelékében is szerepel, minden jel arra utal azonban, hogy a szerző ezeket a diplomákat tüzetesen újra átnézte, ugyanis összevetve az azonos iratokról készült regesztákat, a *Damus pro memoria*-oklevelekben szereplők jóval feszebbek és tömörebbek, ami a jó regesztázásnak egyik fontos ismérve, emellett az RP-vel összevetve apróbb korrekciók is felfedezhetők. Ezen túl a tartalmi kivonatok főszövegét követő apparátus részletesebb, benne teljesebb a hivatkozott szakirodalom, illetve feltűnő változtatás a korábbi teljes szövegű oklevélkiadásokban szereplő hibáknak a következetes és módszeres javítása, ami főleg a tulajdonnevek szempontjából tűnik szerencsés döntésnek.

A kiadvány használatát tovább könnyíti – az elvárható névmutatón kívül – a kötet végén található DL–DF mutató, és az oklevélkibocsátók mutatója, utóbbi az RP-ben található nádormutatón alapszik, természetesen a DPM-stílus sajátosságai szerint módosítva. Minthogy sok iratnak nem állapítható meg pontosan a kiadója, Szócs egyszerű betűrendes mutató helyett

tiszttség szerint csoportosította az oklevéladókat. Így például az egri püspökök által kiadott diplomák között ott szerepelhet az ismeretlen egri püspök által kiadott 354. számú DPM, drasztikusan lecsökkentve annak esélyét, hogy azt kihagyjuk egy esetleg vizsgálatból.

Összességében a *Damus pro memoria-oklevelek* könnyen forgatható segédkönyv, amely a DPM-stílus sajátosságaihoz kiválóan alakított regesztákat tartalmaz. Ismerete minden bizonynyal hamarosan szükségessé válik mindenki számára, aki a 13. század második felétől a 14. század első harmadáig terjedő időszak okleveles forrásain alapuló kutatást szeretne végezni.

Veres Kristóf György

Katalin Szende

TRUST, AUTHORITY, AND THE WRITTEN WORD IN THE ROYAL TOWNS OF MEDIEVAL HUNGARY

(Utrecht Studies in Medieval Literacy 41.)

Brepols, Turnhout 2018. 416 oldal

Az Utrechti Egyetem középkori írásbeliséggel foglalkozó műhelye hosszú évek óta szervezi a nemzetközi, sokszor magyar részvétellel zajló konferenciákat, és gondozza az ehhez kapcsolódó könyvsorozatot, amely immár a 44. köteténél tart. A kötetek témája rendkívül szerteágazó, ám a hivatali és városi írásbeliséggel több is foglalkozott, amelyekben jó néhányban megjelentek Szende Katalin tanulmányai is, például *Writing and the Administration of Medieval Towns: Medieval Urban Literacy I–II*. Turnhout 2014. Szende kötetével csaknem egy időben jelent meg a sorozatban Agnieszka Bartoszewicz könyve a lengyel városi írásbeliségről (*Urban Literacy in Late Medieval Poland*. Turnhout 2017.), amelyre olykor reflektál is a magyar szerző.

Szende Katalin, a Közép-európai Egyetem középkortudományi tanszékének korábbi vezetője, nyugodtan megtehetette volna, hogy korábban megjelent tanulmányait gyűjti egybe, ám a fáradságosabb utat választva önálló monográfiát szentelt az általa évtizedek óta kutatott és számos önálló publikációban feldolgozott témának. Kötetében a hivatali és városi írásbeliség megszületését és első évszázadait vizsgálja a középkori magyar királyságban, a 13. század közepétől a 16. század közepéig, a forrásadottságokból is következően a 14–15. századra koncentrálna erőteljesebben. A városi írásbeliség története évtizedek óta népszerű témája a nemzetközi medievista konferenciáknak, nálunk azonban a forrásanyag látszólagos szegénysége, a jelenlegi országhatárokon kívüli levéltárakban való hozzáférhetősége csak megkésve keltette fel a kutatók figyelmét. A legjelentősebb kapcsolódó monográfia *Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526* című munkája még megjelenés előtt áll, a szerző 2013-ban megvédett disszertációjaként azonban Szende is már többször hivatkozik rá.

Az első fejezetben a hivatali írásbeliség elméleti és szociológiai aspektusait tekinti át a szerző, a nemzetközi szakirodalom imponáló ismeretének birtokában. A könyv címében is szereplő „bizalom” (trust) szónak rendkívül nagy a jelentősége, hiszen az írott szóba és dokumentumokba vetett bizalom, azok gyakorlati hasznosíthatósága a kereskedelmi ügyletekben, a jogszolgáltatásban, a kiadások és bevételek könyvelésében, a városi hivatalszervezet napi működtetésében járultak hozzá a korábban csak egyházi intézményekben és világi udvarokban használt latin írás napi használatának terjedéséhez. Szende éppen szociológiai és írástörténeti vonatkozásban e megközelítésnek olyan kiemelkedő hazai előzményeire hívja fel az olvasók figyelmét, mint korábban például Hajnal István munkássága, aki ugyan már az 1930-as évek óta magyarul

és idegen nyelven közzétette akkor úttörőnek számító gondolatait, de 1949 utáni szellemi gettóba kényszerítése évtizedekig késleltette az általa megalapozott kutatások folytatását, az írástörténet területén az írás kurzivitásának és társadalmi háttérének összekapcsolását. Igaz, ő a forrásanyag vizsgálatát csak a 13. század végéig folytatta, miként *Husztai Dénes*: Írásbeliség és társadalmi fejlődés Firenzében a középkori és újkor határán (Bp. 1935) című munkájában sem lépett túl ezen az időhatáron. Hajnal szerepére a legújabb szakirodalom művei is felhívják a figyelmet, mint Paul Bertrand műve (*Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire, entre royaume de France et Empire, 1250–1350*. Paris 2015), amelynek azonban éppen az *Utrecht Studies in Medieval Literacy* sorozatban megjelent angol változatát szerzőnk már nem hasznosíthatta. Éppen Bertrand összehasonlító anyaga alapján sejthető, hogy a városi írásbeliség területén nálunk is szinte egyidejűleg vagy csak minimális lemaradással követték a nyugaton szokásos, gyorsan írható, de még jól olvasható, a jegyzetelés technikájához közelítő kurzív írástechnikát.

A második fejezet az oklevéladás 13. századi fordulatától követi nyomon a városi írásbeliség fejlődését, attól kezdve, hogy az első városi oklevelet 1255-ben kibocsátja Esztergom, miként mindvégig szoros kapcsolat marad a kiváltságolt városok és a hivatali működés szakszerűbbé válása között. Meggyőző példákon keresztül kapunk képet az országban működő többi írat- és oklevélkiadó szerv és a városi hivatalok kapcsolatáról, a kölcsönhatásról a városok vagy éppen ugyanabban városban működő hiteleshely és a városi írószervek között. Nem meglepő a következtetés, hogy a püspöki városok székeskáptalanjai – erős konkurenciát jelentve – időlegesen gátolták a városi hivatali írásbeliség kibontakozását. Ugyanakkor a helyben működő káptalanok és monostorok példát és közvetlen napi gyakorlatban hasznosítható mintát is jelenthettek a városi írószerveknek, a kialakuló városi kancelláriáknak, amelyeket éppúgy hiteles kiadványokat kibocsátó szervnek tekintettek, birtokában lévén a hiteles pecsétnek.

A kötet gerincét és legterjedelmesebb fejezetét a városi irattermelés és az iratok elemzése alkotja. Az irattermelés fokozatosan bővült és vált egyre tagoltabbá, amiben inkább a helyi igények és elvárások voltak irányadók, semmint valamiféle központi elvárás. Lényeges újításnak számított az elsőként a 13. század végén Itáliában és Németalföldön feltűnő városi könyvek hazai megjelenése, magának a könyv formának az újdonsága és gyakorlati haszna, iróanyagként pedig a papír megjelenése, majd az 1400-as évektől szinte kizárólagos alkalmazása. A papír valóban a 14. századtól válik népszerűvé, Zsigmond király maga is felkereste Nürnbergben a Stromerek papírmalmát.

Az írnokok, jegyzők meghatározó szerepére már Paul Bertrand is felhívta a figyelmet említett könyvében, akik mintegy a város írásbeli közösségének (*graphic communities*) a fejeiként alapos írásbeli gyakorlattal, kiterjedt jogi és számadási ismeretekkel rendelkeztek, felügyelték és irányították a sokszor névtelen városi másolókat. Fontos határt jelentett, amikor a városi írnokokat már nemcsak alkalmilag, hanem hosszabb távon alkalmazták. Különösen fontos, hogy az egyes dokumentumtípusok (oklevelek, levelek, számlák, bizonylatok, bevallások, jegyzőkönyvek stb.) egy hivatali rendszer részévé váltak, s – legalábbis elméletileg – később is visszakereshetőek maradtak. Jellemző példa a végrendeletek kezelésének pozsonyi gyakorlata, ahol 1427-ben rendszeresítették egy önálló, nagy fólió formátumú könyvet, a *Protocollum testamentorumot* és vezették is folyamatosan 1872-ig.

A kötetben önálló alfejezet tárgyalja a hivatali írásbeliség és a városi történeti emlékezet, illetve történetírás közötti kapcsolatot, amelynek számos emléke maradt fenn a Szepességben és Brassóban, igaz már inkább a kötet időhatárán túlnyúlóan. Ennek unikális, részben később másolatban fennmaradt emlékei a templomok falára, oszlopaira írott krónikák, amelyekben a templomalapításokon és földrengéseken túl köztörténeti eseményeket is feljegyeztek, egyúttal jelezve a szoros kapcsolatot „*universitas civium*” szakrális és világi aspektusai között. A városi öntudatnak szerves elemét képezte a közös történeti emlékezet és tudat, amelynek legismertebb tárgyi emlékei a szenteket, a város védőszentjét ábrázoló városi pecsétek voltak. Korai

városi krónikánk valójában csak egy van, a szepesszombati, ám a 16. század elejétől számuk öröndetesen növekedésnek indult. A jogi érdeklődés és tájékozódás nemcsak az udvarban, hanem a városokban is vonzotta a történeti tárgyú szövegeket, miként arra a Zipser Willkühr kapcsán tett új felfedezése kapcsán Mikó Gábor hívta fel a figyelmet. Liebhart Egkenfelder, 1457-ig pozsonyi jegyző nemcsak arról ismert, hogy 38 kötetes könyvtárának két eredeti kézírata és katalógusa is fennmaradt, hanem az Artúr királyt és Nagy Sándort tárgyaló kötetek történeti érdeklődésére is fényt vetnek.

A városi lakosság, a kereskedelmi kapcsolattartás és kommunikáció két-, illetve többnyelvűsége indokolja az írásbeliség és többnyelvűség kérdésének külön fejezetben való tárgyalását. A városok írásbelisége is többnyelvű volt, mint maga a korabeli valóság, amelyet mindig a praktikum vezérelt: a kommunikáció biztosítása városon belül és kívül. A kötetben szórakoztató példák olvashatók a nyelvek közötti interferenciáról, keveredésükről, a nyelvi hierarchiáról, a nyelvválasztást befolyásoló belső és külső tényezőkről, a címzett kegyét megnyerő szándékkal bezárólag, vagy éppen arról, hogy a városi küldöttek az országgyűlések magyar nyelvére panaszkodnak. Az írott és a beszélt nyelvek viszonyáról van szó, elsősorban a latin, német, magyar, kisebb részben az olasz és szláv nyelvekről. A tárgyalt városok többségében a német válik meghatározóvá, míg majd az alföldi mezővárosokban a 16. századtól a magyar. Ugyanakkor a nyelvhasználatban jelentős különbségek mutatkoznak a német közösségeken belül is, hiszen az erdélyi szászok a 16. századig írott nyelvként a latint használták.

A kötet zárófejezetei a zsidók és az írásbeliség kapcsolatáról, ennek jogi szabályozásáról, illetve a városi levéltárak megszületéséről adnak reprezentatív áttekintést. A hazai városok zsidó népessége nem volt nagyszámú, de kereskedelmi, pénzügyi tevékenységük, hazai és nemzetközi kapcsolataik s elsősorban a keresztyénnel folytatott ügyleteik miatt meglévő kölcsönös bizalmatlanság miatt az írott dokumentumokkal és jogi biztosítékokkal való ellensúlyozás igénye már a kezdetektől megfigyelhető. Ennek jól ismert első emléke Kálmán király „cartula sigillata”-ra vonatkozó rendelete, továbbá a tárgyalt korszakban a pénzkölcsönökről született, városi pecséttel ellátott oklevelek és a zsidó hiteleket számon tartó, azokat ellenőrző zsidó könyvek, az úgynevezett Judenbücher. A héber nyelv a városi könyvekben csak kivételesen tűnik fel, azt a zsidó közösségen belül használták, illetve a követelésre vonatkozó gyakorlatias héber bejegyzések a vonatkozó oklevelek hátoldalára íródtak.

A mintát a városi levéltárak esetében is a hiteleshelyi levéltárak szolgáltatták, de a dokumentumok visszakereshetősége és biztonságos őrzése iránti igény az egyes városokban változó időpontban és eltérő intenzitással, színvonalon más és más helyszínen az őrzési helyek kialakításához vezetett. A levéltár felépítése valóban a politikai szervezetet tükrözi, az írásbeliség fontosságának, gyakorlati használatának és hasznának megértése abból pontosan leképezhető, mint azt a szerző is idézi Michael Juckertől. A fejezet gondosan bemutatja mindazt, ami írott forrásokban vagy tárgyi emlékekben, így a tároló szekrényekben fennmaradt, s amelyekből kikövetkeztethető a gyűjtemény egykori használatának technikája és hatékonysága. A soproni levéltár nem véletlenül kap kiemelt helyet, hiszen a mai Magyarország területén Sopron az egyetlen város, ahol a levéltárban a 15–16. század fordulójától töretlenül végigkövethető a hiteles kötés-emlékek sora. A megőrzés gyakorlatának szerves része volt a megírt ívek bekötése korábbi pergamen kódexlapokba, ami egyúttal rendkívül fontos kultúrtörténeti forrás is (vö. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmenten in Sopron*. Hrsg. Edit Madas. Bp. 2006. és *Magyar Könyvszemle* 124. [2008] 1. sz. 77–79). Árulkodó jelenség, hogy a városi alkalmazottak közé bekerül a könyvkötő személye is.

A kötet végén táblázatos formában áttekintés található a városok által kibocsátott oklevelekről (1244/1255–1305), a városi írnokokról 1400-ig, a városi hatóságoknak a püspöki városokban fennmaradt okleveleiről, az 1500 előtt megkezdett városi könyvekről.

A korábbi rész tanulmányok monografikus összegzése a középkori hivatali írásbeliség kutatásának módszertanilag is újszerű és rengeteg további kérdést felvető alpműve. Mindvégig

érzi az olvasó, hogy az itt olvasható megállapításokat a fennmaradt városi levéltárak anyagának gondos áttanulmányozása és értékelése alapozta meg, miközben mondandóját a szerző az összeurópai korabeli társadalmi átalakulás és változás kontextusába helyezi el. Paul Zumthor szerint a „középkori város az írott szó leánya”. Ezt eddig is tudtuk, de jelen mű ismeretében jobban értjük. Az érdekfeszítően, valamint jól követhetően és didaktikusan megírt munka, szinte tankönyvként is használható. Az illusztrációkkal, térképekkel és statisztikai táblákkal kiegészített könyv méltán jelent meg az Utrechti Egyetem rangos sorozatában, s csak reménykedni lehet abban, hogy magyar nyelvű változata is elkészül majd.

Veszprémy László

Csorba László

„MAGYARORSZÁG CSILLAGA”, SZÉCHENYI ISTVÁN

225 éve született a sopronnyéki kerület ’48-as képviselője

MNL Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron 2017. 116 oldal

A Széchenyi-életút egyik legjobb hazai ismerőjének, Csorba Lászlónak 2017 végén megjelent kötete a címben is megjelölt apropóból készült: Sopron városa e könyvvel kívánt megemlékezni a gróf születésének 225. évfordulójáról. Széchenyi a címben olvasható metaforikus elnevezést a halála után kapta, a soproni németajkú polgárság lapja, az *Oedenburger Intelligens und Anzeigebblatt* illetve vele többrészes cikksorozatának első darabjában 1860. április 16-án.

Egy kivételes forrásadottságokkal rendelkező személy életútját röviden összefoglalni nehéz feladatnak tűnik, hiszen a Széchenyitől fennmaradt művek, napló kötetek és sok ezer levél többféle megközelítésre és sokrétű elemzésre adnak lehetőséget, ezért célszerű volt már a címben megjelölni, hogy a szerző ezzel a munkájával egy rövid pályaképet ad a kezünkbe. A könyv olvasójának nem lehet hiányérzete, mivel Csorba László törekedett arra, hogy minden fontos állomást megemlítsen Széchenyi származásától kezdve a katonaságon, barátságon (Wesselényi Miklós), nagy szerelmeken (Karolina és Crescence), „alkotásokon” és politikán át a döblingi szanatóriumig, és arra is, hogy ezeket beágyazza a nemzetközi és a hazai események láncolatába. Csorba László az egyes állomásoknál egy-egy újabb kutatási eredményt is megemlített, mint ahogy a Széchenyi–Kossuth vita vagy a gróf elmeállapota kapcsán is tette. Viszont a kötet végéről hiányzik egy irodalomjegyzék, amelynek alapján az érdeklődő olvasó részletesebben tájékozódhatna az egyes eseményekről, konfliktusokról és szövegekről, illetve a szakmabeliek számára kiindulópont lehetne további kutatásokhoz.

A szerző tizenkét, változó terjedelmű fejezetben ad rövid összefoglalást Széchenyi pályaképéről, gazdagon illusztrálva a gróf kortársairól, életének színtereiről és egyes dokumentumairól készült képekkel, amelyek forrásáról a könyv végén részletes jegyzékben bővebben informálódhatunk. Ezek között láthatunk ismertebb ábrázolásokat is, mint például Sterio Károly *Széchenyi István lovasképe a Lánchíddal* című festményét vagy Löschinger Zsigmondnak a döblingi Széchenyit ábrázoló litográfiáját, viszont ritkábban látott képek is felbukkannak az életút elbeszélésében, mint például egy tusrajz a Desdemona hajóról, amellyel Széchenyi dunai hajóútjára indult, vagy egy karikatúra a Dunában úszó grófról 1836-ból. További érdekességeknek számít Széchenyi két magyar nyelvű leveléről készült fotómásolat, amelyen a gróf kézírását lehet alaposabban szemügyre venni.

Az első fejezetben (*Családi örökség*) részletezi a szerző Széchenyi származását, hosszabban szólva gróf Széchenyi Ferencnek a polgári átalakulás hajnalán játszott szerepéről és házasságáról

Festetich Júliával. Ugyanakkor e fejezetben Csorba mintegy felhívást intéz a kollégákhoz: Fraknói Vilmos kötete óta (114 éve) nem készült átfogó életrajzi munka Széchenyi Ferencről. Ezt követően (*Egy zseni gyermekkor, Hadban, mundérban, Hivatás és szerelem*) röviden ír a szerző az ifjú gróf neveltetéséről, hadseregben eltöltött éveiről, megemlítve annak legfontosabb állomásait, mint a lipcsei csata vagy a „táncoló kongresszus”. Ugyanitt esik néhány szó az 1818–1819 folyamán tett keleti utazásáról is. Majd bepillantást nyerhetünk abba, hogyan ismerkedett meg 1820-ban báró Wesselényi Miklóssal, illetve későbbi feleségével, aki 1835-ig Széchenyi távoli rokonának, Zichy Károly grófnak a felesége volt.

Az *Új korszak kezdődik* című fejezetet Csorba egy szemtanú segítségével felidézett jelenettel indítja: az 1825. november 3-ai kerületi tábla ülésével, ahol Széchenyi az akadémiai felajánlását tette. Ezt követően a szerző a gróf reformprogramját tárgyalja, amelynek középpontjában egy nemzeti centrum létrehozása állt, a teendők, a reformok megvitatására. Ezt a célt szolgálta a lóversenyek meghonosítása vagy a Nemzeti Kaszinó megalapítása, amely számára 1830-ban magát Metternich herceget is „megcsípte” – ahogy naplójában írta az eseményt követően. Az író Széchenyi is ebben az időszakban kezdett aktívan ténykedni: a *Lovakról* című műve még nem hozta meg számára az országos sikert, de a másfél évvel később, 1830 januárjában megjelent *Hitel* Csorba László szerint a valaha napvilágot látott legnagyobb hatású magyar könyv. Majd az ezt követő *Világgal* (1831) és *Stádiummal* (1832) vált teljessé Széchenyi programadása.

A következő fejezetben (*Híd, város, ország – a Duna mentén*) már a gyakorlat mezejére lépő Széchenyiről olvashatunk, először a Waldstein János kíséretében tett dunai hajóútiról, amikor is súlyosan megbetegedett, s feltételezhetően későbbi egészségügyi problémái is az ekkor elkapott malária szövődményeiként alakultak ki. A Duna kapcsán azonban nemcsak a hajózhatóvá tétel lebegett a gróf szeme előtt, hanem a folyót „áthidalva” Pest és Buda összekötésével egy új magyar főváros létrehozása is. Az 1832-ben létrejött Hídegylet ezt a célt volt hivatva szolgálni, s hamarosan elkezdődhetett a terveztetés és az építtetési jogért folyó küzdelem, majd mindezek eredményeként 1842. augusztus 24-én megtörtént az alapköletétel.

A *Nemzet napszámosa* és a *Legnagyobb magyar* című fejezet részletezi Széchenyi nézeteit a haza és haladás kérdéskörében. Csorba László kiemeli, hogy az 1830-as évek második felében Széchenyi kényes politikai helyzetbe került, mivel meggyőződése volt, hogy Magyarország a politikai önrendelkezését és polgári átalakulását a Habsburg Birodalom keretein belül tudja megvalósítani, és ez az örökös tartományok számára is előnyös helyzetet eredményezhet. Emiatt bízott abban, hogy Metternichben pártfogóra találhat céljai elérése érdekében. A későbbiekben sem volt könnyebb a helyzete, hiszen polemizálása a *Pesti Hírlap* szerkesztőjével megosztotta a reformtábor képviselőit, és azok inkább Kossuthot vették védelmükbe. Így a középutat kereső politikus egyre inkább elmagányosodott, hiába próbálkozott az 1840-es években a liberálisok és a „fontolva haladók” között egy középpártot létrehozni (*Politikai magány*). Nem könnyített a helyzetén az sem, hogy 1845-ben a Tisza-szabályozás királyi biztosa lett, és pozícióját sem sikerült kellőképp tisztáznia utolsó reformkori röpiratával, a *Politikai Program-törvényekkel*. Ebben az időszakban a Széchenyi–Kossuth vita is tovább mélyült, amelynek érdekes pontjaként jelölte meg a szerző Széchenyi úgynevezett telekdíj tervét, amelyet Kossuth ugyan a támogatásáról biztosított, de más kulcsfontosságú reformkérdésekben továbbra is egymás ellen érveltek. Az utolsó rendi országgyűlésen Kossuth ellensúlyozásának céljával alsótáblai követként jelent meg, de a várt eredmények elmaradtak.

A következőkben (*A forradalmi kormány minisztere*) a szerző (naplódíszetekkel is) folyamatosan érzékelteti Széchenyi bizonytalanságát és aggályait a forradalommal kapcsolatban, valamint egyre gyengülő idegállapotát – de mindezen lelki tényezők ellenére Széchenyi részt vállalt az átalakulásban közlekedés- és közmunkaügyi minisztereként. Első feladata egyrészt egy tizenkét és félmillió költséget kidolgozása, másrészt pedig a pesti körsáncok ásatása volt. A lelki válság azonban végül fizikai kimerüléshez vezetett (*Összeomlás és föltisztulás*), ezért kezelőorvosa utasítására a döblingi elmeszanatóriumba vitették. Az eseménnyel kapcsolatban

Csorba felveti és tisztázní is igyekszik a felmerült dilemmákat: valóban gyógyulni ment Széchenyi, vagy csak politikai búvóhelyet keresett magának? A pontos diagnózis kapcsán még nem alakult ki egyetértés a szakorvosok körében, a szerző röviden ismerteti az eddig álláspontokat, ám a végső állásfoglalás kialakítását a pszichiáterekre bízta.

Az 1850-es évek második felében fokozatosan javult a gróf állapota, visszatért érdeklődése a külvilág iránt, egyre többen látogatták, s újra tollat ragadott: újabb naplóbejegyzések, levelek és művek születtek a döblingi „sajtóközpontban” (*Az önkényuralom ellenfele*). Ez pedig nem kerülhette el a hatalom figyelmét sem, 1860. március 3-án házkutatást tartottak Széchenyinél, és lefoglalták az ott található iratokat. Mindez – mutat rá Csorba – arra utal, hogy Széchenyi nem készült a halálra. A halála előtti hónapokban például annak tervével is foglalkozott, hogy Cenken új katolikus templomot építtet, és fel is vette a kapcsolatot a helyi plébánossal, Tolnay Antallal (*A cenki plébános tanúságtétele*). A plébános visszaemlékezése és a boncolási jegyzőkönyv alapján ismerteti Csorba, hogyan történhetett az öngyilkosság 1860. április 8-ra virradóra. Végül a pályakép az országos gyász bemutatásával zárul.

A könyv szövege olvasmányos, a szerző olykor metaforikus elemekkel tarkítja az események elbeszélését, valamint egy-egy vers idézettel és a Széchenyi-kortársak visszaemlékezéseivel idézi föl a korszak hangulatát. A kötet megjelenése ízléses, az első és hátsó borítón egy-egy Széchenyi-ábrázolás látható: előbbin Barabás Miklós portréja 1848-ból, utóbbin pedig a soproni Széchenyi téren álló szobor, amely Mátray Lajos alkotása 1897-ből.

A szerző eleget tett a kiadói előszóban megjelölt célkitűzésnek, miszerint egy „modern, korszerű szemléletű, olvasmányos és esztétikus” kötetet kívánnak az „érdeklődő nagyközönség és a tanuló ifjúság” számára adni, de apróbb, új részletei miatt jó szívvel ajánljuk szakemberek számára is.

Czinege Szilvia

Kalocsai Péter

KÖZLEKEDÉS- ÉS VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK (19–20. SZÁZAD)

Virágmandula, Pécs 2018. 200 oldal

Magyarországon jelenleg kevés professzionális történész foglalkozik közlekedéstörténettel. A témát többnyire „hobbi-történészek” és műszaki végzettségűek kutatják, gyakran a történettudomány módszereinek figyelembe vétele nélkül, így meglehetősen kevés színvonalas publikáció született a tárgykörben. Még elhanyagolhatóbb azon munkák száma, amelyek nemcsak a technikai paraméterek bemutatására vállalkoznak, hanem a közlekedés fejlődését struktúrában próbálják elhelyezni, valamint annak a modernizációban és urbanizációban játszott szerepét, gazdasági és társadalmi hatásait is vizsgálják.

A most bemutatott munka Kalocsai Péternek a városi tömegközlekedést érintő, korábban rangos történettudományi periodikákban (*Korall*, *Urbs*, *Magyar várostörténeti évkönyv*) vagy az *Ezeracrú vasút* sorozatban publikált, történettudományi kutatások módszertanával megírt, igényes tanulmányokat tartalmazó kötete.

A szerző az ELTE Savaria Egyetemi Központ munkatársa, fő kutatási területe a dualizmus korának (közlekedés)története, különösen a városi tömegközlekedés. Vizsgálódásaiban elsősorban a Nyugat-Dunántúlra, azon belül Szombathelyre összpontosít, azonban e kötetben a Nyugat-Dunántúl mellett országos kitekintéssel vizsgálódik és a nemzetközi szakirodalom fel-

használásával nemcsak a városi tömegközlekedés történetét és historiográfiáját, hanem annak a városi térhasználatra, modernizációra gyakorolt hatásait, az ikervári vízi erőmű jelentőségét, sőt a lokális repülés történetét is ismerteti. Mindezzel a munka komplex közlekedéstörténeti kötetté válik, hiánypótló szerepet töltve be az urbanizáció egyik fokmérőjének tekinthető városi közlekedés, valamint a vidéki repüléstörténet kérdéskörével foglalkozó munkák sorában.

A kötet hat tanulmányt tartalmaz. Az elsőben (*A városi vasutak és a történetírás Magyarországon a kezdetektől napjainkig*) Kalocsai a vizsgált tárgykör megértése szempontjából legfontosabb fogalmakat (városi vasutak, különleges városi vasutak stb.) ismerteti röviden, áttekinti a hazai vasúttörténet-írás helyzetét. Hangsúlyozza, hogy a városi tömegközlekedés történetének eredményeire nemcsak a műszaki, hanem a közlekedés- és történettudománynak is szüksége van, hiszen a közlekedéstörténetet nem elszigetelt jelenségként kell kezelni, kutatni, hanem bele kell helyezni az őt körülölelő tájba, annak gazdasági és társadalmi hatásait is szemléltetve. Ez a városi közlekedés esetében a város- és életmód-történeti, illetve a településföldrajzi kutatásokat is segíti, pontosabbá teszi.

A második tanulmányban (*A városi közlekedés modernizációja Magyarországon [1867–1914]. Modernizáció – urbanizáció – historiográfia*) a szerző a hazai városi közlekedés fejlődését mutatja be a jelzett periódusban. A modernizáció egyik eleme a – későbbi villamosközlekedés alapjaként szolgáló – korszerű közlekedési infrastruktúra kiépülése volt, majd az áttörést a robbanómotoros autók kifejlesztése jelentette. A helyi tömegközlekedés a kedvezőbb urbanizációs mutatókkal (Budapest, Arad stb.) rendelkező településeken már a motorizáció előtt megindult az omnibusz közlekedés révén. Az újabb lépcsőfokot a városi közúti vasutak kiépítése jelentette. A dualizmus időszakában a közúti vasutak jelezték az urbanizációs fejlettségi szintet és a polgárosodás mértékét. Nem meglepő, hogy a számos eszköz közös térben való használata a közlekedés szabályozását is hamar magával hozta. A városi tömegközlekedés kialakulása, fejlődése tehát alapjaiban alakította át az életmódot, a szokásokat és egyúttal az urbanizáció fokmérőjéül is szolgált.

A harmadik fejezetben (*A vidéki városi villamosvasutak településfejlesztő hatása a dualizmus kori Magyarországon*) Kalocsai a tanulmány címében megfogalmazottakat vizsgálja komplex módon. A városi térhasználat megkönnyítéséhez elengedhetetlen volt tömegközlekedési eszközök forgalomba állítása. A villamosvasúttal kapcsolatos településfejlesztő hatások ismertetése sok újdonsággal szolgál az olvasónak. Ilyen például a településmorfológiai változások nyomon követése, illetve a vidéki városokra gyakorolt társadalmi és gazdasági hatások elemzése. Ám a modern városi tömegközlekedés mentalitásbeli újdonságokat is magával hozott az utazás illetményével kapcsolatban. Emellett pedig egy új, rendszeres jövedelmet és akár nyugdíjjogosultságot is biztosító szakma kialakulásához is hozzájárult a városi lakosság körében.

A negyedik fejezetben (*Az ikervári vízi erőmű hatása a nyugat-dunántúli városfejlődésre [1895–1914]*) a szerző egy úttörő jellegű infrastrukturális innovációval, az ikervári vízi erőmű kiépítésével foglalkozik. Célja a villamos áram sokrétű (ipari, közlekedési, mezőgazdasági, közvilágítási, háztartási) hasznosításának bemutatása, ezzel is érzékeltetve annak a nyugat-dunántúli térségre kifejtett modernizációs hatását. Öt város: Szombathely, Sopron, Kőszeg, Sárvár és Csepreg tartozott az erőmű hatósugarába. E településeken leginkább a közvilágítás fejlesztésére, ipari és mezőgazdasági erőszolgáltatási célokra, illetve a villamosok energiaellátására használták ezt az erőforrást. A Monarchiában is párját ritkító ipari létesítmény 1896-ra készült el a Rába-folyón. Az újfajta energia megjelenése hatással volt az emberek gondolkodásmódjára, valamint javította élet- és munkakörülményeiket.

Az ötödik fejezetben (*A közlekedés szerepe a városi térhasználatban Szombathelyen [1945–1968]*) a szerző először a vonatkozó historiográfiát ismerteti nemcsak helyi, hanem országos, sőt nemzetközi kitekintéssel. Ezt követően tér rá a szombathelyi városi tér közlekedés-szempontú használatának bemutatására. A település a második világháborúban súlyos pusztításokat szenvedett el. A háborút követő új politikai berendezkedés nagymértékben hatással volt a köz-

lekedésre és a városi térhasználatra. A közlekedési infrastruktúrája a vontatott rekonstrukció miatt még az 1950-es években is leromlott állapotban volt, s csupán az 1960-as években vontak be komolyabb tőkét az ágazat fejlesztésébe. A közhasználatú járművek közé ekkor a taxik, a villamosvasút és az autóbuszok tartoztak. Az 1968. évi országos közlekedéspolitikai koncepció meghatározta az autóbusz-közlekedés fejlesztését, és az egyvágányú villamos vonalak megszüntetését. Ezzel megkezdődött a polgári korból megörökölt, a helyiek által szeretett közlekedési eszköz haláltusája. A városi tanács végül – a központi akaratnak engedve – 1974-ben megszavazta a szombathelyiek „mentális térhasználatát” is nagyban meghatározó villamosközlekedés megszüntetését. Kalocsai Szombathely tömegközlekedési színvonalát – a vázolt problémák ellenére – mégis a korabeli Dunántúl élmezőnyébe sorolja.

A zárófejezet (*A szombathelyi polgári repülés története a 20. században*) egy teljesen új – repüléstörténeti – perspektívából vizsgálja a vasi megyeszékhelyet. Stratégiai elhelyezkedésének köszönhetően a város már igen korán, 1915-ben repülőteret kapott. 1920-tól pedig a Magyar Aeroforgalmi Rt. (MAEFORT) Budapest és Szombathely között már légiposta-járatot üzemeltetett, s a szolgáltatás egy évvel később személyszállítással bővült. Ekkoriban már nemcsak belföldi, hanem nemzetközi járatok is érintették a várost. A háború borzalmai után a Magyar–Szovjet Légiforgalmi Rt. (MASZOVLET) égisze alatt indult újra a belföldi légi közlekedés (a fővárosból Szombathelyre és Debrecenbe). A hároméves terv keretében központilag fejlesztették az ágazatot, ekképp az 1954-ben létrejött Magyar Légiközlekedési Vállalat (MALÉV) működésében még egy ideig domináns szerepet játszott a belföldi közlekedés is. A hazai belföldi – deficitese – légi járatok végét az 1968. évi közlekedéspolitikai koncepció jelentette. A települést érintő polgári repülés megindulása ugyan új közlekedési eszközzel bővítette a helyiek magyar átlagot amúgy is felülmúló lehetőségeit – ami egyúttal kiemelt rangot is jelentett a városnak –, ám a lakosság többsége nem engedhette meg magának a repülést.

A tanulmánykötetben Kalocsai a történettudomány által periférikusnak tekintett közlekedéstörténeti témákat vizsgál regionális és lokális vonatkozásban, ugyanakkor országos (néhol nemzetközi) kitekintéssel. Nem egyszerűen üzemtörténeti leírást ad, témáját a környező tájjal és az urbanizációval összefüggésben tárgyalja. A munka azért is fontos, mivel nemcsak a közlekedés egy ágazatát, a villamosvasút történetét, hanem a helyi infrastruktúra fejlődését és a repülést is görcső alá veszi. A könyvben így a technikatörténet mellett a város-, a közlekedés-, a gazdaság-, a társadalom- és a mentalitástörténet is hangsúlyosan jelen van, nem feledve a település- és területföldrajzi vonatkozásokat. Külön ki kell emelnünk, hogy a szerző kutatásaihoz használta a kérdéskör historiográfiáját ismertető tanulmányában felsorolt összes forrástípust. A munka rendkívül informatív s egyúttal olvasmányos is, szövegét tekintve alapos és igényes. A főszövegben használt mozaikszavak feloldását rövidítésjegyzék, a téma megértését pedig korabeli képeslapok, képek, illusztrációk és táblázatok segítik. Ugyanakkor utóbbiak nyomtatási minősége nem mindig a legjobb, jóllehet a közlekedéstörténeti szakmunkák ma már nem nélkülözhetik a minőségi vizualizációt. Kár, hogy a könyv csupán egy szűk (leginkább az érintett régióból verbuválódó) olvasóközönség számára válik ismertté és elérhetővé, pedig Kalocsai Péter – korábbi színvonalas kutatásainak folytatásaként – egy olyan tanulmánykötettel állt elő, amely a magyarországi közlekedés- és várostörténeti tudományos diskurzusok középpontjába kerülhet.

Horváth Csaba Sándor

Stefan Dorondel

DISRUPTED LANDSCAPES

State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania

Berghahn Books, Oxford 2016. 252 oldal

Stefan Dorondel bukaresti történész és antropológus a kötetében két havasalföldi falu történeti–környezeti esettanulmányát dolgozza föl s helyezi globális kontextusba. Angol nyelvű monográfiája bevezetőjében a földműveléssel kapcsolatos történeti, antropológiai kutatások interdiszciplinaritását hangsúlyozza, amely szükségessé tette számára a földrajzi, ökológiai, politikai gazdaságtani irodalom tanulmányozását. A *Disrupted Landscapes* leginkább a környezet-történeti irodalomba illeszthető be, valószínűleg az előszóban is kiemelt David Moon, Frank Uekötter és más környezettörténészek nyomán. A cím Dorondel szerint magyarázatra szorul, és ebben igaza is van. A *Disrupted Landscapes* a környezetpolitikai irodalomban toposszá vált kommunizmus egyenlő ökokidium tézist idézheti fel az olvasóban. A szerző azonban nem erre, hanem a viszonylag stabilan, megszakítások nélkül operáló államszocialista mezőgazdaságot (sic!) a romániai forradalom után felváltó liberális, kapitalista mezőgazdasági változásokra utal.

Ennek ellenére a szerző már a bevezető fejezetben kissé ellentmond az előszóban vázolt tézisének, és az államszocialista reformokat a „disruptive” jelzővel illeti, amelyek mély nyomot hagytak a vidéki Romániában. Ezek a következetlenségek mégsem zavaróak, mert hitelesen jelzik a 20. századi Kelet-európai történelem polarizáltságát. Dorondel az előszó tézist tovább bontja a bevezetésben és leszögezi könyve fő gondolatát: a posztzocialista mezőgazdasági és környezeti átalakulások feltehetően számos hasonlóságot mutatnak a negatív posztkoloniális trendekkel a globális délen. Ez az állítás izgalmas és szembe megy az általánosan elfogadottá vált kelet-európai ökokidium tézissel.

Az első fejezetben Dorondel részletesen ismerteti a kötet két esettanulmányát, a havasalföldi Argeş megyében található Dragomireşti és Dragova községeket. Tájéleírást ad, kifejti a helyi etnikai, társadalmi, gazdasági, ökológiai viszonyokat a 19. század elejétől napjainkig. A Kárpátok lábainál elterülő két falu történetében különleges szerepet töltött be a szőlő- és gyümölcsgazdálkodás, legfőképpen pedig az erdőgazdálkodás. Mindezek magyarázata a helyi klimatikus viszonyokban, a hegyvidék által meghatározott éghajlatban és a napsütéses órák számában keresendő. A helyi táj változását a 19. században felgyorsította, hogy Havasalföldön nem csupán a fiúk, hanem az örökösök mind egyenlő részt örökölték a családi birtokból. Az életben maradt fiú- és lánygyerekek számának növekedésével felgyorsult a helyi paraszti gazdaságok elaprózódása. Dorondel leszögezi, hogy a tárgyalt két faluban a beás cigányok kapcsolata a helyi tájjal különleges, az erdők és a hegyek jó ismerőiként írja le őket a szerző, annak ellenére, hogy tulajdonjoguk csak igen korlátozott volt.

Ezt a látszólag állandó rendszert változtatta meg a 1949 és 1962 között a romániai gazdaságok csaknem 95%-nak államosítása. (42.) A folyamat eredményeként a birtokszerkezet és a helyi mezőgazdaság céljai is jelentősen megváltoztak. Előtérbe került a nagyüzemi burgonya- és árpatermesztés, valamint a szarvasmarha- és birkatenyésztés. A nagyívű történeti áttekintés után Dorondel felveti az állami beavatkozást erősen kritizáló, James C. Scott-i elmélet létjogosultságát Románia újkori történetére vonatkoztatva, amivel némileg újra ellentmond a kötet előszavában megfogalmazottaknak.

A kötet második fejezete a kommunizmus utáni neoliberalis átmenetet vizsgálja, és főbb vonalakban ismerteti a magyar olvasó számára is ismerős, sokk terápiaként megélt privatizáció és önszabályozó piac által meghatározott korszakot. Dorondel szerint a mezőgazdasági földek és erdők privatizációját a helyi lakosság is sürgette, és sok esetben meg sem várta a föld-reformot, hanem már „előre” művelésbe vonta az ősök régi-új parcelláit. (56–58.) A fejezet hátralevő oldalain az 1990-es évek új jogi környezetét járja körül a szerző, amely gyökeresen

átalakította a mezőgazdasági területek tulajdonviszonyait és jogi kereteit, és amely újra magánkézbe adta az erdők jelentős részét. (58–62.)

A mű harmadik fejezete az új jogi környezetben kialakult gazdasági, társadalmi, antropológiai viszonyok elemzése. Az erdő mint a gazdasági jólét és politikai hatalom forrása központi szerepet tölt be a tárgyalt falvak életében. A helyi társadalmi létra alján élő beás cigányok a történelmi birtokviszonyok helyreállítása miatt újra kimaradtak az erdő által kínált javak élvezetéből. Dorondel ebből eredezteti, hogy az illegális fakitermelést végzők legaktívabb csoportja a településeken lakó beások közül került ki. (65–67.) Az illegális fakitermelések kérdése azonban ennél sokkal bonyolultabb, mivel a helyi társadalom egésze érintett és anyagilag érdekelt benne. Igazából az erdők pusztítása és a fa exportja az egyetlen jelentősebb bevételi forrás ezen a vidéken. Ebből fakadóan a törvényes tulajdonosok sokkal nagyobb pusztítást végeztek a falvak körüli erdőkben, mint az alkalmi fatolvajok. Az erdők fokozatos privatizációját követően ugyanis egész hegyoldalakat vágtak tarra a kitermelt fából származó jövedelemre éhes földtulajdonosok. Bár Dorondel nem vonja le a kézenfekvő párhuzamot, a tarvágások drámai mértéke a 2000-es évek Romániájában hasonlított a liberális kapitalizmus első nagyobb hulláma során történt erdőpusztításokra a 19. század második felének Magyar Királyságában. A helyi közösségek szinte minden tagja érintett az illegális fakitermelésben, és a helyi társadalomban betöltött szerepük szerint profitálnak a Romániába vagy exportra szánt fa bevételéből, ezért az olvasónak az az érzése támad, mintha egy bünszövetkezet működését elemezné a szerző, holott Dorondel csupán a saját boldogulásuk érdekében a természeti környezetüket leromboló közösségről beszél. A klímaváltozás korában ez teszi globálisan relevánssá a két mikroközösséget kutató monográfiát.

A szerző érzékletesen ábrázolja, hogy hiába az 1990-től kialakított jogi környezet, a „kéz kezét mos” elve az új helyi közösségek életében, és az erdő gyakorlatilag az egyetlen olyan gazdasági erőforrásuk, amelyből komolyabb többletjövedelmük lehet. A magas profit mellett eltörpülnek azok a hosszú távú környezeti problémák, amelyeket az erdők fokozott pusztítása okoz. (68–91.)

Az erdők gazdasági fontosságának tükrében érthető, hogy a falubeliek egyáltalán nem örültek annak, hogy erdeik egy része a Piatra Craiului Nemzeti Park „pufferzónájában” helyezkedik el. Ez ugyanis tovább korlátozta az erdőtulajnosok jogait. Válaszul a helyi közösség tagjai minden eszközzel igyekeztek kijátszani a nemzeti park által felállított szabályrendszert, és saját érdekeik mentén használni az családjaik által évszázadok óta lakott természeti környezetet. A nemzeti park ugyanakkor nem csupán korlátoz, hanem új lehetőségeket is igyekszik teremteni a tarvágások elmaradása okozta jövedelem-kiesés pótlására, valamint az ökoturisztikai elveket, lehetőségeket igyekszik népszerűsíteni a helyi lakosok körében.

A kötet elején Dorondel jelzi, hogy a közös legelők évszázadokon keresztül központi szerepet töltöttek be a közösség életében, s ez a szerep a kommunista Románia összeomlásáig szinte változatlanul megmaradt. A közös legelők „halálát” Dragomireştiben a neoliberális változások hozták el, amelyek nyomán drasztikusan lecsökkent a háziállatok száma Romániában. A gázosodó, elvaduló közös legelőn a 2000-es évektől kezdve mindkét faluban elszaporodtak az illegális építkezések, amelyek szinte teljesen átalakították a korábban legeltetésre használt területet. (122–127.) Dragovában a helyi közösség a közös legelőket szintén új építkezésekre használta fel, de itt nem magánházakat építettek, hanem falusi turizmussal foglalkozó vendégházakat. A helyi területhasználati szabályozást is ennek megfelelően alakították át a településen – a falusi turizmusból származó bevételek növelésének reményében. (137–138.)

A kötet hatodik fejezete az ipari-mezőgazdasági kettős identitás kérdését járja körül, amely mindkét falu esetében jellemző, és ismerős lehet a Kádár-korszakból a magyar olvasó számára is. Bár a falubeli családok döntő többsége rendelkezik termőfölddel, gyümölcsösssel, ez már nem kizárólagos bevételi forrásuk, hanem szinte minden esetben kiegészítő tevékenység az iparban vagy szolgáltatásokban végzett munka mellett.

Dorondel könyvének záró fejezete a helyi vízgazdálkodás kérdését vizsgálja. A szerző állítása szerint a vizes élőhelyek szennyeződésének kelet-európai története kevésbé feldolgozott. A feldolgozottság mértéke természetesen relatív, de számos tudományos munka tárgyalta már ezt a kérdést, hogy csupán Jiří Janáč 2012-ben megjelent *European Coasts of Bohemia: Negotiating the Danube-Oder-Elbe Canal in a Troubled Twentieth Century* című monográfiáját, vagy e sorok szerzőjének számos angol nyelvű tudományos publikációját említsem.

Ennek ellenére a kötet értékes fejezete a befejező, mert a liberális kapitalizmussal együtt járó drámai szemétképződésre koncentrál. Felismeri és problematizálja a nyilvánvaló összefüggést a fogyasztói társadalom és a fogyasztás során felhalmozódó és egyre nagyobb problémát jelentő szilárd hulladék között. (173.) Dorondel kritikusan megállapítja, hogy a helyi folyók a román rendszerváltozás után szennyeződtek el extrém mértékben, és a folyópart egyfajta senkiföldjévé vált az új liberális korszak törvényei nyomán. (179.) A fejezet záró oldalain Dorondel kiterjeszti a helyi esettanulmányokban megfigyelték vizsgálatát Erdélyre és a magyar olvasó előtt jól ismert, hazánkat is érintő szemétlevonulásokra az Erdélyből érkező folyókon. (183–187.)

A kötet összefoglaló fejezetében Dorondel visszatér a bevezetésben felvetett kérdéseihez és kritikusan viszonyul a liberális kapitalizmus által létrehozott új politikai, jogi, gazdasági, társadalmi keretekhez. A szerző indokoltan állapítja meg: bár a kommunista időszak is kitermelte a maga környezeti problémáit, a liberális kapitalizmusra épülő új rendszer sokszor igen problematikus hatással volt a természeti környezetre. Ezeknek a negatív tendenciáknak az okait Dorondel Kelet-Európában és a „globális délen” is azonos gyökérből, az egyfajta függő helyzetből eredezteti.

Dorondel monográfiája angol nyelven jelent meg, így szélesebb olvasóközönség számára is értékes feldolgozása a román természeti környezet elmúlt évszázados változásainak. Ajánlhatom környezettörténész, földrajz- és tájtörténettel foglalkozó kollégák és diákok számára egyaránt.

Pál Viktor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Dániel az MTA doktora, egyetemi tanár

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Czinege Szilvia PhD, tudományos munkatárs

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Forgó András PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Gözszy Zoltán PhD, egyetemi docens

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Horváth Csaba Sándor PhD, egyetemi adjunktus

SZE AK Bölcsészettudományi és Humánerőforrás-fejlesztési Tanszék,
Győr

Kalmár János kandidátus, egyetemi tanár

EKE BTK Történelemtudományi Intézet, Eger

Katona Csete doktorjelölt

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Olga Khavanova DSc, tudományos főmunkatárs

Rosszjjszkaja Akagyemija Nauk, Insztitút Szlavjanovegyenyija, Moszkva

Kulcsár Krisztina PhD, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Nagy János PhD, főlevéltáros
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Pál Viktor PhD, tudományos kutató
University of Helsinki Department of Cultures, Helsinki

Szijártó M. István az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Veres Kristóf György PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Veszprémy László az MTA doktora, igazgató
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténeti Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

HUNGARIAN OFFICIALS IN THE SERVICE OF MARIA THERESA

<i>András Forgó</i> : Introduction	1079
<i>Krisztina Kulcsár</i> : The Duties and Political Elbow-room of an Eighteenth-Century Lieutenant: the Case of Albert Casimir of Saxony, Duke of Teschen	1081
<i>János Nagy</i> : A Sketch of the Public Career of Antal Brunszvik Sr.	1101
<i>Olga Khavanova</i> : From Madrid to St. Petersburg: Count Miklós Esterházy, the first Hungarian Career Diplomat of Maria Theresa	1123
<i>János Kalmár</i> : Remarks on the Career of Pál Antal II Esterházy, Ambassador to Naples	1141
<i>Zoltán Gözsy</i> : Norms and Expectations Connected to Bishops and Lord Lieutenants in the Time of Maria Theresa: Bishop and Lord Lieutenant György Klimo	1167
<i>István Szijártó M.</i> : The Theresian Generation of “Professional” Officials and the Takeover of “Bureaucrats”	1189

ARTICLES

<i>Csete Katona</i> : The Viking who Killed a King of Hungary: Hungarian Connections with a Medieval Icelandic Saga	1207
<i>Ágnes Deák</i> : A Conservative Attempt at Compromise in the Spring of 1863	1233

BOOK REVIEWS

<i>Körmendi Tamás</i> : Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája (<i>Dániel Bagi</i>)	1269
<i>Szőcs Tibor</i> : <i>Damus pro memoria</i> -oklevelek (<i>Kristóf György Veres</i>)	1271

<i>Katalin Szende</i> : Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary (<i>László Veszprémy</i>).....	1273
<i>Csorba László</i> : „Magyarország csillaga”, Széchenyi István. 225 éve született a sopronnyéki kerület ’48-as képviselője (<i>Szilvia Czinege</i>).....	1276
<i>Kalocsai Péter</i> : Közlekedés- és várostörténeti tanulmányok (19–20. század) (<i>Csaba Sándor Horváth</i>).....	1278
<i>Stefan Dorondel</i> : Disrupted Landscapes: State, Peasants and the Politics of Land in Postsocialist Romania (<i>Viktor Pál</i>)	1281
 AUTHORS OF THIS ISSUE	 1285